

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Ajaloo osakond
Eesti ajaloo õppetool

Lea Kõiv

JOHANNES GUTSLAFF JA TEMA „LÜHIKE TEADE JA ÕPETUS”

Magistritöö

Juhendaja:
Professor Tiit Rosenberg

Tartu 2005

SISUKORD

Sissejuhatus	3
Gutslaffi biograafiast ja elust Urvaste pastorina	10
Gutslaffi teostest ja tema loomelaadist <i>Kurtzer Bericht</i> i põhjal	19
I Johannes Gutslaff pastorina Urvastes	28
Tuntud ja tundmatu	28
Pommerist Liivimaale, Tartust Urvastesse	29
Urvaste pastori eluolu	35
Kirik ja usk Urvastes	42
Gutslaff ja eestlased	52
Gutslaff ja sakslased	54
Kokkuvõtteks	63
II Einblick in die geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutslaff. "Kurtzer Bericht vnd Vnterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandu".	65
III Johannes Gutslaffs <i>Kurtzer Bericht</i> . Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts	86
Kokkuvõte	118
Summary	122
Kasutatud allikad ja kirjandus	126

Sissejuhatus

Eesti 17. sajandi ajaloost kõneldes tuleb esmalt ikka korrata tuntud asjaolu: sajandi teisel aastakümnel ühendati Eesti ala esmakordselt ajaloos üheainsa valitseja – Rootsi kuninga võimu alla. Kuigi Põhja-Eesti oli Rootsi koosseisus olnud juba mitu aastakümnet varem, sai riik sealgi oma ülemereprovintside poliitikat – kesk võimu positsioonide tugevdamise ja provintside emamaaga tihedama integreerimise püüdlusi – hakata järjekindlamalt ellu viima alates 1630. aastatest, mil poliitiline olukord stabiliseerus ka Lõuna-Eesti alal. Majanduses ja sisepoliitikas õnnestus riigivõimul end maksma panna alles Karl XI valitsusajal 1680. aastatel. Eesti ala vaimuelus seevastu kujunesid pöördeliseks juba 17. sajandi 30.–40. aastad, millisesse perioodi langes mitu traditsiooniloovat algatust: linnakoolisüsteemi korrastamine, Tallinna gümnaasiumi ja Tartu ülikooli avamine, trükikodade sisseseadmine kummagi institutsiooni juurde ning luterliku kirikuadministratsiooni ülesehitamine.¹

Samal ajal mõjutas Eesti ala kultuurilist arengut 17. sajandi esimesel poolel oluliselt väljaspool Eestit toimuv. Kolmekümneaastane sõda sundis Põhja-Saksamaa haritlasi otsima kindlamaid olusid rahulikumates piirkondades, üks eelistatumaid paiku oli näiteks Ida-Preisimaa ülikoolilinn Königsberg. Kuigi Eestisse oli juba varemgi tulnud Saksamaalt pidevalt uut vaimujõudu, eriti vaimulike näol, andis sõda sellele tendentsile tugeva tõuke. Pärast rahu saabumist Läänemere idakaldal ja akadeemilise elu tärkamist Tartus ja Tallinnas muutus Eesti ala sihtkohana senisest ka atraktiivsemaks. Ühtlasi tekitas hoogsalt ette võetud luteri kiriku kindlustamise

¹ Rootsi Läänemere provintside poliitika kohta seoses Rootsi ühiskonna arenguga riigi suurvõimu perioodil on viimasel kahel aastakümnel ilmunud kaalukaid kogumikke (osalt Rootsi ja Eesti ajaloolaste ühistöös), milles muuhulgas analüüsitakse ka vaimuelu arengutendentsi: Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit und Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11). Stockholm: Centre for Baltic Studies, Stockholm Univ., 1993; Stat - kyrka - samhälle: den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utgiven av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia, 21). Stockholm: Stockholm University, 2000; Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. Toimetajad Leino Pahtma, Helina Tamman. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998; Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 8 (15)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002; Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe. Hrsg. Mati Laur, Enn Küng, in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. (Nordistica Tartuensia 13). Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, 2005. Kirjastuses Eesti Ajalooarhiiv on ettevalmistamisel Ajalooarhiivi toimetiste sarjas ilmuv Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. II.

protsess Rootsi idaproovintside ühtäkki pakilise vajaduse suure hulga vaimulike järele. Nii oli võõrsilt tulijatel neil aegadel Eesti- ja Liivimaal hõlbus endale rakendust leida. Tihtipeale kutsutigi vakantsetele kooliõpetajate, gümnaasiumi ja ülikooli professorite ning vaimulike ametikohtadele just võõramaalasi, sest kohapeal ei leidunud piisaval hulgal sobilikke isikuid.²

Ühelt poolt ajastu vajas vaimulikke, kuid teisalt esitas neile ka suuri nõudmisi. Eesti- ja Liivimaa põlisrahva võitmine luteri usule oli juba iseenesest keeruline ülesanne; veelgi raskemaks muutis selle asjaolu, et tollaegne, enamasti saksa, aga ka rootsi või soome soost pastor ei saanud oma töös edule loota ilma kohalikku keelt oskamata. Selles keeles jumalasõna vahendamisel ei olnud kirikuõpetajail algul toetuda õieti millelegi: väheseid 16. sajandil trükitud eestikeelseid käsiraamatuid ei olnud 17. sajandil enam alles; ringlemas oli küll pastorite endi poolt igapäevases töös tehtud jutluste ja piiblikohtade tõlgete käsikirju, kuid tõsiseltvõetavat abi neist ei olnud.³ Samas pakkusid keerulised olud vaimulikele ka rohkesti motivatsiooni ja võimalusi eneseteostuseks oma ametis: teretulnud olid ju kõik algatused, mis aitasid kaasa riigi kirikupoliitika eesmärkide elluviimisele. Nõnda ilmusid juba 1630.–40. aastatel ettevõtlikumate vaimulike initsiatiivil esimesed eestikeelsed kirikukäsiraamatud ja

² Vt nt **Arvo Tering**. Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil, lk 27–79; lk 32–33, 52. Rootsi riiklikust kirikupoliitikast ja selle elluviimisest Liivimaal vt põhjalikumalt: **Ernst Hjalmar J. Lundström**. Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede fran rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660. Uppsala-Stockholm: Almquist & Wiksells Boktryckeri-A.B., 1914; **Johan Köpp**. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat, 1959. **August Westrén-Doll**. Die schwedische Zeit in Estland und Livland. – Baltische Kirchengeschichte. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956, lk 87–109; **Alvin Isberg**. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia, 12). Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1968; **Heinz von zur Mühlen**. Kirche und Bildungswesen zu schwedischer Zeit. – Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. Von Gert von Pistohlkors. Berlin: Siedler, 1994, lk 203–214; **Iimar Talve**. Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 131–141; Rootsi ja Poola aeg. Kirik.

³ Värvikas ja tihti tsiteeritud kirjeldus Liivimaa tollaegse kirikuolu ja pastorite kontingendi kohta leidub: **Christian Kelch**. Liivimaa ajalugu. Tõlkinud Ivar Leimus. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2004, lk 412 : „[...] maal oli alguses olnud üpris vähe preestreid, kelle hulgas liiati enamiku moodustasid saamatud, tahumata, metsikud ja säherdused inimesed, kel peale peakoti olnud preestritega midagi ühist. Hiljem oli küll katsutud häda leevendada, pandud siin-seal kirikutes ametisse mitmeid Saksamaalt minema aetud preestreid ning kutsutud ja *ordineeritud* preestriteks hulk noori mehi Tartu ülikoolist, aga sellega ei olnud mure veel murtud. Sest kuna rootslaste ja sakslastena ei mõistnud neist ükski selle maa keeli ning polnud saanud mitte vähimatki juhatust nendesinaste nii rutuliseks äraõppimiseks, nagu seda oli vaja [...]; ja mis kõige hullem, kuna tähendatud keeltesse polnud korralikult ümber pandud ühteainsatki raamatu, koguni mitte *Lutheruse* katekismust, siis ei teinud mainitud õpetajad pikka aega midagi suuremat, kui et lugesid oma kuulajatele käsitsi kirjutatud paberipahnast, mida üks teise käest laenas, aeg-ajalt midagi (Jumal ise teab, mida) ette, jagasid nii hästi, kui oskasid, *sakramente* ja panid inimesi paari ning said säherduse tegevuse uures tarviliku keele õppimise jaoks osalt vanaks ning surid osalt hoopis ära [...]”.

eesti keele õpikud. Varasemad neist avaldati veel Riias. Eestikeelse trükisõna järjepideva ilmumise tagas aga trükikodade avamine Tartus ja Tallinnas.⁴

17. sajandi esimesest poolest on nii Põhja- kui Lõuna-Eestist teada hulk pastoreid, kel on teeneid eestikeelse kirjasõna ajaloos. Neist silmapaistvamatenä tunneb Eesti kultuurilugu vaimulikke-kirjamehi Heinrich Stahli, Heinrich Gösekeni, Reiner Brockmanni, Joachim Rossihniust ja Johannes Gutsloffi. Kõik nad olid mitmekülgsed eesti kirjakeele edendajad: Stahl ja Rossihnius eestikeelsete kirikukäsiraamatute koostajate ja väljaandjatena, Göseken ja Brockmann kirikulaulude tõlkijatenä; Stahl, Göseken ja Gutsloff eesti keele grammatika ja sõnastiku koostajatenä ning Stahl eestikeelse jutlusekogu autorinä. Reiner Brockmannile kuulub eestikeelse ilmaliku poeesia rajaja au; maakeeles luuletamist katsetas ka Gutsloff. Enamus neist oli seotud ka piibli tõlkimisega eesti keelde.⁵ Ülalpool kõneldu taustal on iseloomulik, et mainitutest oli vaid Stahl pärit Eestist. Ülejäänud olid saabunud Saksamaalt: Gösekeni juured olid Braunschweigis, Brockmanni omad Mecklenburgis; Gutsloff ja Rossihnius pärinesid Pommerist.

⁴ 16. sajandi ja 17. sajandi esimesest poolest teadaolevaid eestikeelsete vaimulike tekstide autoreid on loetletud põhjaeestikeelse Uue Testamendi esitrüki eessõnas „Gnade und Friede von Gott unserm Vater und dem Herren Jesu Christo!“. Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummalä Ue Säduisse Sanna mis Päärast Issanda JEsusse Kristusse Sündmist pühhasst Ewangelistist ja Apostlist on ülleskirjotud, ja nüüd Ma Keel üllespantud Tallinnas. Tallinn: J. C. Brendeken, 1715. Faksiimiletrükk: Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2004. Selle perioodi vaimulike trükiste ja käsikirjade kohta vt ka: **Kaja Altof**. Übersetzer geistlicher Literatur in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Die Bibelübersetzung und ihr Einfluss auf die estnische Geschichte. Hrsg. von Karl Heinz Borck. (Studienreihe Baltische Seminare, Bd. 1). Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, 1996, lk 15–34; siin: lk 15–18; **Cornelius Hasselblatt**. Die Entwicklung der estnischen Schriftsprache unter deutschem Einfluß. – Samas kogumikus, lk 56–69; siin: lk 58–60; **Toomas Paul**. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetustest kuni 1999. aastani. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised, 72). Tallinn: Emakeele Selts, 1999, lk 157–226; Eestikeelne raamat 1525–1850. Estnisches Buch 1525–1850. Tallinn: [Teaduste Akadeemia Kirjastus], 2000. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia. I osa), lk 57 jj; Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Näitus Tallinna raekojas 26. aprill – 3. september 2000. Artiklid ja kataloog. Koostanud Lea Kõiv, Mare Luuk, Larissa Petina, Tiiu Reimo, Urve Sildre. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2000, lk 143–151; Eesti raamatu kronoloogia. Koostanud Tiiu Reimo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000, lk 9–16.

⁵ Kõige põhjalikuma üldkäsitluse Eesti varauusaegsest kirjandusest leiab ikka veel: Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toimetanud Arne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 125–178 (Eesti kirjasõna Rootsi koloniaalvõimu perioodil (1629–1719); Juhuluule XVII sajandil ja XVIII saj. algusaastail.); **Herbert Salu**. Eesti vanem kirjandus. (Maarjamaa taskuraamat 3). Rooma: Maarjamaa, 1974; 17. sajandi pastoreid panust eesti kirjakeele ajalukku piiritleb selgemalt ja rõhutab nende tähtsust eesti kirjakeele loojatenä **Kristiina Ross** poleemilises artiklis „Baltisaksa pastorid ja eesti keel“. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 4, lk 225–230. Uuemaid ülevaateid eesti kirjakeele ajaloost 16.–17. sajandil on: **Heli Laanekask**. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 15–26.

Johannes Gutsclaff, kellele on pühendatud käesolev magistritöö, on oma nimetatud kaasaegsete-ametikaaslastega võrreldes mõneti erandlik. Esiteks tegutses Gutsclaff kogu oma Eestis elatud elu vaid ühesainsas, tagasihoidlikus kihelkonnapastori ametis ning sellest lahkuminegi oli tingitud välisest survest. Nii Gösekeni, Brockmanni, kui ka Rossihniuse tegevusareaal oli laiem. Göseken oli Risti, Harju-Madise ja Kullamaa koguduse pastor, seejärel sai temast ka Läänemaa praost ja Tallinna konsistoriumi assessor. Brockmann alustas Tallinna gümnaasiumi professori kohalt, jätkas pastorina Kadrinas ning Virumaa praostina. Rossihniuse viis ta elutee läbi erinevatest ametitest nii Põhja- kui Lõuna-Eestis: ta oli koduõpetaja ja pastor Läänemaal, Rootsi sõjaväe hingekarjane, kogudusevaimulik Tartus, Sangastes, Karulas ja Laatres ning Tartu alamkonsistoriumi assessor. Eriti silmapaistvat karjääri tegi provintsikiriku „prominent” ja Rootsi kirikuelu liidrite hulka kuulunud Heinrich Stahl, kelle teenistuskäik algas samuti kogudusevaimuliku kohal, jätkus praosti ja Eestimaa konsistoriumi assessori ametis ning tipnes Ingerimaa superintendendi postil.

Gutsclaffi püsivus ühes ametis ja geograafilises paigas ning sellest tulenev suhteline eraldatus kaasaegse vaimuelu keskustest väärib silmaspidamist ka tema tegevuse hindamisel. Liivimaa äärealal tegutsedes puudus tal eesti keele küsimustes niisugune toetav mõttekaaslaste võrgustik nagu see oli ta eestimaalastest kolleegidel. Näiteks oli Põhja-Eestis piibli tõlkimisega ametis terve meeskond, mille tööd koordineeris piiskop Joachim Iheringi juhtimisel moodustatud piiblikomisjon.⁶ Tallinna ja Põhja-Eesti ärksamad vaimulikud kuulusid enamasti ka ühisesse seltskondlikku suhtlusringi.⁷ Urvastes elanud Gutsclaffil oli küll sidemeid Tartus, *Academia Gustaviana* ringkonnis,⁸ kuid oma grammatika ja Vana Testamendi tõlke kallal juurdles ta arvatavasti peamiselt üksipäini.⁹ Kui *Observationes grammaticae* eessõnas

⁶ Piiskop Iheringi agarust piibli tõlkimise korraldamisel kiidetakse 1715. aastal Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testamendi eessõnas. Vt ka **K. Altof**, *Übersetzer geistlicher Literatur*, lk 27 jj.; **T. Paul**, *Eesti piiblitõlke ajalugu*, lk 299–302; 308.

⁷ Nt **K. Altof**, *Übersetzer geistlicher Literatur*, lk 22, 25; *Curriculum vitae*. – Reiner Brocmann. Teosed. Koostanud ja toimetanud Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa, 1993, lk 33–40. Seltskondlikud kontaktid kajastuvad ka tollaegsete juhuluulevihkude autorite ja adressaatide ringis: näiteks on mitmel puhul samas vihus näiteks Gösekeni ja Stahli nimi. – *Handbuch der personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven*. Bd. 7. Reval–Tallinn. Hrsg. von Sabine Beckmann und Martin Klöcker unter Mitarbeit von Stefan Anders. Hildesheim–Zürich–New York: Olms-Weidmann, 2003, lk 126, 272, 275–276.

⁸ **Arvo Tering**, Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsclaffi kohta. – *Keel ja Kirjandus* 1979, nr 1, lk 26–30; siin: lk 29–30.

⁹ **T. Paul**, *Eesti piiblitõlke ajalugu*, lk 307.

viitab Gutsloff eriarvamusele Rossihniusega¹⁰, siis on need kindlasti tekkinud tutvuse põhjal Rossihniuse eesti keeles avaldatud tekstidega ning mitte vastastikustes vahetutes diskussioonides. Arvestades Gutsloffi Urvastesse asumise aega (1641) ja *Observationes grammaticae* ilmumisaastat (1648), pidi tema poolt intensiivsem huvi ja vajadus üksikasjalisemate arutluste vastu ning pädevuski selleks vahest jääma aega, mil Rossihnius oli Urvaste lähemast naabrusest juba lahkunud (1642) või juba surnudki (suri 1645). On arvatud, et Rossihnius ise keeleküsimumustesse tõsisemalt ei süvenenudki.¹¹ Gutsloffi tegevuse hindamisel ei saa samuti tähelepanuta jätta tõsiasja, et kui näiteks Heinrich Stahli tegevust vaimuliku kirjanduse väljaandmisel toetas Eestimaa konsistoorium ja ka riik,¹² siis Gutsloffile tema eesti keele alastes üritustes seda nähtavasti osaks ei saanud.¹³

Gutsloffi aastatepikkuse „paiksusega” ühes maakoguduses on osalt seletatav seegi, et tema igapäevane elu keerles peamiselt koguduse sisemiste murede, sealhulgas omaenese argielu korraldamise ja probleemsete inimsuhete ümber (vähemasti loovad sellise pildi temaga seotud arhiividokumendid). Selle taustal on Tallinna ja Eestimaa ilmalikku ja vaimulikku eliiti kuulunud Brockmanni, Gösekeni, Salemanni ja kõrge kirikuametniku Stahli elu hoopis kõrgeleulise. Kirevama elukäiguga oli ka Rossihnius.

Samas näib aga, et just tänu Urvastesse sattumisele on Gutsloffi loominguline pärand erandlikum ning tema koht kultuuriloos seeläbi mitmekesisem kui ta nimetatud kaasaegsetel-kolleegidel. Nii lubab väita üks tema raamatutest, 1644. aastal ilmunud “Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland

¹⁰ **Johannes Gutsloff.** *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam.* Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 10). Tartu: Tartu Ülikool, 1998, lk 34.

¹¹ **W. Reiman.** Einleitung: Literärgeschichtliche Bedeutung. – Joachim Rossihnius. *Südeestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und –Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südeestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman.* (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 19) Jurjew (Dorpat), 1898, lk III–LIV; siin: lk XXIV; **T. Paul.** Eesti piiblitõlke ajalugu, lk 243.

¹² Heinrich Stahli väljaannete puhul on seda oletanud nt: **W. Reiman.** Einleitung: Literärgeschichtliche Bedeutung. – Joachim Rossihnius, lk XXXII; **Leino Pahtma.** Heinrich Stahli „Käsi- ja koduraamatust”. – *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*, lk 57–90; siin: lk 66; Voldemar Millerile viidates ka **T. Paul.** Eesti piiblitõlke ajalugu, lk 235.

¹³ 28. maist 1648 pärineb Gutsloffi kiri Axel Oxenstjernalle palvega saada riigilt toetust käsil oleva piiblitõlke kirjastamiseks. – **E. Hj. J. Lundström.** lk 287. Ei ole teada, et kirjale oleks reageeritud.

Wöhhandu.”¹⁴ Selle teosega kirjutab Gutsclaff oma nime eesti keele ajaloo kõrval¹⁵ ka eestlaste usundi ja folkloori uurimislukku, olles ühtlasi üks esimesi eesti rahvausu põhjalikumaid käsitlejaid.¹⁶ Sisaldades pikemaid meteoroloogilisi ja astronoomilisi arutlusi, on “Lühike teade ja õpetus” tähelepanu vääriiv Eesti teadusliku mõtte ajaloo aspektist ning allikana 17. sajandi ilmastiku kohta;¹⁷ iseloomustades Urvaste olustikku, loodust ja inimesi, on ta huvipakkuv koduloolisest aspektist. Omaette väärtus on teosel ajalooramatuna, kuivõrd ta on teadaolevalt ainus dokument, mille põhjal teatakse 1642. aastal Võhandu ääres aset leidnud veski-põletamisest kohalike ebausklite talupoegade poolt.¹⁸

Nii Johannes Gutsclaffi kui ka *Kurtzer Bericht`i* on tuntud juba mitu sajandit. Ometi võib öelda, et sama kaua on nii autor kui tema raamat olnud mitmeski suhtes ka tundmatud: Gutsclaffi on teatud hästi küll kui oma raamatute kirjutajat, kuid mitte kui tavalist Urvaste pastorit; *Kurtzer Bericht`ist* on järeltulevad põlved huvitunud valikuliselt, mistõttu on osa raamatu sõnumist olnud unustuses. Sellest tõdemusest

¹⁴ Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandu. Daraus die Vnchristliche Abbrennung der Sommerpahlischen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer / wegen des Vnchristlichen vnd heydnischen Aberglaubens gegeben Von Johanne Gutsclaff / Pomer. Pastorn zu Vrbs in Lieffland. Gedruckt zu Dorpt in Lieffland / bey Johan Vogeln / der Königl. Vniversität Buchdrucker / im Jahr 1644.

¹⁵ Ülevaade *Kurtzer Bericht`is* leiduvast eestikeelsest ainesest vt: **Lea Kõiv**. Haruldane eesti keel haruldases trükises. – Raamatukogu 1995, nr 2, lk 11–13.

¹⁶ 17. sajandist nimetatakse selles seoses enamasti vaid kaht autorit – Gutsclaffi ja Johann Forseliust. Forseliuse poolt kirja pandud tähelepanekud eestlaste usundi ja kommete kohta lasi hiljem oma nime all trükkida Johann Wolfgang Boecler. Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten, [...] von Joh. Wolfgango Boeclero, [...] Reval: Brendeken, 1684. Uustrükk: Scriptores rerum Livonicarum, Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland; [...] Zweiter Band, Riga und Leipzig: Eduard Frantzen´s Verlags-Comptoir 1848, lk 665–680.

¹⁷ Tartu ülikooli ajalugu I–III. 1632–1982. Koostanud Helmut Piirimäe, Tallinn 1982. I köide (1632–1798), lk 225; **Marten Seppel**. Peatoidusehädad Liivimaal 1629–1700. – Tuna 2004, nr 3, lk 25–36; siin: lk 27.

¹⁸ *Kurtzer Bericht`i* kui mitmekülgse kultuuriloolise allika kohta vt ka artiklitest: **Lea Kõiv**. Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsclaff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandu. – Kirik ja kirjasõna Läänemereregioonis 17. sajandil. The Church and Written Word in the Baltic Sea Region in the 17th Century. Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert. Koostanud Piret Lotman. (Acta bibliothecae nationalis estoniae VII. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised VII.). Tallinn, 1998, lk 85–105; siin: lk 88–90 ja **L. Kõiv**. Johannes Gutsclaffs *Kurtzer Bericht*. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Hrsg. von Klaus Garber und Martin Klöber. (Frühe Neuzeit, 87). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003, lk 375–406; siin: lk 380–382. Neis toodud näidetele olgu lisatud veel Garlieb Helwig Merkeli kirjeldus ebausust ajendatud veski-põletamisest. Gutsclaffi nime Merkel küll ei maini. Eesti keeles: Eestlaste esiaeg. Mälestusesammas papi- ja rüütlivaimule. Esimene anne. Peterburi: Ühiselu, 1909, lk 128–129. (Esmatrükk 1798. aastal saksa keeles.). Sündmuse kajastusi arhiiviallikest ei ole õnnestunud siiani leida. Vt. selle kohta Johannes Gutsclaffs *Kurtzer Bericht*. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts, lk 399, viide nr 115.

ongi ajendatud käesoleva magistritöö raames esitatud kolm artiklit. Neis käsitlustes on süüvitud Johannes Gutslaffi isiksusse ja maailmapilti, püüdes esile tuua seni vähe rõhutatud või sootuks tähelepanuta jäänud külgi Gutslaffi elus ja loomingus ning eristada seejuures nii ajastule tüüpilisi kui ka Gutslaffile eripäraseid tunnuseid. Gutslaffiga seotud arhiiviainese põhjal valminud ülevaade „Johannes Gutsloff pastorina Urvastes”¹⁹ tutvustab Eesti kultuuriloo klassiku igapäevaelu. Kaks *Kurtzer Bericht*²⁰ i analüüsi²⁰ rõhutavad raamatu ainulaadsust Eesti 17. sajandi kirjanduspärandi kontekstis ning selle põhjal Gutslaffi kui kirjamehe ja mõtleja eripära võrreldes teiste toleaeagsete rahvausundist kirjutanud autoritega. Koondades ja süstematiseerides Gutslaffi kohta leiduvad arhiiviallikad ning analüüsides *Kurtzer Bericht*²⁰ i kui autori ellusuhtumist, silmaringi ja mõttemaailma kajastavat teksti, loodavad need kolm uurimust visandada Johannes Gutslaffi isiksusest senisest terviklikuma pildi. Seejuures on Gutslaffi elukäiku ja tema rahvausundi uurimust püütud mõtestada ajastu üldises kontekstis – 17. sajandi esimese poole Liivimaa olustiku ning vaimuelu suundumuste taustal.

Artiklite lähtekohti, allikaid ja eesmärke on lähemalt selgitatud neist igäihe sissejuhatuses. Siinkohal on põhjust ning võimalus neid veelkord, mõnevõrra reljefsemalt ja täiendatuna välja tuua. Põhjalikumalt kui seda oli võimalik ette võtta artiklites, on allpool peatunud Gutslaffi elu ja loominguga seotud ainese uurimislool – osutamaks tendentsidele Eesti 17. sajandi kultuuriloo silmapaistvate isikute elu ja tegevuse ja toleaeagse kirjasõna tundmises. Need vaatlused on seda enam põhjendatud, et näiteks *Kurtzer Bericht*²⁰ i käsitlevate artiklite valmimisest on möödunud juba aastaid ning vahepeal on varauusaegse kirjanduse käsitlemine jõudsalt edenenud.²¹

¹⁹ Vastu võetud avaldamiseks Eesti Ajalooarhiivi Toimetiste sarjas 2005. aastal ettevalmistatavas kogumikus „Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil II”.

²⁰ Vt viide nr 18. “Einblick in die geistige Welt des 17. Jahrhunderts” on eesti keeles ilmunud artikli „Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimuilmale: Johannes Gutsloff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhande.” (Kleio. Ajaloo ajakiri. Tartu: Kleio, 1997, nr 2, lk 9–15) mõnevõrra täiendatud ja parandatud versioon.

²¹ 2003. aastal ilmunud artikli käsikiri valmis 2000. aastal.

Gutslaffi biograafiast ja elust Urvaste pastorina

Analüüsidest Gutslaffi *Observationes grammaticae*’d, oli Marju Lepajõe nii 1998. kui ka 2003. aastal sunnitud tõdema, et „Johannes Gutslaffi eluloolised daatumid on tänaseni ebaselged, kuna vajalikud dokumendid puuduvad või on meile teadmata või on allikates esitatav äärmiselt lahkuminev. Üks põhjusi on kindlasti Gutslaffi elu ja tegevuse paradoksaalselt vähene uuritus vastandina tema rohkele tsiteeritavusele keeleajaloolises ja rahvaluulealastes kirjutistes”.²² Lähtudes enesestmõistetavast tõsiasjast, et „iga looja on suures osas määratud oma ajastu poolt”, eeldas Lepajõe Gutslaffi keeleteaduslike põhimõtete kujunemise sõltuvust tema elukäigust. Inspireerituna Juri Lotmani formuleeringutest, tunnistas ta, et „Ehkki Gutslaffi nimi kuulub väljapaistvana 17. sajandi Eesti kultuurilukku, on raske mõista, oli ta „biograafiata” või „biograafiaga” inimene, s.t. kuivõrd oli tema elukäik ja mõttemaailm vastavuses kaasaja tavanormiga.”²³

Tõepoolest, näiteks on Gutslaffi kuulsat kaasaegset, Heinrich Stahli elu ja tegevust viimasel aastakümnel tõsisemalt käsitletud mitu ajaloolast;²⁴ Reiner Brockmannile on hiljuti pühendatud keele-, kirjandus- ja ajaloolaste koostöös valminud koguteos.²⁵ Ka Rossihniuse kohta leidub pikem ülevaade juba 19. sajandi lõpust.²⁶ Kuid toodud näited on Eesti oludes pigem erandlikud kui tavalised: niisuguste põhjalike monograafiatega nagu seda on näiteks uurimused Läti kultuuriloo suurkujust

²² **Marju Lepajõe.** Johannes Gutslaffi „Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutslaff. *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*, lk 296, 298–299; *On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia. – Erudition and eloquence: the use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800). Acts of a colloquium held in Tartu, 23–26 August, 1999.* Edited by Outi Merisalo and Raija Sarasti-Wilenius. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2003, lk 157–170; siin: lk 161.

²³ **M. Lepajõe.** Johannes Gutslaffi „Grammatilised vaatlused”, *linguam esthonicam*, lk 296, 298–299.

²⁴ **Leino Pahtma.** Heinrich Stahl 17. sajandi I. poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos. Magistritöö. Tartu, 1998; **L. Pahtma,** Heinrich Stahli “Kodu- ja käsiraamatust”; **Raimo Raag.** Henricus Stahell: Geistlicher und Sprachkodifizierer in Estland. – *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit*, lk 337–362; **Piret Lotman.** Heinrich Stahls Leyen Spiegel: eine jahrhundertlang schweigende Predigtsammlung. – *Kulturgeschichte der baltischen Länder*, lk 363–374. Nimetatud töödest leiab ka põhjaliku bibliograafia varem Stahli kohta kirjutatust.

²⁵ Reiner Brockmann. Teosed.

²⁶ **W. Reiman.** Einleitung: Lebensschicksale des Verfassers. – Joachim Rossihnius, lk VI–XXIII.

Georgius Manceliusest²⁷ ja Soome 17. sajandi juhtivast kirikutegelasest Johannes Gezeliusest²⁸ (kui nimetada Eestiga seotud olnud isikuid) on Eesti varasema kultuuri uurimisloost kõrvutatav vaid hiljuti ilmunud käsitlus valgustussajandi pastori-ühiskonnategelasest August Wilhelm Hupelist.²⁹ Nii näib Gutsloffi isikuloouurimisseis pigem tavapärase kui erandlik. Selles on kindlasti süüdi ka „Gutsloffi aeg“: kuna suur osa Eesti 17. sajandi ajaloo allikaid asub Rootsis, siis avanes Eesti uurijate jaoks neile suuremal määral juurdepääs ju alles hiljuti. Sestpeale ongi selle perioodi kultuuriloo uurimine, sealhulgas silmapaistvate isikute elu ja töö käsitlemine märgatavalt intensiivistunud.³⁰ Arvamusega, et ka Johannes Gutsloff on tulevikus väärt monograafiat, kus nii tema pastori, teoloogi, keelemehe kui ka n.-ö. folkloristi tegevus igakülgse kokku võetaks, võib muidugi ainult nõus olla.³¹

Gutsloffi “tundmatu” isik ja elukäik on taas võetud vaatluse alla käesoleva magistr töö raames esitatud artiklis „Johannes Gutsloff pastorina Urvastes”. Seal leidub ka ülevaade Gutsloffi eluloost – nii nagu see tänapäeval teada on. Siinkohal

²⁷ **Jānis Krēslīņš**, Dominus narrabit in scriptura populorum. A Study of Early Seventeenth-century Lutheran Teaching on Preaching and the *Lettische Lang-gewünschte Postill* of Georgius Mancelius, Wiesbaden: Harrassowitz 1992 (Wolfenbütteler Forschungen, 54)

²⁸ **Pentti Laasonen**. Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia, Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1977 (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia, 103)

²⁹ **Indrek Jürjo**. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004.

³⁰ Nt on **Aivar Põldvee** oma uurimustes Eesti talurahvakoolivõrgu kujunemisest põhjalikumalt piiritletud Bengt Gottfried Forseliuse ja Johann Fischeri isiksust, elu ja tegevust: Die Gründung der Volksschule in Estland in den 1680er und 1690er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert, lk 285–292; Das Schulmeisterseminar von Forselius – eine unikale Schule im ganzen schwedischen Königreich? – Kirik ja kirjasõna Läänemereregioonis 17. sajandil. The Church and Written Word in the Baltic Sea Region in the 17th Century. Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert. Koostanud Piret Lotman. (Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae VII. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised VII.) Tallinn, 1998, lk 155–183; Kyrklig folkundervisning i Estland och Livland 1675–1695. Centralmaktens politik och det lokala initiativet. – Stat – kyrka – samhälle, lk 185–282; Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimal 17. sajandi viimasel veerandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil, lk 81–155. A. Põldveel on doktoritööna käsil uurimus „Bengt Gottfried Forselius. Eesti hariduse läted saksa ja rootsi kultuurilises mõjuväljas 17. sajandil”. **L. Pahtma** ülalpool mainitud magistr töö ja artikkel Heinrich Stahlist (viide nr 23) toetub muuhulgas samuti juba uurimistöole Rootsi Riigiarhiivis; niisamuti ka **P. Lotmani** Heinrich Stahli käsitlevad tööd: Veel kord Heinrich Stahli Ingerimaal kirjutatud katekismusest. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 8, lk 541–547; In Estland und im Ingermanland geschriebene Katechismen von Heinrich Stahl. – Kirik ja kirjasõna Läänemereregioonis 17. sajandil, lk 134–154; Ingermanlands kyrkliga utveckling från superintendenturens inrättande till svensk-ryska kriget 1640–1657. – Stat – kyrka – samhälle, lk 87–137; A Lutheran pastor in an orthodox land: Heinrich Stahl converting Russian orthodox population in Ingermanland 1641–1656. – Starptautiska konference Latviešu gramata un biblioteka: 1525–2000, 8.11.2000–11.11.2000, Riga: materialu kraujums. International Conference The Latvian Book and Libraries: 1525–2000, 8.11–11.11.2000, Riga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, Latvijas Bibliotēkaru biedrība, 2000, lk 159–161; Heinrich Stahls Leyen Spiegel: eine jahrhundertelang schweigende Predigtsammlung (vt viide nr 24).

³¹ **Marju Lepajõe**. 350 aastat Johannes Gutsloffi grammatikat. – Keel ja Kirjandus 1998, nr lk 369–377; siin: lk 377; **Szilard Toth**. Lisandusi Johannes Gutsloffi grammatika ning piiblitõlke keele ja kirjaviisi kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat 2000, nr 46. Tartu, 2001, lk 242–255; siin: lk 242.

vaadeldakse aga, milliste allikate põhjal on jõutud tänase teadmiseni Gutsloff'i biograafiast ning arutletakse ühtlasi tema eluloo uurimise edasiste võimaluste üle. Gutsloff'i biograafia selgitamisel on tänaseni põhjapaneva tähtsusega Arvo Teringu 1979. aastal ilmunud artikkel „Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloff'i kohta”.³² Alljärgnevas on Teringu uurimistulemusi kõrvutatud varasemate autorite poolt kirja panduga ning lisatud sellele käesolevate artiklite ettevalmistamise põhjal sünenud tähelepanekud.

Johannes Gutsloff'i elust enne Eestisse tulekut 1639. aastal on teateid õige vähe. Tänu sissekandele Gutsloff'i immatrikuleerimise kohta *Academia Gustaviana* matrikliraamatus on teada, et ta oli pärit Taga-Pommerist, Daberi maakonnast.³³ Kuigi Gutsloff on oma Pommeri päritolu kirja pannud näiteks *Kurtzer Bericht* i tiitellehel (*Von Johanne Gutsloff / Pomer.*) ning maininud seda ka raamatu sees (*in meinem Vaterlande in Pommern*),³⁴ märgivad varasemad teatmeteosed tema päritolukohaks Alam-Saksimaa. See versioon näib pärinevat Heinrich Gösekenilt, kes kolm aastat pärast Gutsloff'i surma 1660. aastal kirjutas *Manuductio ad linguam Oesthonicam* eessõnas, et Gutsloff oli „ein Niedersachse”. Sama kordas 18. sajandil Friedrich Konrad Gadebusch, temale toetudes mõned 19. sajandi autorid ning nende eeskujul omakorda veel 20. sajandi väljaandedki.³⁵ Juba 19. sajandil publitseeritud fakti Gutsloff'i immatrikuleerimisest Greifswaldi ülikooli tõi laiemalt käibesse tõenäoliselt Villem Altoa 1973. aastal, esialgu küll ühe aasta võrra eksliku

³² **Arvo Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloff'i kohta. Keel ja Kirjandus 1979, nr 1, lk 26–30.

³³ **Theodor Beise**. Beitrag zur Geschichte der ältesten Universität Dorpat. Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. 8. Riga, 1855, lk 165. Th. Beise poolt toodud „Dubera Pomeranuse” korrigeeris „Dabera Pomeranuseks” **Arvo Tering**: Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloff'i kohta, lk 27.

³⁴ Kurtzer Bericht, lk 277.

³⁵ **Heinrich Göseken**. An- und Vorrede an den günstigen Leser. Manuductio ad Linguam Oesthonicam., Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus Reval: Adolph Simon, 1660; A. Tering tõi artiklis „Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloff'i kohta” esimese näite 1829. aasta väljaandest, kus alternatiivina Gutsloff'i Alam-Saksi päritolule on tema sünnikohana oletatud ka Pommerit: Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Zweyter Band. Bearbeitet von Johann Friedrich v. Recke und Karl Eduard Napiersky. Bd. II. Mitau: Steffenhagen, 1829, lk 152: „Geb. in Pommern oder Niedersachsen”. M. Lepajõe juhtis tähelepanu, et Gutsloff'ile omistas Alam-Saksi päritolu juba Friedrich Konrad Gadebusch. **M. Lepajõe**. Johannes Gutsloff'i „Grammatilised vaatlused”, lk 299; **Friedrich Konrad Gadebusch**. Livländische Bibliothek, Bd. I-III, Riga: Hartknoch, 1777, Bd. I, lk 472. Üksikasjalikumalt Gutsloff'i päritolu kohta kirjasõnas esinenust vt **A. Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloff'i kohta ja M. Lepajõe sessamas viites osutatud käsitlusest.

aastanumbriga – õige 1632. aasta asemel märkis ta 1631.³⁶ Selle teate korrigeeris ja lisas omalt poolt uuegi 1979. aastal Arvo Tering: otsinud Gutsloff'i jälgi Leipzigi, Erfurdi, Frankfurdi, Giesseni, Jena, Königsbergi, Rostocki, Strassburgi ja Wittenbergi ülikooli matrikliraamatutest, leidis ta tema nime 1634. aastal Leipzigi ülikooli immatrikuleeritute hulgas.³⁷

Tänu A. Teringu uurimistööle on meie käsutuses ka nõ negatiivne teadmine sellest, et Daberi piirkonna varaseimad kirikuraamatud pärinevad alles 17. sajandi teisel poolest. Nii tuleb Gutsloff'i perekondliku päritolu ja varasema koolihariduse osas ikka veel leppida A. Teringu oletustega Johannes Gutsloffist kui Daberi praostkonna Breitenfelde kihelkonnast teada oleva *Johann Gützlaff*'i pojast ning tema haridustee algusest (arvatavale) kodukohale lähedal asuvates Daberi ja Stettini koolides.³⁸

Gutsloff'i esimeste Tartu-aastate osas piirduvad arhiiviallikad ülalpool juba mainitud matrikliraamatuga, kus on kirjas immatrikuleerimine *Academia Gustaviana* usuteaduskonda 1639. aastal. 1640. aastast on säilinud Gutsloff'i disputatsiooni trükk.³⁹ A. Teringu kahtlus, kas Gutsloff *Academia* õppetööst üldse osa võttis ning sellest tulenev oletus, et Gutsloff võis Tartu-aastail tegutseda koduõpetajana, toetuvad vaid kaudsetele andmetele.⁴⁰

³⁶ **Villem Alttoa, Aino Valmet.** 17. ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat 1973, lk 51. Seal on toetutud: **Ernst Friedlaender.** Aeltere Universitäts-Matrikeln II. Universität Greifswald. (Publikationen aus den k. Preußischen Staatsarchiven, 25). Teil I (1456–1645). Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1893, lk 523. (12. juuni 1632 sissekanne: “Joh. Gutzschlaff, Daberensis”).

³⁷ **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloff'i kohta, lk 27.

³⁸ A. Teringu andmed toetuvad Pommeri kirikuajalugu puudutavale kirjandusele. Viited neile vt **A. Tering.** Lisandusi Johannes Gutsloff'i kohta, lk 26. Selle kohta, et Pommeri kirikuraamatuid 17. sajandi esimesest poolest ei ole, leiab kinnitust ka nt väljaandest *Einwohnerverzeichnisse von Hinterpommern nach den Steuererhebungen von 1655 und 1666.* Bearbeitet von Werner von Schulmann. Köln, Graz: Böhlau Verlag, 1966, lk 1. Eestist, täpsemalt Tallinnast, on 17. sajandi esimesest poolest teada küll teisigi Saksamaalt pärit Gutsloff'e, kuid neil ei näi Johannes Gutsloff'i suguvõsaga vähemasti otsest seost olevat. Näiteks oli Tallinna gümnaasiumi kantor David Gallus (1603–1659) abielus Anna Gutsloff'iga, kelle isa Hans Gutsloff (ka “Gutsleff”) pärines Rügeni saarelt ning kasvas üles Stralsundis. TLA, 230-1-Ak 9a (mn Galluse kroonika), l 31. Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus on säilinud Danzigis 15. oktoobril 1646 aset leidnud Henricus Gutsloff'i ja Anna Rhadeni laulatus puhul koostatud pulmaleht. TLÜ AR baltica osakond, XII-946 (75).

³⁹ *Disputatio Theologica De autoritate et origine SS. Scripturae Quam Sub Praesidio Andreae Virginii.... publica disquisitioni submittit Johannes Gutslavus majori, hora consensu.* Dorpati, 1640. Trükise originaal on hoiul Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus. Teine teadaolev eksemplar sellest leidub Uppsala ülikooli raamatukogus. – **Ene-Lille Jaanson.** Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften. Tartu, 2000, lk 226.

⁴⁰ Kahtlus tuleneb asjaolust, et Gutsloff'i nimi puudub *Academia* usuteaduskonnas 1640. aastal riigistipendiumi saanute nimekirjas. **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi, lk 27.

Nii on 1641. aastal Urvastesse asunud Johannes Gutsloff tänapäeva seisukohalt ikka veel üks “tundmatu võõras”. Võttes arvesse asjaomaste kirikuraamatute puudumist, ei näigi olevat erilist lootust Gutsloffi sünniaja ja –koha ning perekondliku tausta täpsustamiseks. Aga tõsiasi on ka see, et muude arhiiviallikate olemasolu Saksamaal ei ole seni kuigi sihikindlalt uuritud.⁴¹ Nende asjaolude valgusel rikastaks küllap pilti Gutsloffi isiksuse kujunemise tagamaadest, olgugi et vaid kaudselt, tema kodukoha Taga-Pommeri kaasaegse olustiku uurimine, eriti aga Greifswaldi ja Leipzigi ülikooli õppekavade ja teadustöö tundmaõppimine.⁴² Just nendest ülikoolidest pärit vaimsuse võttis Gutsloff ju kaasa 1639. aastal *Academia Gustaviana*’sse tulles. Sama ootus kehtib ka Tartu *Academia* suhtes, sest võrreldes näiteks Tartu-Pärnu ülikooliga 17. sajandi lõpul on Tartu ülikooli esimese perioodi teadustöid sisulisest küljest uuritud küllaltki pealiskaudselt.⁴³

Gutsloffi ja tema perekonna Urvaste-aastaist (1641–1656) on dokumente säilinud Eesti Ajalooarhiivis, Rootsi Riigiarhiivis ning Läti Ajalooarhiivis. Eesti Ajalooarhiivis sisaldavad mõningaid Gutsloffiga seotud dokumente Eesti Evangeeliumi Luteriusu Konsistoriumi ja Urvaste koguduse arhiiv (Urvaste visitatsiooniprotokollid ning Gutsloffi pärijate ja Antsla mõisnike Löwensternide vahelise kohtuprotsessi dokumendid). Läti Ajalooarhiivis säilitatavas Tartu õuekohtu arhiivis leidub Johannes Gutsloffi kohtuprotsesside dokumente (Gutsloffi kohtuasi tema naise sugulase Hinrich Dornemanni ja Valga kodaniku Elias Dirichsoni vastu). Kõige enam on Gutsloffi kohta arhiiviallikaid Rootsi Riigiarhiivis Liivimaa ülemkonsistoriumi kirjalikus pärandis. Enamjagu neist dokumentidest on samuti tekkinud seoses Gutsloffi kohtuasjadega (protsessid Kirumpää rentniku Jochim Gooßiga ja Krootuse rentniku Jürgen Rothauseniga 1640. aastail ning Antsla rentniku Diedrich Rigemanniga (hiljem mõisa omanikuna von Löwenstern) 1650. aastail.).

⁴¹ Ülalpool (viide nr 38) osutatud raamatus publitseeritud arhiividokumentides, mis puudutavad Taga-Pommeri ala pärast Kolmekümneaastast sõda, esineb Gutsloffi kodukandi Daberi praostkonna („Kirchspiel Görke”) loetelus küll ka üks „Guzlaf”, (sulgudes lisatud „Pauper”), kuid peale nime see sissekanne midagi muud informatiivset ei sisalda. *Einwohnerverzeichnis von Hinterpommern*, lk 99.

⁴² Õppekavade uurimise perspektiivikusele seoses Gutsloffi haridusega viitas ka A. Tering. Tema poolt 1977. aastal Tartu Ülikooli Raamatukogu vahendusel saadetud järelepärimine Greifswaldi teatas, et Greifswaldi ülikooli arhiivis otseselt Gutsloffi puudutavaid dokumente ei leidu. **A. Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta, lk 26–27.

⁴³ **Georg von Rauch**. *Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710*. (Schweden und Nordeuropa. Heft 5). Essen, 1943. *Academia Gustaviana* aegseid dissertatsioone ja oratsioone on käsitletud põhjalikumalt vaid Tartu ülikooli ajaloo I osas (1632–1710) seoses teaduskondade õppetöoga ja professorite teadustegevusega. (vt viide nr 17: Tartu Ülikooli ajalugu I (1632–1798)).

Täpsema ülevaate kõigist mainitud allikatest ja nende iseloomust saab artiklist “Johannes Gutsloff pastorina Urvastes”, mis on koostatud just neile toetudes.⁴⁴

Gutsloffi viimastest eluaastatest alates Urvastest põgenemisest Vene-Rootsi sõja tõttu 1656. aastal kuni tema surmani katku tagajärjel Tallinnas kirjutab Heinrich Göseken juba mainitud *Manuductio ad linguam Oesthonicam* sissejuhatuses 1660. aastal. See on nähtavasti varaseim trükisõnas esinev teade Gutsloffist.⁴⁵ Gutsloffi surm 1657. aastal on fikseeritud Tallinna Oleviste koguduses.⁴⁶

Gutsloffi biograafias on traditsiooniliselt suurt segadust tekitanud tema Urvaste pastoriks asumise aasta. Sellena kohtab kirjanduses aastaid 1630, 1634, 1641 ja 1642.⁴⁷ A. Tering jõudis järeldusele (Gutsloffi puudutavate 1641. aasta dokumentide põhjal Rootsi Riigiarhiivis), et kuigi Gutsloffi pastoriks kinnitamise kohta täpsed andmed puuduvad, sai temast Urvaste kirikuõpetaja reaalset 1641. aasta lõpul.⁴⁸ Teringu argumentide täienduseks on kohane tsiteerida Gutsloffi, kes kirjutas 1642. aastal: “Jetzund vor einem Jahre / da ich in das Ministerium oder Predigtampt bey diesem meinem geringen Kirchspiele eingetreten bin / [...]”.⁴⁹ Enamus järgmisi uurijaid on Teringu täpsustuse arvesse võtnud, kuid siiski on veel mitmes hiljem ilmunud väljaandes Gutsloffi Urvaste pastoriks saamine paigutatud ikka 1630. aastasse.⁵⁰

⁴⁴ Mitu Eesti ja Läti arhiivides asuvat kogu võivad tulevikus kasulikuks osutada küll tausta-teadmiste seisukohalt, kuid otseselt Gutsloffiga seotud dokumente neist leida ei õnnestunud. Nt Liivimaa kindralkuberneri arhiiv (EAA, f 278, LVVA, f 7349), Tartu maakohtu arhiiv (EAA, f 914), “Balti isikute fond” (LVVA, f 4011), Balti ajaloo dokumentide kollektsoon (LVVA, f 7363), Riia Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi käsikirjade kogu (LVVA, f 4038, n 2). Viimati mainitud kollektsoonis leidub näiteks dokumentide kogu (säilik nr 278) “Talvede erinevusest paljude aastate – 1200–1829 – jooksul”, kus on ülevaateid Liivimaa ilmastikust 1640. aastate algul, mida kirjeldab *Kurtzer Bericht*’is ka Gutsloff.

⁴⁵ **H. Göseken.** An- und Vorrede an den günstigen Leser. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. 17. sajandi teisel poolel ilmunud leksikonis, kus on küll näiteks Heinrich Stahli, Heinrich Gösekeni ja Reiner Brockmanni nimed, Gutsloffi oma ei leidu. **Henning Witte.** *Diarium biographicum in quo scriptores seculi post natum Christum XVII. Gedani: Praecipui*, 1688.

⁴⁶ Tallinna Oleviste koguduse surnute registreerimise raamat 1603–1684. TLA 236-1- 29, l. 444.

⁴⁷ Nende kohta vt üksikasjalikumalt näiteid **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta, lk 28 ja **M. Lepajõe.** Johannes Gutsloffi „Grammatilised vaatlused”, lk 301–302. Kui Teringu andmeil läks varaseim aasta – 1630 – käibele J. F. von Recke ja K. E. Napiersky leksikoni kaudu (vt viide nr 35), siis M. Lepajõe osutas, et allikaks on taas F. K. Gadebusch. *Livländische Bibliothek*, lk 471.

⁴⁸ **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta, lk 29.

⁴⁹ *Kurtzer Bericht*, lk 164.

⁵⁰ Nt Eesti kirjanike leksikon. Koostanud Oskar Kruus ja Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, 2000, lk 97. Siin on üle võetud Rudolf Põldmäe kirjutatud märksõna Eesti Kirjanduse Biograafilisest Leksikonist (Toimetanud Endel Nirk ja Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 77.). Kuigi

Gutslaffi abielu näib olevat kõige varem mainitud, küll naise nime nimetamata, Uue Testamendi eessõnas 1715. aastal seoses Hageri pastori Christoph Blumega, kes selle järgi oli Gutslaffi *Successor Matrimonii*. Sama kordab 1849. aasta väljaanne „Ehstlands Geistlichkeit”, kus on öeldud, et Blume oli „ein *successor matrimonii* des verstorbenen Pastors zu Urbs”.⁵¹ Nii nagu Gutslaffi pastoriks asumise aasta, nii esineb ka tema abielu kohta oma eelkäija Matthias Haberi tütre Anna Haberiga siin-seal vastuolulisi andmeid. Ühes 1960. aasta genealoogilises väljaandes on Gutslaffi abikaasaks ekslikult peetud tema ämma.⁵² 1977. aastal ilmunud Liivimaa vaimulike leksikonist võib lugeda, et Gutslaff oli abielus koguni kaks korda, esimest korda oma ämmaga ja alles teisel korral oma naisega.⁵³ Nõnda kui muidki Gutslaffi eluloo üksikasju, nii täpsustas A. Tering arhiividokumentide abil ka tema abielu asjaolusid, osutades ühtlasi varasematele eksitustele.⁵⁴

Mitu Johannes Gutslaffi järeltulijat on samuti Eesti kultuuriloos hästi tuntud pastorid-estofiilid, nagu tema poeg Eberhard Gutslaff (Gutsleff) ning tolle pojad Eberhard ja Heinrich.⁵⁵ Huvitav on aga, et kuigi näiteks Gutslaffi pojapoegade Eberhard juuniori ja Heinrich Gutslaffi elu ja tegevus langes peaaegu Gadebuschi kaasaega, rahuldus viimane oma 1777. aastal ilmunud leksikonis nende suguluse kohta Johannesega vaid oletusega, märkides, et viimane oli “tõenäoliselt” Liivimaa Gutslaffide pastorisuguvõsa esiisa.⁵⁶

märksõna bibliograafiat on täiendatud, sh ka A. Teringu artikliga, ei ole Gutslaffi pastoriks asumise aastat korrigeeritud.

⁵¹ **Hugo Richard Paucker.** Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval, 1849, lk 91. Gutslaffi naine Anna abiellus Christoph Blumega 1664. aastal. Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918, lk 250.

⁵² **Robert Arthur von Lemm.** Dorpater Ratslinie 1319–1889 und das Dorpater Stadtamt 1878–1918. Marburg-Lahn: Herder-Institut, 1960, lk 157.

⁵³ Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918, lk 250.

⁵⁴ **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta, lk 29. Tering on seal jätnud küll tähelepanuta väite Gutslaffi kahest abielust.

⁵⁵ Nii mõneski leksikonis esineb ka Eberhard sen. poja Johann Christoph Gutslaffi (Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918, lk 250) ja tolle poja Johann Gutslaffi nimi (Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland von J. F. von Recke, K. E. Napiersky. Bearb. von Theodor Beise. Bd. I, Mitau, 1859, lk 232; **K. E. Napiersky.** Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland. H. 2, lk 99).

⁵⁶ **F. K. Gadebusch.** Livländische Bibliothek, lk 471.

Eestikeelse trükisõna kontekstis oli üks esimesi (kui mitte päris esimenegi?), kes Johannes Gutsloff'i nime kirja pani, Carl Robert Jakobson, tunnustades teda („Gutslav”) oma teises isamaakõnes kui üht tublit „võitlejat Eesti vaimupõllul”.⁵⁷

Gutsloff'i tegevusest Urvastes teatakse eeskätt, et seal valmisid kõik tema kirjatööd. Tänu ühele neist – *Kurtzer Bericht*’ile – on teada ka, et algusaegadel mõjutas tema kui kirikuõpetaja elu hoolealuses kihelkonnas ja kaugemalgi levinud Võhandu-ebausk. Muus osas on teadmine Gutsloff'i igapäevasest elust vaid juhuslikku laadi. Artikkel „Johannes Gutsloff pastorina Urvastes” püüab seda lünka mõnevõrra täita. Ühtlasi on see pärast A. Teringu 1979. aasta käsitlust esimene põhjalikum Gutsloff'i elukäigule keskenduv ülevaade. Mõningaid uurimuse aluseks olnud arhiiviallikaid on kasutatud küll varemgi, kuid seda kas õige üldises või siis õige kitsas kontekstis.⁵⁸ Nagu eespool öeldud, on rõhuv enamus Gutsloff'iga seotud arhiivianesest tekkinud seoses tema kohtuprotsessidega, kuid kõnealuse käsitluse kontekstis on sealt peamiselt püütud ammutada informatsiooni Gutsloff'i isiksuse ja tema elukeskkonna kohta.

Loomulikult kaasnes ka artikli „Johannes Gutsloff pastorina Urvastes” ettevalmistamisega lootus leida lisa faktidele Gutsloff'i eluloost, näiteks konkreetseid andmeid tema pereliikmete kohta. Kuid hoolimata sellest, et töö käigus sai välja selgitatud ja läbi töötatud võimalikult kõik Gutsloff'i kohta leiduvad arhiiviallikad, õnnestus A. Teringu omal ajal tehtud täiendustele ja täpsustustele faktoloogilist lisada suhteliselt vähe. Varasemale tuli juurde vaid teadmine poeg Samuelist⁵⁹ ning ühest anonüümselt mainitud lapsest.⁶⁰ Teised Gutsloff'i järeltulijad leiavad kohtuprotsessi materjalides mainimist vaid grupina – *Kinder, arme vaterlosen Weysen, Erben*.⁶¹ Allikad võimaldasid küll pisut lähemalt valgustada Gutsloff'i pastoriks saamise

⁵⁷ Carl Robert Jakobson. Kolm isamaakõnet. II. Võitlemised Eesti vaimupõllul. St. Peterburg, 1870, lk 35.

⁵⁸ Neist episoodidest ja nende varasemast käsitlemisest ajalookirjanduses on lähemalt juttu artiklis „Johannes Gutsloff pastorina Urvastes”, kus leiduvad ka viited vastavatele allikatele.

⁵⁹ Samuel Gutsloff'ilt on säilinud 1670. aasta 22. veebruari kiri Liivimaa kindralkubernerile ja ülemkonsistoriumile seoses ühe kohtuprotsessiga 1670. aastal, milles Gutsloff'i pärijad osalesid. Svenska Riksarkivet (SRA), Livonica II, vol. 404.

⁶⁰ Tallinna Oleviste koguduse surmajuhtumite registreerimise raamatus on 28. märtsil 1657 tehtud sissekanne „hr Gutzloff'i laps”. TLA, 236–1– 29, l. 445.

⁶¹ Gutsloff'i lese Anna Haberi ja pärijate kohtuasi vendade Joachim ja Martin Löwensterni vastu 1669–1670. Vt „Johannes Gutsloff pastorina Urvastes”, lk 40.

protsessi ning korrigeerida A. Teringut Gutsloffi abiellumise asjaolude osas.⁶² Kui A. Teringu uurimistöö tulemusena selgus, et Gutsloffile kuulus kinnisvara Tartus,⁶³ siis nüüd on teada, et tal olid kinnisvarahuvid ka Valgas.⁶⁴

Artiklis seatud eesmärki – anda ülevaade Gutsloffi elust kodukihelkonnas – oli otstarbekas avada erinevate Gutsloffi ellu kuulunud valdkondade kaupa. Sellele vastavalt on eraldi vaadeldud Gutsloffi pastoriks saamisega seotud asjaolusid ja eluolu Urvastes, kihelkonna usu- ja kirikuelu ning Gutsloffi suhteid ümbritsevate eestlastega ja sakslastega. Nende teemade käsitlemisel on arhiividokumentide kõrval kaasatud ka Gutsloffi enda poolt tema raamatutes kirja pandut, otsimaks seoseid Gutsloffi kui kirikuõpetaja ja kui pastori-kirjamehe vahel. Samal ajal on Gutsloffi käekäiku Urvastes tähtsustatud ka üldisemas tähenduses – kui representatiivset näidet ühe Liivimaa kihelkonnapastori elust ja tegevusest, kelle ülesanne oli Rootsi luterliku kirikupoliitika kavatsuste elluviimine impeeriumi sõdadest kurnatud äärealal.

Kuigi „Johannes Gutsloff Urvastes” püüab põhjalikult uurida õige mitut Gutsloffi igapäevaelu tahku, on artiklis käsitletud teemasid võimalik veelgi edasi arendada. Näiteks vääriks eraldi süvenemist Gutsloffi inimsuhete võrgustik, mis eeldaks süstemaatilist teadete koondamist nii arhiividokumentidest kui tema loomingust ning nende analüüsimist. Gutsloffi kohtuprotsesside materjal on kindlasti huvipakkuv ka õigus- ja moraaliajaloo seisukohalt lähenedes.⁶⁵ Gutsloffi elu ja tegevust aitaks selgemasse konteksti paigutada Eesti varauusaegse ühiskonna sügavam tundmine, mis eeldab eriuurimusi erinevate ühiskonnakihtide, sh vaimulike sotsiaalse staatuse, majandusliku olukorra jms. kohta.⁶⁶ Kindlasti oleks tänuväärne ka professionaalne lokaalajaloo kirjutus – nagu see on viimasel ajal laialt levinud näiteks Põhjamaades.

⁶² Gutsloffi perekonna kohta on ülevaade “Johannes Gutsloff pastorina Urvastes”, lk 34; abiellumise aja kohta vt samas, viide nr 36.

⁶³ **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta, lk 29.

⁶⁴ Vt “Johannes Gutsloff pastorina Urvastes”, lk 38–40.

⁶⁵ Neile perspektiividele on osutatud ka kõnealus artiklis lk 56, kus viites nr 148 ja lk 58 viites nr 159 on näitena toodud mõningaid sellist uurimissuunda esindavaid väljaandeid.

⁶⁶ Näiteks on konkreetselt osutatud vajadusele uurida vaimulike majanduslikku sõltuvust aadlikest. **Uku Masing.** Saksa vaimulike ja aadli vahekorra Eestis XVII sajandil. – EELK Aastaraamat 1983, lk 23–31; siin: lk 25. (NB! Sama artikkel on ilmunud ka saksa keeles, kuid hämmastaval kombel on autor teine: Über das Verhältnis der deutschen Geistlichen und des Adels in Estland, insbesondere im 17. Jahrhundert. Von Joan Kiivit. [1996]. TLÜ Akadeemilises raamatukogus ja Rahvusraamatukogus leiduvatest separaatidest ei ilmne, missuguses väljaandes on saksakeelne artikkel avaldatud. Eesti 17. sajandi pastori sotsiaalse staatuse kohta läheb üldisemalt levinud hinnangutega vastuollu väide tolaeagsete pastori erilist privilegeeritud staatusest: **Harald Haarmann.** Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, Bd. I (Fenno-Ugrica, Bd. 2). Hamburg: Buske, 1976, lk 15–17.

Urvaste kihelkonna ajalugu 17. sajandil oleks hea taust Gutsloff'i elule ja tegevusele seal.⁶⁷

Gutsloff'i teostest ja tema loomelaadist *Kurtzer Bericht* i põhjal

Gutsloff'i raamatud –*Kurtzer Bericht* ja *Observationes grammaticae* –, samuti piiblitõlke käsikiri on järjepidevalt tuntud olnud juba tema kaasajast alates. Kõige hiljem saadi teada Gutsloff'i poeesiakatsetustest: Vaabina mõisniku Johann Eberhard von Bellinghauseni naise ja tütre matmise puhul 1652. aastal trükitud kolm leinaluuletust (taas)avastati alles 1967. aastal.⁶⁸

Gutsloff'i grammatikast ja Vana Testamendi tõlkest teatas juba Göseken – sessamas korduvalt osutatud *Manuductio* sissejuhatuses 1660. aastal.⁶⁹ Tõlke käsikiri arvati 19. sajandi esimesel poolel olevat kaduma läinud,⁷⁰ kuid sajandi keskpaiku ilmus see taas päevavalgele ning jõudis siis Õpetatud Eesti Seltsi valdusse.⁷¹ Käsikirja kuuluvuse Gutsloff'ile vaidlustas Villem Reiman, kes pidas seda teise Lõuna-Eesti keelemehe, Adrian Virginius noorema omaks.⁷² Kuigi vahepealsed uurijad kaldusid taas pooldama Gutsloff'i autorsust, ei juletud selle kasuks siiski veel kaua aega kindlalt otsustada. Kõhkluste kõrval tuli vahepeal jälle ette ka arvamust, et Gutsloff'i käsikirja ei olegi säilinud.⁷³ A. Tering veendus tänapäeval Eesti Kirjandusmuuseumis säilitatava käsikirja kuulumises Gutsloff'ile pärast piiblitõlke manuskripti ja Gutsloff'i kirjade käekirja võrdlemist.⁷⁴

⁶⁷ Eestis on selles žanris vististi tänini jäänud ületamatuks **Johan Köpp**. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937.

⁶⁸ **Villem Altkoa**. Uusi laule ja luuletajaid XVII sajandist. – Keel ja Kirjandus 1967, nr.10, lk 599–602; siin lk 602. Gutsloff'ilt on säilinud üks ladina-, üks saksa- ja üks eestikeelne luuletus.

⁶⁹ **H. Göseken**. An- und Vorrede an den günstigen Leser; sama kordas ka **F. K. Gadebusch**. Livländische Bibliothek, lk 471–472.

⁷⁰ Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon 1829, lk 153.

⁷¹ Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon 1859, lk 232.

⁷² **V. Reiman**. Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Tartu: K. A. Hermann, 1890, lk 32.

⁷³ **H. Haarmann**. Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, Bd. I, lk 20.

⁷⁴ Muutlikke arvamusi Kirjandusmuuseumis säilitatava Gutsloff'i käsikirja autorsuse kohta vahendab põhjalikumalt **A. Tering**. Lisandusi Johannes Gutsloff'ile, lk 30. Gutsloff'ilt ja Adrian Virginiuselt pärandunud tõlkekäsikirjade kohta vt ka **Kristiina Rossi** eessõna väljaandele „Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Koostanud Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk 8–10.

Gutslaffi grammatikaraamatust on Eestis teadaolevalt alles vaid üks, seegi defektne eksemplar Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus. Uuema aja uurijad on otsinud ja ka leidnud hiljuti veel ühe raamatu Baieri Riigiraamatukogust. 19. sajandil tehtud kahest tõlkest saksa keelde on alles üks – Kristjan Jaak Petersoni oma.⁷⁵

Kurtzer Bericht leidis 17. sajandi keskpaiku mitme tallinlase raamatukogus.⁷⁶ Ka 18. sajandi algul pidi raamat olema küllaltki tuntud, sest 1715. aastal ilmunud Uue Testamendi eessõnas on Gutslaffist juttu tehes lisatud – „just seesama, kes on kirjutanud traktaadi Võhandu jõest”. Kuid 18. sajandi teiseks pooleks oli F. K. Gadebuschi andmeil sellest väljaandest saanud juba rariteet. Nii nagu harulduste puhul sagedane, on ka Eestis vaid ühes eksemplaris leiduva (säilitatakse Tallinna Linnaarhiivis⁷⁷) *Kurtzer Bericht*’i kohta liikvel mitmesuguseid vastukäivusi. Neid on üksikasjalikumalt valgustatud siinses magistritöös esitatud artiklites.⁷⁸ Varasematele eksitustele on lisada veel hiljaaegu loetud teade, et raamatust olevat aegade jooksul ilmunud kaks uustrükki – Riias “koos P. Einhorni teostega” ning Saksamaal aastal 1968.⁷⁹ Neil juhtumel saab kirjutaja meeles olla mõlkunud sarja „Scriptores rerum livonicarum” 1848. aastal ilmunud köide ja selle 1968. aastal avaldatud uustrükk, mis tõesti sisaldavad Paul Einhorni teoseid ja Forselius-Boecleri oma, kuid Gutslaffi *Kurtzer Bericht*’i uustrükke mitte. (Tõsi, Gutslaffi raamatu puudumine „Scriptores rerum livonicarum” sarjast on vägagi kahetsetav: arvesse võttes väljaande suunitlust eestlaste ja lätlaste usundi tutvustamisele, sobinuks see sinna igati.)⁸⁰ Ekslikuks on osutunud viimase ajani püsinud teadmine, et *Kurtzer Bericht*’ist on üldse alles vaid neli eksemplari (Tallinna kõrval ka Göttingenis, Helsingis ja Kopenhagenis):

⁷⁵ Kaduma on läinud Friedrich Bernhard Rosenplänteri tehtud tõlge. K. R. J. Petersoni tõlget on kasutanud Gutslaffi grammatika eesti keelde tõlkimisel ka M. Lepajõe. **S. Toth.** Lisandusi Johannes Gutslaffi grammatika ning piiblitõlke keele ja kirjaviisi kohta, lk 242; **M. Lepajõe:** Johannes Gutslaffi “Grammatilised vaatlused”, lk 280–281.

⁷⁶ Vt näiteid käesolevas magistritöös lk 28, viide nr 4 (Johannes Gutslaff pastorina Urvastes.).

⁷⁷ Tallinna magistraadi arhiivi varatrükiste kollektsioon. TLA, 230-1-Htr 35. Raamatu omandamise kohta Linnaarhiivile 1935. aastal vt “Johannes Gutslaffs *Kurtzer Bericht*. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts”, lk 380 ja TLA, 88-1-107 (Linnaarhiivi käsiraamatukogu raamatute üldnimestik II. 1930–1937), l. 83p–84.

⁷⁸ *Kurtzer Bericht*’i rareiteetsuse ja leidumuse kohta vt artiklitest “Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts”, lk 87–88 ja “Johannes Gutslaffs *Kurtzer Bericht*. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts”, lk 379–380.

⁷⁹ **I. Talve.** Eesti kultuurilugu, lk 169.

⁸⁰ *Scriptores rerum livonicarum II*, Riga, Leipzig: 1848 (vt viide nr 16) ja Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1968.

uematel andmetel on neid ka Rootsis.⁸¹ Vastu tahaks vaielda väitele, et Tallinna Linnaarhiivis säilitatav *Kurtzer Bericht*’i eksemplar on „väga halvas korras”⁸² – selline hinnang on kindlasti üle dramatiseeritud.

Gutslaffi loomingu uurimislugu iseloomustab sama, mis on omane Eesti varauusaegse kirjasõna käsitlemisele üldisemalt. Eestlastest kultuuriloolaste huvi keskmes on traditsiooniliselt olnud ennekõike eestikeelne kirjandus. Kõiki 17. sajandist säilinud eestikeelseid tekste on põhjalikult uuritud eesti kirjakeele ajaloo seisukohalt.⁸³ Eesti keele grammatikate ja sõnastike osas on see enesestmõistetav, kuid ka puht vaimulikku kirjandust – kodu- ja käsiraamatuid ning piiblitõlkeid on analüüsitud eelkõige keelelisest aspektist.⁸⁴ Vaimulike tekstide ühekülgse väärtustamise üks põhjusi näib olevat selles, et 17. sajandi eestikeelset kirjasõna ei peetagi sageli “päris” kirjanduseks ega seetõttu ka kirjandusloolise analüüsi vääriliseks.⁸⁵ Kuid et tegemist on valdavalt tõlkekirjandusega, siis on näiteks kodu- ja käsiraamatuid ning eestikeelseid jutlusetekste põhjust võrrelda eriti tollal Saksa keelealal levinud samalaadsete väljaannetega.⁸⁶ Kui 1920.–30. aastate Eestis ei tuntud niisuguste teemade vastu kuigi suurt (esiplaanil olid ju eesti keel ja meel),⁸⁷ Nõukogude võimu aastatel olid võimalused kiriku- ja usundiloo tegelemiseks üldse ebasoodsad⁸⁸ ning

⁸¹ Rootsi raamatukogude infosüsteemi LIBRIS andmeil leidub üks eksemplar Kuninglikus Raamatukogus ja teine Skoklosteri lossi raamatukogus Carl Gustaf Wrangeli kogus.
<http://www.libris.kb.se/index.jsp>.

⁸² **S. Toth**. Lisandusi Johannes Gutslaffi grammatika ning piiblitõlke keele ja kirjaviisi kohta, lk 244.

⁸³ Ometi on ka vanimate eestikeelsete tekstide osas veel avamata vaatenurki. Vt. **Kristiina Ross**. Arnold Kask ja kirjakeele ajaloo tulevik. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 11, lk 788–792; siin: lk 790–792.

⁸⁴ Tähtsamaid uurimusi (kuni 2000. aastani) hõlmavad T. Pauli Eesti piiblitõlke ajaloo bibliograafia ja joonealused viited.

⁸⁵ **T. Paul**. Rootsi aja kirjandusloo uurimisest. – Emakeele Seltsi Aastaraamat 2000, nr 46. Tartu, 2001, lk 224–241; siin: lk 226.

⁸⁶ Näiteks on Otto Alexander Webermann osutanud konkreetselt Eesti ja Läti alal levinud saksakeelsete kirikulauluraamatute uurimise tähtsusele eestikeelse lauluraamatu ajaloo seisukohalt. **O. A. Webermann**. Deutschbaltische und estnische Literatur. – Baltische Hefte 7, Hannover-Döhren: von Hirschheydt, 1960/1961 H. 1 (1960), lk 17–28; siin: lk 21.

⁸⁷ Esimesed põhjalikumad eestikeelse vaimuliku kirjasõna analüüsijad olid 19. sajandi lõpul Jakob Hurt, kes kirjutas magistritöö Heinrich Stahli teostest (käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis; vt ka **R. Raag**. Henricus Stahel, lk 343 ja **P. Lotman**. Eine Jahrhundertelang schweigende Predigtsammlung, lk 363) ning Villem Reiman, kes kirjutas kommentaarid Georg Mülleri jutluste publikatsioonile: Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebenzehnten Jahrhunderts aus den Jahren 1600–1606. Mit einer Einleitung von W. Reiman. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft) Jurjew (Dorpat), 1891. 1920.–30. aastatel tehtust viidatakse sagedamini **Liisi Tohvri** artiklile “Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes”. – Eesti Kirjandus 1935, nr 1, lk 6–24.

⁸⁸ Vt nt **Heiki Valk**. Eesti 13.–17. sajandi rahvausundi allikatest, uurimisseisust ja probleemidest. – Estland, Lettland und westliches Christentum. Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus. Eesti-saksa uurimusi Baltimaade kirikuloost. Hrsg. Siret Rutiku, Reinhart Staats. Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998, lk 75–102; siin: lk 76–77. Sellest perioodist olgu nimetatud Uku Masing, kuid palju tema

tollest ajast pärit teoloogilise hariduse defitsiit pärsib uurimist pahatihti veel praegugi,⁸⁹ siis nüüd on selle ainese professionaalseks käsitlemiseks taas avaramad väljavaated.⁹⁰

Eestis 17. sajandil ilmunud ja käibel olnud võõrkeelsest kirjandusest on Eesti kultuuri- ja ajaloolasi eelkõige köitnud need väljaanded, milles kõneldakse Eesti ajaloost ning kirjeldatakse eestlaste eluolu, kombeid, uskumusi jms. Üldiselt on mitte-eestikeelne kirjavara olnud siiski baltisaksa kirjandusloolaste pärusmaa. Rahvusest ja rahvuskeelest lähtuv lähenemine kirjandusloole on muidugi tavapärane ja enesestmõistetav,⁹¹ seda eriti eestlaste-keskse kultuuriloo võrdlemisi lühikest traditsiooni silmas pidades. Kuid juba mõnda aega on Eesti kultuuriloo uurimisel suundaandev ka käsitlus Eesti varauusaegsest vaimuajaloost kui ühtsest tervikust ning osast Euroopa, eriti Saksa mõjusfääri kultuuriloost. Vajadusele kirjutada “eestlaste” kirjanduse ajaloo kõrval ka kaasaegset, Euroopa vaimuelu üldise arengu konteksti paigutatud “Eesti” kirjasõna (*resp.* kultuuri) ajalugu on osutanud nii Eesti kui Saksa uurijad.⁹² Soliidne eeskuju pärineb juba 1943. aastast Georg von Rauchilt, kes analüüsis *Academia-Gustavo-Carolina*’s valminud teadustöid ja nende kaudu

uurimusi jõudis trükki alles pärast Nõukogude aega. Varem ilmunust puudutab käesolevat konteksti „Lisandeid XVII sajandi kirjandusloole: Georg Müller”. – Keel ja Kirjandus 1977, nr 1, lk 27–36.

⁸⁹ Ohtudest vaimuliku kirjanduse uurimisel ja kriitikat selle käsitlemise tulemuste kohta vt. **T. Paul**. Rootsi aja kirjandusloo uurimisest, lk 232 jj.

⁹⁰ 1994. aastal esimese Tartu Ülikooli taasavatud Usuteaduskonnas kaitsitud doktoriväitekirja põhjal valmis näiteks ka T. Pauli Eesti piiblitõlke ajalugu; sealsamas on oodata Piret Lotmani doktoritööd „Heinrich Stahli looming oma ajastu ideelises kontekstis”. Uurimistöo kohta alates Eesti Vabariigi algusaegadest, sh paguluses ilmunu kohta vt ka **Riho Saard**. Eesti kirikuajaloo bibliograafia. Viron kirkkohistorian bibliograafia. Bibliographie der estnischen Kirchengeschichte: (1918–1997). Helsingi: Helsingi ülikool, 1998. Seal hakkavad siiski silma mõned lüngad: näiteks puuduvad sealt viites nr 84 toodud L. Tohvri ja U. Masingu artiklid.

⁹¹ Vt nt **O. A. Webermann**. Deutschbaltische und estnische Literatur, lk 17.

⁹² **O. A. Webermann**. Deutschbaltische und estnische Literatur, lk 17–22; **M. Klöker**. Reiner Brockmann und der Revaler Dichter- und Gelehrtenkreis im frühen 17. Jahrhundert. Magisterarbeit zur Erlangung des *magister artium*. Osnabrück, 1993, lk 10 jj. (Von der Forschung und ihren Erträgen.); Literarische Kultur in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998, Bd. 2, lk 822–841; **M. Lepajõe**. Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest. – Reiner Brockmann. Teosed, lk 41–48; siin: lk 41; **M. Klöker**. Gibt es eine “baltische” Literatur? Deutsche Literatur der Frühen Neuzeit in Estland und Lettland. – Literatur und Sprache. Ausländische Literatur und Spracherwerb durch Bibliotheken. Literature and Language. Foreign Literature and Language Skills by and with Libraries. Proceeding des internationalen Seminars 1999 / of the international seminar 1999. Deutsches Bibliotheksinstitut; Bibliothekarische Auslandsstelle, [2002?], lk 167–178. M. Klöker osutab oma töödes ka, et “balti”, s.t. Eesti ja Läti alalt pärit saksakeelset (ka ladina jm) kirjandust on puudulikult või ühekülgiselt hõlmanud mitte ainult Eesti vaid ka Saksa kirjandusloolased. Tõdemuseks on andnud alust mõned uuemad “balti” kirjanduse teemalised väljaanded: **May Redlich**. Lexikon deutschbaltischer Literatur: eine Bibliographie. Köln: Wissenschaft und Politik, 1989 ja **Friedrich Scholz**. Die Literaturen des Baltikums: ihre Entstehung und Entwicklung. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990.

Euroopa kaasaegsete mõttevoolude kajastumist Eestis 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul.⁹³ Uusim näide Eesti varauusaja kultuuriloo uurimisest Euroopa kontekstis on Osnabrücki teadlase Martin Klökeri monograafia Tallinna kirjanduselust 17. sajandi esimesel poolel.⁹⁴

Eesti-poolne panus Eesti 17. sajandi võõrkeelse kirjavara uurimislukku on aastakümnete jooksul suurim olnud selle registreerimisel, bibliografeerimisel ning Eesti alal ilmunud trükiste saamisloo selgitamisel.⁹⁵ Kuid eriti viimasel kahel aastakümnel on tulemusrikkalt tegeldud ka sisulise uurimistööga, seda nimelt 17. sajandi ühe tähtsama kirjandusžanri, juhuluule osas: arvukate artiklite kõrval on nüüdseks ilmunud juba üks põhjalik monograafia.⁹⁶ Uusi uurimisülesandeid püstitatakse Eestit puudutava varauusaegse ajalookirjanduse käsitlemisel.⁹⁷

Kirjeldatud tendentsid Eesti 17. sajandi kirjasõna uurimises puudutavad ka Johannes Gutsloffi loomingut: kõige põhjalikumalt tuntakse tema grammatika ja piiblitõlke eesti keelt.⁹⁸ Samas otsitakse nendegi tekstide käsitlemisel uudsemaid ja

⁹³ **Georg von Rauch.** Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung.

⁹⁴ **M. Klöker.** Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Tübingen: Max Niemer Verlag, 2005. Hiljuti ilmunud kogumik Europäische Dimensionen deutschbaltischer Literatur. Hrsg. von Frank-Lothar Kroll. (Literarische Landschaften, 6.). Berlin: Duncker & Humblot, 2005 puudutab 17. sajandi kirjasõna vaid riivamisi, kuid pakub siiski häid orientiire ka selles vallas. (Nt lk 15–30: **Otto-Heinrich Elias.** Der Baltische Raum als europäische Geschichts- und Kulturlandschaft. Politische Voraussetzungen und geistige Tradition.).

⁹⁵ Vastavaid väljaandeid on loetletud artiklis “Johannes Gutsloffs *Kurtzer Bericht*. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts”, lk 376, viide 2. Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia võõrkeelse raamatu köide ootab seni veel ilmumisejärge.

⁹⁶ **Anne Lill.** Latin at the University of Tartu (Dorpatum) in the Seventeenth Century. – Mare Balticum – Mare nostrum. Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800). Edited by Outi Merisalo and Raija Sarasti-Wilenius. (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia Sarja-ser. B nide-tom. 274). Acts of the Helsinki Colloquium 16–21 August, 1992, lk 97–105; Neo-Latin carmina gratulatoria and the classical tradition in the occasional poetry at the Academia Dorpatensis (1632–1636). – Erudition and eloquence, lk 171–186; **Marju Lepajõe.** Latin Poetry in Seventeenth-Century Estonia. – Mare Balticum – Mare nostrum, lk 87–95; **Kristi Viiding.** Gustav II Adolf – Schöpfer oder Vernichter? – Erudition and eloquence, lk 187–199; Das Porträt eines liv- und kurländischen orthodoxen Theologen (Georg Mancelius) anhand der ihm gewidmeten Geleit- und Begrüßungsgedichte. – Orthodoxie und Poesie. Hrsg. von Udo Sträter. (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie (LStRLO). Hrsg. von Udo Sträter und Günther Wartenberg.). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt GmbH, 2004, lk 37–46; Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656. Dissertationes studiorum graecorum et latinorum universitatis tartuensis. Tartu, 2002.

⁹⁷ **Kattri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 8). Tartu, 2004.

⁹⁸ Bibliograafiat vt **M. Lepajõe.** Johannes Gutsloff “Grammatilised vaatlused”, lk 333–338 ja **S. Toth.** Lisandusi Johannes Gutsloffi grammatika ning piiblitõlke keele ja kirjaviisi kohta, lk 252–255. Uuemaik käsitlusi Gutsloffi grammatikast on veel: **Kristiina Ross.** Bible Translation as Mediator of Hebrew Impact on Target Languages: The Estonian Bible Translation by Johannes Gutsloff. – Nordisk

avaramaid lähenemisviise. Näiteks rõhutab M. Lepajõe, et Gutslaffi grammatika ülesehitus ja selle teoreetilised alused on Eesti kultuuri ajaloo seisukohalt sama tähtsad kui on raamatus kirjeldatud eesti keel⁹⁹ ning leiab olevat põhjendatud grammatika käsitlemise misjonilingvistika kontekstis.¹⁰⁰ Nüüd on selles “võtmes” valmimas Szilard Tothi doktoritöö „Das alte Südesthische aus dem Standpunkt der Missionslinguistik (Untersuchung über die Grammatik und Bibelübersetzung Johannes Gutslauffs)“.

Gutslaffi raamatu *Kurtzer Bericht* retseptsiooni ajaloost – sellest, mille poolest on seda raamatut erinevatel aegadel tähelepanuväärseks peetud –, on antud põhjalikum ülevaade kahe temale pühendatud artikli sissejuhatuses.¹⁰¹ Neile asjaoludele on kokkuvõtlikult osutatud ka siinses sissejuhatuses ülalpool.¹⁰² Teistest erandlikumatena väärivad esile tõstmist veel Helsingi Ülikooli germanistikaosakonnas 1963. aastal valminud magistratöö Gutslaffi sõnavarast *Kurtzer Bericht*’i põhjal ja taarausulase Hengo Tulnola tõlgendus „Pühajõe vabadusvõitlusest“.¹⁰³ Näitena eesti rahva mehisest võitlusest oma õiguste eest minevikus oli lugu eestlaste protestist pühana austatud Võhandu jõe „rüvetamise“ vastu populaarne ka 1930. aastate rahvusluse õhkkonnas. 1642. aasta veskipõletamisele pühendati neil aastail mitu ajalehejuttu.¹⁰⁴ Kuid üldiselt näitab

Judaistik / Scandinavian Jewish Studies 2000, Vol. 21, No. 1–2, lk 123–130; M. Lepajõe. On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia, lk 157–170.

⁹⁹ M. Lepajõe. On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia, lk 160.

¹⁰⁰ M. Lepajõe. Johannes Gutslaffi „Grammatilised vaatlused“, lk 294–297; On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia, lk 166 jj.

¹⁰¹ “Einblick in die geistige Welt des 17. Jahrhunderts”, lk 88–91 Johannes Gutslauffs *Kurtzer Bericht*. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts”, lk 377–382.

¹⁰² Vt ülal lk 7–8. Lisaks artiklites loetletud väljaannetele on huvipakkuv töik, et 1930. aastate rahvusluse õhkkonnas näib olevat lugu Võhandu-äärsete eestlaste “võitlus” oma õiguste eest olnud väga populaarne, arvestades, et sellele pühendati mitu ajalehejuttu (**Richard Teimann**. Püha jõgi ja Osula veski hävitamine. – Elu, 15. november (nr 92) 1935; Jõgi, millel n hing. – Kaja, 10. august (nr 185) 1933; **A. Usin**. Pühajõe muistse kättemaksu mälestuseks. – Elu, (nr 74–76) 1936; **Peeter Grünfeldt**. Teateid möödunud sajandi alult. – Kunst ja Kirjandus, 8. november (nr 43) 1936. Sündmusest on kirjutas veel **Harald C. Pitsahl**. Pühajõe mäss ja Tarvastu lossi viimsed päevad. Tallinn: Nauding, 1929 (lk 3–10: Pühajõe mäss 1642. a. Ajalooline sündmus “vanast heast” Roots ajast.).

¹⁰³ Laila Lakkakorpi. Beobachtungen über den Wortschatz in dem Werk „Kurtzer Bericht und Unterricht von der falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhanda“ von Johann Gutslauff. Helsinki: Helsingin Yliopisto, 1963 (magistritöö); **H. Tulnola**. Märkmeid Pühajõe vabadusvõitlusest (1940. aastal valminud käsikiri läks kaotsi; autor taastas selle 1958. aastal). ERA 3587-1-25.

¹⁰⁴ **Richard Teimann**. Püha jõgi ja Osula veski hävitamine. – Elu, 15. november (nr 92) 1935; Jõgi, millel n hing. – Kaja, 10. august (nr 185) 1933; **A. Usin**. Pühajõe muistse kättemaksu mälestuseks. – Elu, (nr 74–76) 1936; **Peeter Grünfeldt**. Teateid möödunud sajandi alult. – Kunst ja Kirjandus, 8. november (nr 43) 1936.

Kurtzer Bericht’i käsituslugu, et tutvus sellegi teosega on olnud ühekülgne: traktaadist on läbi aegade hoolikalt võetud teatavaks tema “lühike teade” – kirjeldus eestlaste ebausust ja sellest johtunud sündmusest ning eestikeelsed laused ja eestikeelne piksepalve. Seevastu „õpetus” – Gutslofffi teooria Võhandu-ebausu alusetusest, mis ometigi hõlmab enamuse raamatu neljasajast leheküljest – ei ole suuremat tähelepanu pälvinud. Mitmel puhul on küll tunnustatud Gutslofffi tahtmist ja visadust ebause kummutamisele nii palju energiat pühendada, kuid ometi peetud tema “õpetust” ebahuvitavaks ja asjatuks targutuseks ning autori „õpetatuse demonstreerimiseks”.¹⁰⁵

Siinses magistritöös esitatud artiklid püüavad *Kurtzer Bericht*’i analüüsida senisest erinevast vaatenurgast ning vaadelda seda laiemas kontekstis, saamaks selgust Gutslofffi käsituslaadist ning seeläbi toomaks täiendust teadmisele Eesti varauusaegsest kirjandusloost üldisemalt. Sel eesmärgil uuritakse neis, kuivõrd on Gutslofffi lähenemisviisi Võhandu-usule oma ajastule tüüpiline ning kuivõrd ebatüüpiline; mil määral järgib *Kurtzer Bericht* luterliku ortodoksia ajastu kirjasõna reegleid ning mil määral ja millises seoses ilmneb seal autori isikupära. Sellise küsimuseasetuse puhul on väärtuslik just *Kurtzer Bericht*’i „õpetuse” osa: vahendades autori mõttekäike ligi neljasajal leheküljel, kajastab see Gutslofffi suhtumist ümbritsevasse maailma, hariduslikku pagasit ja silmaringi. Lühidalt öeldes on *Kurtzer Bericht*’i puhul seekord huvi keskmes mitte niivõrd see, millest autor kirjutab, kuivõrd see, kuidas ta kirjutab ning miks kirjutab ta just nii. Gutslofffi raamatut on teiste Eesti- ja Liivimaa põlisrahvaste uskumusi käsitlevate teostega võrreldes juba varem eriliseks peetud, eelkõige selle mahukuse tõttu. Nüüd on püütud *Kurtzer Bericht*’i erilisele kinnitust leida ka sisulisest küljest, võrreldes selleks Gutslofffi traktaati põhjalikumalt teiste kaasaegsete, sarnastele valdkondadele pühendatud ja Eestile lähedases kultuurisfääris ilmunud teostega.¹⁰⁶

Sündmusest on kirjutas veel **Harald C. Pitsahl**. Pühajõe mäss ja Tarvastu lossi viimsed päevad. Tallinn: Nauding, 1929 (lk 3–10: Pühajõe mäss 1642. a. Ajalooline sündmus “vanast heast” Rootsi ajast.).

¹⁰⁵ Vt “Einblick in die geistige Welt des 17. Jahrhunderts”, lk 99–100.

¹⁰⁶ Peamiselt P. Einhorni ja Herman Samsoni raamatutega: Neun Außerlesen vnd Wolgegründete Hexen Predigt / Darinnen der Terminus Magiæ oder Zauberey nach den Logicalischen terminis richtig vnd kürztlich auß Gottes Wort / vnd andern Schribenten vnd Historien erkläret vnd außgeführt worden / [...] Durch M. Hermannum Samsonium [...], Riga: Schröder 1626; Wiederlegung Der Abgötterey vnd nichtigen Aberglaubens / so vorzeiten au] der heydnischen Abgötterey in diesem Lande entsprossen / vnd bißhero in gebrauchte blieben. [...] Auch Deß Abergläubigen Mißbrauchs der H. Schrifft / [...] Einfältigen vnd guthertzigigen Christen zur nachricht / auch zur vermeidunge vnd abschew solches Aberglaubens einfältiglich gestellet / Von Pavlo Einhorn / [...], Riga: Schröder 1627;

Artiklitest varasem, 1998. aastal ilmunud „Einblick in die geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsclaff. “Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falschheilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandu” võtab kokku “vana raamatu taaslugemisel” tehtud tähelepanekud. Need annavad alust *Kurtzer Bericht*’i tähtsustada mitmekülgsemalt kui vaid allikana Võhandu-äärsete eestlaste ebausust ja sellest ajendatud intsidendi kohta: traktaati on põhjust esile tõsta ka kui kõnekat allikat Liivimaa sakslaste ebausklikkuse ja elukommete kohta ning kui Liivimaa demonoloogilise kirjanduse klassikase kuuluvat teost.¹⁰⁷ 2003. aastal ilmunud käsitlus „Johannes Gutsclaffs *Kurtzer Bericht*. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts” on olemuselt eelmise edasiarendus ja laiendus. Varasemas kirjutises esitatud tähelepanekuid on siin toetatud üksikasjalikumate näidetega nii Gutsclaffi enda kui ka temaga kõrvutatud autorite tekstidest. Samuti on toodud selgemalt välja veel mõningaid raamatus kajastuvaid, Gutsclaffi kaasajal aktuaalseid teemasid (sotsiaalsed vahekorrad, ilmalike ja vaimulike roll ühiskonnas jm). Kokkuvõttes leiab neis artiklites kinnitust tõsiasia, et isegi arvatavalt väga hästi tuntud allikas võib kõnelda palju uut, kui talle esitada uusi küsimusi.

Seega avab käesolev magistritöö Gutsclaffi isiksust kahes erinevas plaanis: ühelt poolt tavalise maakoguduse pastorina, teisalt mitmekülgse mõtlejana-kirjamehena. Vaimulikuna määrasid Gutsclaffi elu kauaaegsetest sõdadest kurnatud ja nii vaimses kui majanduslikus mõttes kosumise järgus oleva Liivimaa olud, kus igapäevase isikliku ja koguduse-elu korraldamine ning hulk kohtuprotsesse nõudsid palju aega ja energiat. Samas ammutas Gutsclaff kohalikust taustast inspiratsiooni vaimutööks, mis ületas kaugelt ühelt kogudusevaimulikult oodatava. *Kurtzer Bericht* on ehe tunnistus selle kohta – üksainus „kohaliku tähtsusega” ebausuilming on võetud aluseks ülipõhjalikule ja üldistavale õpetatud arutlustele, mis on omakorda, vähemalt vormiliselt, adresseeritud eeskätt kohalikule talupoegadele. Sellisena näib *Kurtzer Bericht* olevat kaasaegses kontekstis ainulaadne teos. Teisalt näitab raamat Gutsclaffi suurt põhjalikkust ja argumentatsioonilust. Võrdlus teiste põlisrahvaste uskumusi käsitletud

Reformatio Gentis Letticae in Ducatu Curlandiae. Ein Christlicher Vnterricht, Wie man die Letten oder Vnteutschen im Fürstenthumb Churland vnd Semgallen von ihrer alten Heydnischen Abgötterey vnd Aberglauben zum rechten Gottesdienst, wahrer Gottesfurcht, vnd ernster meidung alles Heydnischen Gottlosen wesens, bringen müge. [...] Durch Pavlvn Einhorn, Riga: Schröder 1636.

¹⁰⁷ Traditsiooniliselt nimetatakse selles seoses Paul Einhorni ja Herman Samsoni teoseid (vt viide nr 106).

autoritega toob ilmsiks, et kui need piirdusid peamiselt kirjeldaja rolliga, siis Gutsloff oli ennekõike analüüsija ja põhjendaja. Oma kooliharidusest tulenevalt lähtus temagi kaasaegse luterliku ortodoksia ajastu mõtteviisist ja järgis kaasaegse kirjasõna traditsioone: kogu Võhandu lugu on seletatud jumala ja kuradi vahelise alalise võitluse kontekstis ning suurim autoriteet jõe-usu põhjuste selgitamisel ja alusetuse tõestamisel on pühakiri. Kuid ometi pidas Gutsloff vajalikuks ebausust vastu suurel määral rakendada muudki oma vaimsest tagavarast – teadmisi astronoomiast, meteoroloogiast, ajaloost, isiklikku elukogemust ja inimkonna empiirilist kogemust. Nii sisaldab *Kurtzer Bericht* autori iseseisvat mõtet suuremal määral, kui seda on märgata teistes 17. sajandist pärandunud kirjatöödes.

Tuntud ja tundmatu

Johannes Gutsloffi nimi kuulub Eesti kultuuriloo klassikasse. 17. sajandi keskpaiku Urvastes pastori ametit pidanud Gutsloff on tuntud lõunaeesti keele grammatika ja sõnastiku koostajana, piibli tõlkijana, rahvausu ja loodusnähtuste analüüsijana ja ühe eestikeelse leinaluuletuste autorina.¹⁰⁸ Gutsloffi loominguline pärand on sajandite jooksul köitnud nii ajaloo-, keele- kui ka folkloorihuvilisi ja -teadlasi ning inspireerinud kirjanikke ja heliloojaidki.¹⁰⁹ Samas tuleb ikka veel nõustuda Marju Lepajõe nüüd juba aastatetaguse tõdemusega, et võrreldes Gutsloffi loominguga on autori enda elu ja tegevust paradoksaalselt vähe uuritud.¹¹⁰ Küllap on see osalt tingitud Gutsloffi tagasihoidlikust karjäärist vaid ühe, pealegi veel keskustest kaugel asuva koguduse pastori ametis. Tema kirjatööde mõju ulatus seevastu juba ta eluajal kodukihelkonnast kaugemale: eesti keele käsiraamat levis kindlasti kogu Liivimaa eesti keele alal; traktaat Võhandu jõega seotud ebausust jõudis ka Põhja-Eesti raamatukogudesse.¹¹¹ Nii on mõistetav, et Gutsloffi isik on pälvinud rohkem tähelepanu kirjamehena kui vaimulikuna. Kuid isiksuse kui terviku seisukohalt tuleb ometi tähtsustada tema elu kõiki aspekte. Liiatigi — kust mujalt kui oma vahetust keskkonnast sai Gutsloff impulsse oma kirjatöödeks. Ühtlasi on Gutsloffi elul ja

* Ilmub Eesti Ajalooarhiivi Toimetiste sarjas kogumikus Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. II.

¹⁰⁸ **J. Gutsloff.** Kurtzer Bericht; **J. Gutsloff.** Observationes grammaticae circa linguam esthonicam; **J. Gutsloff.** Grammatilisi vaatlusi eesti keelest; Trauer-Klagen; piiblitõlke käsikiri on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumi eesti kultuuriloolise arhiivi käsikirjade kogus.

¹⁰⁹ **C. F. Scherwinzky.** Eine Mühle, lk 129–137; **H. Kellgren.** Om den heliga bäcken Wöhhanda i Liefland, lk 79–92; **M. Veske.** Vanad ohvrikohad; **L. Lakkakorpi.** Beobachtungen über den Wortschatz; **L. Kõiv.** Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimulma; **L. Kõiv.** Johannes Gutsloffs „Kurtzer Bericht”; **M. Lepajõe.** Johannes Gutsloffi „Grammatilised vaatlused”, lk 285–388; **K. Ross.** Bible Translation as Mediator of Hebrew Impact on Target Languages; **V. Altoa.** Uusi laule ja luuletajaid XVII sajandist; Gutsloffi vahendatud veskipõletamise lugu on vaadeldud roheline mõtteviisi kontekstis; **L. Vahtre.** Tõestisündinud lugu pühast jõest; sündmust on käsitatud koguni eestlaste vastuhakuna võõrale võimule; **H. Tulnola.** Märkmeid Pühajõe vabadusvõitlusest (käsikiri). ERA 3587-1-25; **V. Tormis.** Pikse liitania; **A. Kallas.** Pyhän Joen kosto.

¹¹⁰ 1998. aastal märkis Marju Lepajõe muuhulgas, ajendatuna Juri Lotmani mõttekäikudest: „Ehkki Gutsloffi nimi kuulub väljapaistvana 17. sajandi kultuurilukku, on raske mõista, oli ta „biograafiaga” või „biograafiata” inimene, s.t, kuivõrd oli tema elukäik ja mõttemaailm vastavuses kaasaja tavanormiga.” Ta tõdes, et Gutsloffi isiksus jääb problemaatiliseks, kuna selle on kohta võimalik teha — tema tööde ja rahvapärимuse järgi — vaid kõige üldisemaid järeldusi. **M. Lepajõe.** Johannes Gutsloffi „Grammatilised vaatlused”, lk 286.

¹¹¹ Nt on raamatut mainitud tallinlaste Melchert Kampi (1658. aastast) ja Cornelius Murreni pärandiloendis (1665–1683) vastavalt pealkirjade all *Vnterricht von der Bäche Wöhhanda in 8vo* ja *Gutsloff, Bericht von ein Bach*. TLA 230-1-Bt 11, l. 97; Samas, 166-1-462, l. 45. “Kurtzer Bericht” on olnud ka Tallinna Niguliste koguduse pastori Nicolaus Spechti (suri 1657. aastal) kogus ning pärandunud koos sellega Tallinna Oleviste raamatukokku. **K. Robert.** Nicolaus Specht ja tema raamatupärand, lk 66.

tegevusel Urvastes üldisem tähendus: kihelkonnapastori tagasihoidlikul ametikohal oli ta ju üks neist, kes teostas vahetult Rootsi luterlikku kirikupoliitikat Liivimaal.

Gutslaffi elulugu on seni kõige põhjalikumalt uurinud Arvo Tering ning on kaheldav, kas tema 1979. aastal ilmunud ülevaatele õnnestubki vajalike allikate puudusel kunagi midagi faktoloogiliselt olulist lisada. A. Tering on osutanud ka, et Gutslaffi kui literaadi-isiksuse tausta mõistmiseks oleks viljakas uurida õppetööd Leipzigi ülikoolis, sest oletatavasti sai Gutslaff just sealt kaasa põhjaliku filoloogilise hariduse.¹¹² Seni on Gutslaffi isiksust ikka ja jälle üritatud analüüsida tema loomingu põhjal: autori mõttemaailma peegeldusena on ju iga kirjatöö looja suhtes vähem või rohkem kõnekas.¹¹³ Gutslaffi elust ja tööst Urvastes kohtab teateid 17. sajandi Liivimaa kirikuolusid käsitlevates ülevaadetes,¹¹⁴ kuid seda irdsete näidetena üldiste tendentside kontekstis. Nõnda ongi teadmised Gutslaffi isikust ja eluolust Urvaste pastorina õige fragmentaarsed — kui välja arvata üldiselt tuntud Võhandu-äärse veski hävitamise lugu 1642. aastal ja Gutslaffi „võitlus” seda põhjustanud ebausuga.

Käesolev kirjutis püüab siseneda Johannes Gutslaffi igapäevasesse miljöösse, üritades lisada tema loomingu põhjal kujunenud klassiku-imagole ka argiseid ja inimlikke dimensioone. Sel eesmärgil on alljärgnevas võetud lähema vaatluse alla seni vähem või üldse mitte tuntud allikad — Gutslaffiga seotud aineestik Liivimaa ülemkonsistoriumi, Eestimaa konsistoriumi, Tartu õuekohtu ja Urvaste koguduse arhiivis. Sissejuhatauseks tuleb aga paljuski korrata tuntud fakte ja oletusi.

Pommerist Liivimaale, Tartust Urvastesse

Johannes Gutslaff oli pärit Taga-Pommerist. Nime järgi otsustades võis ta olla Daberi praostkonna Breitenfelde kiriku samanimelise pastori poeg.¹¹⁵ Arvata võib, et ta käis

¹¹² Vt **A. Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta.

¹¹³ Vt nt viites nr 2 nimetatud M. Lepajõe, L. Kõivu, M. Veske, V. Altoa kirjutisi.

¹¹⁴ **E. H. J. Lundström**. Bidrag till Livlands kyrkohistoria; **A. Isberg**. Livlands kyrkostyrelse; **J. Kõpp**. Kirik ja rahvas.

¹¹⁵ Allikate puudusel ei saa seda oletust kontrollida: Daberi ja Breitenfelde meetrikaraamatuid hakati pidama alles 17. sajandi teisel poolel ja 18. sajandil. Ülalmainitud Johann Gützlaff oli Breitenfelde pastor aastail 1610–1637. **A. Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta, lk 26.

koolis sealsamas Daberis, aga võib-olla ka Stettini pedagoogiumis. Kindel on, et hiljem õppis ta Greifswaldi ja Leipzigi ülikoolis.¹¹⁶

Gutslaff oli üks neist paljudest hiljem Eesti kultuuriloos tuntuks saanud vaimuinimestest, kes Kolmekümneaastase sõja eest pagedes Saksamaalt Eestisse sattus.¹¹⁷ 25. mail 1639 immatrikuleeriti Gutslaff Tartus *Academia Gustaviana*'sse ja 1640. aasta augustis disputeeris ta usuteaduskonnas.¹¹⁸ Juba 1641. aastal sai temast Urvaste kirikuõpetaja. Nende teadetega faktid tema Tartu-periодist piirduvadki ja ülejäänud jääb vaid oletusteks. Ilmne on, et see aeg oli eneseharimise, uute tutvuste sügenemise ning uue kodumaa „avastamise” periood. Küllap suhtles Gutslaff sellal ennekõike *Academia Gustaviana* usuteaduskonna professoritega ja üliõpilastega. Pole välistatud, et ta teenis elatist koduõpetajana või abipastorina, mis oli Saksamaalt Eestisse asunud literaatide puhul levinud uude keskkonda sisseelamise viis.¹¹⁹ Ilmselt lävis ta esialgu tihedamalt just nende isikutega, kellega oli kokku puutunud juba Greifswaldis. Võimalik, et Gutslaffi tutvusringkonda kuulus juba siis ka Liivimaa kiriku juht superintendent Hermann Samson.¹²⁰ Arvatavasti omandas Gutslaff juba Tartus tõhusalt eesti keelt, sest paari aasta pärast Urvastes oli maarahva keeles suhtlemine ja jutlustaminegi talle juba enam-vähem jõukohane. Esiteks oli põlisrahva keele oskus Eesti- ja Liivimaal tollal üks tähtsamaid tingimusi maakoguduse pastori ametis toimetulemiseks; teiseks on ju teada, et õige pea pärast Urvaste pastoriks saamist pidas Gutslaff kohalike talupoegadega pikemaid vestlusi nende usu üle.¹²¹

¹¹⁶ Greifswaldi immatrikuleeriti ta 12. juunil 1632 ja Leipzigi ülikooli 1634. aasta kevadsemestril. **A. Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta, lk 26.

¹¹⁷ Vt nt **A. Tering**. Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest, lk 32, 52. Niisamuti olid sõja eest pagenud näiteks Reiner Brocman, Joachim Rossihnius, Adrian ja Andreas Virginius.

¹¹⁸ **A. Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta, lk 26; **E.-L. Jaanson**. Tartu Ülikooli trükikoda, lk 226.

¹¹⁹ A. Tering on osutanud võimalusele, et Gutslaff *Academia Gustaviana* õppetööst osa ei võtnudki. Seda enam on alust oletusel, et Gutslaffi tegutses kodu- või abiõpetajana. Vt **A. Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta, lk 27; Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest, lk 54–55.

¹²⁰ Näiteks oli õigusteaduse professor Laurentius Ludenius 1632. aastal Greifswaldis filosoofiateaduskonna dekaan; usuteaduskonna adjunkt Adrian Virginius immatrikuleeriti Greifswaldi poolteist kuud pärast Gutslaffi. Gutslaff disputeeris A. Virginiuse eesistumisel ning pühendas oma disputatsiooni Samsonile ja kodukandist Pommerist pärit vendadele David ja Joachim Langele (olid olnud pastorid Holsteinis ja Lüneburgis) kui soosijatele. **A. Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta, lk 27–28. Ludenius ja Virginius kirjutasid omakorda pühendusluuletuse Gutslaffi raamatule „Kurtzer Bericht”.

¹²¹ 1630. aastatel väljastatud Liivimaa kirikut puudutavates korraldustes mitesaksa keele valdamise nõuet kirjas küll ei ole, kuid pastorite valikul sundis reaalsus seda järgima. Tõenäoline on, et Gutslaff õppis Tartu-aastail eesti keelt küllaltki intensiivselt, arvestades, et enne Tartut ei olnud tal selle keelega mingit sidet. **M. Lepajõe**. Johannes Gutslaffi „Grammatilised vaatlused”, lk 311; **H. Piirimäe**. The Use of the Estonian Language during the Swedish Rule, lk 374. H. Piirimäe täheldas ühtlasi, et hea eesti keele oskusega paistis silma teisigi toona *Academia Gustaviana*'s õppinuid. Gutslaff ise kirjutas 1648. aasta 28. mail riigikantsel Axel Oxenstiernalle, et

Gutslaffi enda andmeil jutlustas ta Urvastes juba enne 1641. aasta lihavõtteid.¹²² Ametlikult kutsuti ta Urvaste pastoriks 18. juunil 1641.¹²³ Kiriku eestseisjate poolt sel päeval allkirjastatud vokatsioon on öeldud, et eelmine pastor Matthias Haber olevat „hiljuti surnud”¹²⁴ ning koha täitmise asjas on eestseisjad rääkinud *SS Theologiae Studiosus*’e Johannes Gutslaffiga, kes „teatud määral huvi üles näidanud”.¹²⁵ Kehtiva korra kohaselt tuli kogudusel uus pastorikandidaat superintendendile eksamineerimiseks ja ordineerimiseks esitada nelja kuu jooksul pärast eelmise pastori surma või ametist lahkumist. Pärast nõuetekohast eksamit ja ordineerimist superintendendi poolt andis pastorikandidaadile lõpliku kinnituse Liivimaa ülemkonsistoriumi täiskogu, mis neil aastail käis üldjuhul koos kord aastas, suvel Tartus, ülejäänud ajal resideeris osa liikmeid Riias, osa Tartus.¹²⁶ Kuna ülemkonsistoriumi istungite protokollid on säilinud lünklikult, ei ole teada, millal Gutslaff ametlikult ametisse kinnitati.¹²⁷ See-eest on põhjalikumaid andmeid tema ametisse saamise eelloost.

On arvatud, et Urvaste kiriku eestseisjad viivitasid Gutslaffi vokatsiooniga n-ö viimase hetkeni.¹²⁸ Kuna pastor Haberi surma aeg ei ole täpselt teada, on seda oletust raske hinnata. Igal juhul on ilmne, et Gutslaffi pastoriks vormistamine võttis kauem aega, kui lootis ta ise ja soovisid koguduse patroonid. Viivituse üheks põhjuseks näib olevat olnud kiriku eestseisjate poolt Gutslaffile vokatsioonis antud lubadus veel enne tema pastoriks ordineerimist teha selgeks Urvaste ja Otepää kihelkonna vahelised piirid — nii „nagu see vanadest aegadest peale oli olnud” —, et uuel õpetaja nende klaarimisega muret ei oleks ja ta rahus võiks oma ametile pühenduda. Seejuures peeti tähtsaks, et niigi väikese kihelkonna maad veelgi ei kahaneks, sest tulevasele „tublile pastorile” oli vaja kindlustada vääriline sissetulek. Eestseisjad püüdsid sõna pidada ja palusid vaidlusaluste alade kohta kohe pärast vokatsiooni allakirjutamist

alles seitsme pastoriks oldud aasta järel, mil ta keele õppimisel vaeva oli näinud, tundis ta, et tal selle keele vundament omandatud oli. **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 287.

¹²² **J. Gutslaff.** Kurtzer Bericht, lk 270.

¹²³ Gutslaffi vokatsioon. SRA Livonica II, vol. 424 (vaid siin kuupäevaga eksemplar) ja 643.

¹²⁴ Haberi surma aeg ei ole täpselt teada. Vt Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918, lk 250–251.

¹²⁵ Gutslaffi vokatsioon. SRA Livonica II, vol. 424 ja 643. Tiitli *SS Theologiae Studiosus* kohta vt **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta, lk 27: see võis ühtaegu tähendada nii üliõpilast kui ka ametisse asunud, kuid kirikuvõimude poolt veel kinnitamata pastorit.

¹²⁶ „Modus Vocandi et Dimittendi Ministros Ecclesiae”. 28. juuli 1638. **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 105, 270–271.

¹²⁷ Vt SRA Livonica II, vol. 376.

¹²⁸ **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta, lk 29.

ülemkonsistooriumi otsust.¹²⁹ Pool aastat hiljem, 1641. aasta jõulude eel, ei olnud vastust aga ikka veel. Siis oli eestseisjatel juba kiire, sest nad „soovisid üle kõige”, et Urvastelegi saaks jõuluajal osaks „püha sakrament ja jumalasõna”. Ilma lõpliku kinnitusega ei saavat väljavalitud pastor kogudusetööle täiel määral pühenduda. Eestseisjad läkitasid ülemkonsistooriumile Riiga järelepärimise, rõhutades taas Gutsloffi kohale kinnitamise seotust kihelkonna piiride kindlaks määramisega. Kirjas toonitati, et ülemkonsistooriumi Tartus resideerivate liikmete põhimõtteline heakskiit koguduse soovidele olevat juba olemas.¹³⁰ Eestseisjate õhutusel läks Gutsloff detsembri keskpaiku ise Riiga, kindla kavatsusega superintendendi ja ülemkonsistooriumi sealsete liikmete kinnitus kaasa tuua. Visiit oli põhjalikult ette valmistatud: vokatsiooniga koos oli Gutsloffil ülemkonsistooriumi jaoks kaasas ülevaade Urvaste kihelkonna usuoludest,¹³¹ tema enda koostatud Urvaste kirikukord¹³² ning eestseisjate volitused kaitsta Urvaste huve kihelkonna piiride määramisel.¹³³

Mõnepäevase Riias viibimise järel palus Gutsloff 21. detsembril ülemkonsistooriumilt lõplikku ametisse kinnitamist, viidates oma supliigis eelnevalt toimunud eksamineerimisele ja ordineerimisele superintendendi poolt.¹³⁴ Millal need võisid aset leida, ei selgu; Urvaste kiriku eestseisjate detsembri algupoleel kirjutatud kirjast nähtub, nagu seisnuks ordineerimine siis veel ees.¹³⁵ Selsamal 21. detsembri supliigil on ülemkonsistooriumi liikmete allkirjad, mis kinnitavad heakskiitu Gutsloffi kandidatuurile. Kuid superintendent Samsoni lisandused sealsamas näivad viitavat sellele, et ilmselt põhjustas Gutsloffi juhtum konsistoriaalide vahel teatavat diskussiooni protseduuri üle: üks Samsoni repliike märgib näiteks, et ta ei saa „seda

¹²⁹ Hans Ohm ülemkonsistooriumile 19. juunil 1641. SRA Livonica II, vol. 424. Urvaste kiriku eestseisjad toetusid oma taotlustes Otepää pastori Henricus Fabriciuse peetud Urvaste mõisate ja talupoegade registrile, mille järgi kuulusid vaidlusalused alad Urvastesse (küsimus oli Koigu mõisas ja Ilmjärve külas: need olid minevikus kuulunud vaheldumisi Urvaste ja Otepää kihelkonda).

¹³⁰ Ülemkonsistooriumi Tartu-poleelt Riiga saadetud järelepärimisele polnud vastust tulnud. Hans Ohm (tollal Erastvere mõisa rentnik) ja Gerhard Feldt (Erastvere mõisa *Amtmann*) ülemkonsistooriumile advendi teisel pühapäeval 1641. SRA Livonica II, vol. 392. Nüüd oli kõne all Erastvere mõis. Hilisematest dokumentidest nähtub, et Urvaste taotlused said positiivse lahenduse nii Koigu, Ilmjärve kui ka Erastvere osas. Vt Urvaste mõisate nimestik 1646. aasta visitatsiooniprotokollis (EAA 1187-1-52, l. 11) ja Gutsloffi-Rigemanni kohtuprotsessi toimikus 1649. RA, Livonica II, vol. 424.

¹³¹ Gutsloff ülemkonsistooriumile 16. detsembril 1641. Samas, vol. 424.

¹³² „Specification der Ordnung die im Kirchspiele Urbs soll in acht genommen werden”. Riia, 17. detsember 1641. Samas.

¹³³ Gutsloff ülemkonsistooriumile 14. detsembril 1641. Samas, vol. 402.

¹³⁴ Gutsloff ülemkonsistooriumile 21. detsembril 1641. Samas.

¹³⁵ Hans Ohm ja Gerhard Feldt ülemkonsistooriumile advendi teisel pühapäeval 1641. Samas, vol. 392.

ceremonia't” heaks kiita.¹³⁶ Märkuste konspektiivsuse ja tarviliku konteksti puudulikkuse tõttu ei ole neist konkreetsemalt võimalik midagi järeldada. Võib ju olla, et Gutsloff ehk tavatu agarus oma ametisse kinnitamise forsseerimiseks kutsus ülemkonsistoriumis esile mingi mõttevahetuse; võib-olla saidki vajalikud formaalsused lõplikult korda alles kunagi hiljem — nagu on oletatud —, kuid 1641. aasta jõuludest tegutses Gutsloff igal juhul *de facto* Urvaste pastorina.¹³⁷

Kahe linna vahel hajutatud ülemkonsistoriumi töö kohmakuse, ülemkonsistoriumi liikmete keerulise vahekorra tõttu neil aastail ning pastorite puuduse olukorras asus palju kirikuõpetajaid 1630.–1640. aastail ametisse ka ülemkonsistoriumi kinnituseeta, ainult superintendendi ordinatsiooniga. Kui see tõik hiljem ilmnes, oldi ülemkonsistoriumi kinnitust sageli sunnitud nõutama tagantjärele. Sellise juhtumina on käsitatud ka Gutsloffi jõulueelset Riias-käiku.¹³⁸ Kuid Urvastest 1641. aastal lähtunud kirjadest nähtub pigem, et nii eestseisjad kui ka Gutsloff ise jälgisid algusest peale hoolega, et ametisse asumise protseduur korralikult läbi tehtaks. Mainitud oletuse vastu näib kõnelevat ka üks Urvaste kiriku eestseisjate hilisem osutus, mille kohaselt viivitas Gutsloff ise oma ordinatsiooniga tervelt pool aastat.¹³⁹

Miks Gutsloff just Urvastesse sattus, ei ole teada, kuid tõenäoline on, et see juhtus Tartu konsistoriaalide ja *Academia Gustaviana* usuteaduskonna vahendusel.¹⁴⁰ Samas võib selles seoses huvi pakkuda Urvaste koguduse eestseisja ja ühe agarama liikme, Sõmerpalu mõisa omaniku ja Erastvere rentniku Hans Ohmi kavatsus omakandi kirikuelu korraldamisel. Nimelt oli Ohmil juba 1639. aastast peale olnud plaan ehitada Põlva, Otepää ja Urvaste piirialale Osulasse uus kirikuhoone, kus mainitud kolme kihelkonna pastorid käinuksid kordamööda jutlustamas. Eakale ja haigusest väetile Urvaste õpetajale Haberile tulnuks selleks abiks võtta eesti keelt mõistev noor

¹³⁶ Gutsloff ülemkonsistoriumile 21. detsembril 1641. Samas. Supliigil on Gotthard Wellingi, Georg Stiernhelmi, Adrian Virginiuse, Walther Auerduncki, Petrus Arvidus Gutheniuse, Petrus Helnese ja Georg Ulrichi allkirjad. Samsoni märkustel puudub küll allkiri, kuid käekirja järgi otsustades kuuluvad need talle.

¹³⁷ A. Tering on näiteks oletanud, et Gutsloff võis ülemkonsistoriumi Tartu-liikmetelt võtta resolutsioonid siis, kui oli 1642. aasta algul Riias Tartusse jõudnud; lõplik ametisse kinnitamine võis toimuda kas 1642. aasta algul või suvel. **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta, lk 29. Urvaste visitatsiooniprotokollis 21. maist 1642 on märges: *Am Festo Nativitatis, als der Pastor ins ampt getretten,* EAA 1187-1-53, l. 16.

¹³⁸ Pastorite ametisse nimetamise ja Gutsloffi juhtumi kohta vt: **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse, lk 54–56, 103.

¹³⁹ Urvaste kiriku eestseisjate 1645. aasta 10. augusti kirjas Thuro Bielkele on mainitud ka, et Gutsloff ei tahtnud lasta end enne ordineerida, kui kõik patroonid olid vokatsioonile allkirja andnud. Antsla mõisa kinnitust vokatsioonile oodanud ta üle poole aasta. SRA Livonica II, vol. 643.

¹⁴⁰ **A. Tering.** Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest, lk 52.

abipastor. Ohm oli oma plaani juba 1639. ja 1640. aastal tutvustanud ülemkonsistoriumi ja maakohtu liikmetele Tartus.¹⁴¹ Pole ju võimatu, et „noore abipastori” kandidaadina võis siis vaatevälja sattuda just Gutsloff, kel usuteaduskonnaga seotud isikuna oli kindlasti kokkupuutumist ülemkonsistoriumi ringkondadega. Kiriku ehitamine Osulasse jäi küll ära, kuid nagu teada, jutlustas Gutsloff peagi just Ohmi hoole all oleva Urvaste koguduse ees.¹⁴²

Urvastes sai Gutsloffist pereinimene: järgides levinud tava abielluda eelkäija lese või tütrega, laulatati ta 1642. aastal pastor Matthias Haberi ja tolle naise Catharina Haberi tütre Annaga.¹⁴³ Tõenäoliselt sündis juba 1640. aastatel neil ka lapsi. Kuid nii nagu palju muudki Gutsloffi eluloos, jääb ilmselt teadmata, kui palju oli tal järeltulijaid ja milline oli nende saatus: Urvaste kirikuraamatuid sellest ajast säilinud ei ole — Gutsloffi poolt 1642. aastal sisse seatud raamat hävis ilmselt, nagu enamiku Liivimaa koguduste omad, Vene-Rootsi sõja ajal 1650. aastate teisel poolel.¹⁴⁴ Gutsloffi järglastest on tuntud vaid 1654. aastal sündinud Eberhard ning tolle pojad Eberhard ja Heinrich; nimepidi on teada veel poeg Samuel.¹⁴⁵

Pärast sõja puhkemist 1656. aasta suvel pages Gutsloff perega Tallinna. Seejuures toimetanud ta naise ja lapsed Tallinna aegsasti, järgnedes ise „hulk aega” hiljem.¹⁴⁶ Tallinnas õhutas Eestimaa piiskop Jhering Gutsloffi ja Kullamaa pastorit Heinrich Gösekeni jätkama üheskoos kummalgi juba aastaid käsil olnud piibli tõlkimist,¹⁴⁷ kuid peagi haigestus Gutsloff katku ja suri. Tema surm on registreeritud Tallinna Oleviste koguduse surnute registreerimise raamatus 11. märtsil 1657 ühes teatega

¹⁴¹ Ohmi sõnul olid ülemkonsistoriumi liikmed plaani heaks kiitnud. Ohm ülemkonsistoriumile 12. veebruaril 1639 ja Tartu maakohtule 1. juulil 1640. SRA Livonica II, vol. 401, 402.

¹⁴² A. Tering on näiteks oletanud, et Gutsloff võis Urvastes abipastoriks olla juba 1640. aastal. **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta, lk 29.

¹⁴³ Catharina Haber oli aastail 1583–1602 Tartu raehärraks olnud Ewert Windtmülleri tütar. Millal Johannes Gutsloffi ja Anna Haberi laulatus toimus, ei ole teada. Gutsloffi abieluga seoses on A. Tering osutanud vastuolule: Gutsloff maininud oma abielus olekut juba 20. mail 1642, kuid sama aasta 29. juunil kõneldud (Tartu raeprotokollis) ikka veel tema „tulevasest abikaasast”. **A. Tering.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta, lk 29. Vastuolu ei näi siin siiski olevat, sest 1642. aasta 20. mai kirjas ei räägi Gutsloff mitte abielust, vaid kihlumisest: „..., wassmassen ich mitt meines Sehl. Hn. Antecessoris Matthiae Habern ehelichen Tochter ehelich verlobet habe (LVVA 109-2-188, l. 17).

¹⁴⁴ Urvaste kihelkonna visitatsiooniprotokollis 21. maist 1642 on märges: „ostetud üks kirikuraamat”. EAA 1187-1-53, l. 16. Hilisemad kirikuraamatud, milles võinuks tagasiulatuvalt olla andmeid ehk ka Gutsloffi perekonna kohta, hävisid samuti: Urvaste visitatsiooniprotokollis 27. veebruarist 1690 on kirjas: *Hn Pastori sind die bücher vor einigen jahren verbrand.*) EAA 1270-1-52, l. 51.

¹⁴⁵ Samuel Gutsloffilt on säilinud 1670. aasta 22. veebruari kiri Liivimaa kindralkubernerile ja ülemkonsistoriumile kohtuprotsessis vendade Löwensternide vastu. SRA Livonica II, vol. 404.

¹⁴⁶ Gutsloffi pärijad (lesk ja lapsed) maakohtule 29. märtsil 1670. EAA 1270-1-438, l. 6.

¹⁴⁷ **T. Paul.** Eesti piiblitõlke ajalugu, lk 308.

matmisest Niguliste kiriku surnuaeda, „kivi nr 3” alla. Samasse maeti 28. märtsil „hr Gutzlaffi laps”.¹⁴⁸ Gutzlaffi lesk abiellus 1664. aastal Hageri pastori Christoph Blumega.¹⁴⁹

Urvaste pastori eluolu

Liivimaa *pastor loci* elu- ja töökorralduse ning sissetulekud määras ametisse astumise protsessis koostatav vokatsioon. Vokatsioonide sätted järgisid üldiselt ülemkonsistoriumi kehtestatud korda, mis piiritles muu hulgas pastoraadimaade suuruse, pastoraadi majapidamishoonete arvu ning mõisatest ja taludest saadavate maksude suuruse.¹⁵⁰ Teisalt arvestasid kogudused vokatsiooni koostamisel muidugi ka konkreetse kihelkonna olude ja võimalustega ning pastori isikuga. Teada on, et Gutzlaff sai oma vokatsiooni ka ise vormida, sest mõned punktid võeti sisse just tema enda ettepanekul. Gutzlaffi sõnul lähtusid tema ise, kiriku eestseisjad ja patroonid vokatsiooni koostamisel üksmeelselt juba piiblis formuleeritud põhimõttest, mille kohaselt ei pidanud õpetajal olema muid muresid kui vaid töö, milleks ta ametisse kutsutud.¹⁵¹

Liivimaa 1638. aasta maarevisjoni ajal oli Urvaste kirik kurnavate sõdade tagajärjel veel „täiesti ruineeritud” ja pastoraat üles ehitamata.¹⁵² Kiriku remontimist oli küll alustatud juba pastor Haberi ajal,¹⁵³ kuid Gutzlaffi Urvastesse asudes oli näiteks katus peal vaid kooriosal. Kogu hoone sai katuse 1640. aastate keskpaiku; seni oli jumalateenistusi peetud ka otse lageda taeva all.¹⁵⁴ Pastoraadi hoonete ehitus algas, nagu vokatsioonis lubatud, Gutzlaffi esimesel Urvaste-keval. 1642. aasta maikuu oli vana elumaja lammutatud ning uue ehitus käimas; püsti oli ka saun, kuigi veel

¹⁴⁸ Sissekanded Tallinna Oleviste koguduse surnute registreerimise raamatus 1603–1684 (TLA 236-1- 29, l. 444, 445).

¹⁴⁹ Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918, lk 250.

¹⁵⁰ Consistorial Ordnung Wie es beij den Vnter Consistorial Gerichthes Secundae Instantiae zu dieser Prouintz Lieffflandt soll gehalten werden. Actum Dörpt d. 5 Febr. A:o etc. 1636. **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 255–260; siin: lk 259–260. Korra kohaselt oli pastoraatides koos kirikuga ette nähtud seitse hoonet: *eine Stub, Vorhauss, Kammer, doppelte Kleethen, Riehe (Riege) und Viehstall.*

¹⁵¹ Gutzlaff: *Pro Salarij reste* [dateerimata, enne 1646?]. SRA Livonica II, vol. 424.

¹⁵² Liivimaa 1638. a. maarevisjon, lk 38, 52.

¹⁵³ Seoses eespool kirjeldatud palvega uue kiriku ehitamiseks Osula maadele palus Ohm ülemkonsistoriumi end vabastada vana Urvaste kiriku ülesehitamise kuludest — niisiis olid need tööd käsil juba pastor Haberi ajal. H. Ohm Tartu maakohtule 1. juulil 1640. SRA Livonica II, vol. 402.

¹⁵⁴ Urvaste visitatsiooniprotokoll 1. jaanuarist 164[5]. EAA 1187-1-52, l. 8p (= EAA 1187-1-54, l. 38); visitatsiooniprotokoll [1644]. aastast: LVVA 233-4-1081, l. 72–73.

katuset; teised abihood oli plaanis ehitada kohe pärast elumaja valmimist.¹⁵⁵

Vokatsioonile lootes oli Gutsloff optimistlik: kui kogudus kõik võetud kohustused lubatud viisil täidab, ei olevat tal põhjust puudust tunda.¹⁵⁶

Vokatsioon ja muud Gutsloff'i pastori-ameti algusaegadest pärit dokumendid ei anna põhjust kahelda urvastelaste heas tahtes luua uuele õpetajale korralikud elu- ja töötingimused. Kuid toleaeagsel Liivimaal ei teostunud sageli parimadki kavatsused. Kihelkondade ja kirikumaa piirid olid ebaselged, palju mõisaid oli läänistatud Rootsi aadlile, keda kohapeal esindasid sageli vahetuvad rentnikud või palgalised ametnikud. Koguduste ajutiste liikmetena suhtusid need kirikuasjadesse hoolimatumalt kui mõisate pärisomanikud.¹⁵⁷ Teisiti ei läinud ka Urvastes — hoolimata sellest, et uus pastor oli sinna vägagi oodatud. Gutsloff'i esialgne optimism asendus hiljem kibestumusega: tema vokatsioon pidanuks ju olema „üksmeele ja rahu vundament“, kuid tegelikult andnud hoopis nii palju põhjust tülideks, „kui palju oli seal ridu“.¹⁵⁸ Nõnda nagu see oli kõikjal, järgis ka Urvastes osa koguduseliikmeid vokatsioonis lubatud vastutustundlikult, kuid teised hoidusid süstemaatiliselt nii kiriku ja pastoraadi ehitusest kui ka pastorile elatise tasumisest. Patroonide omavaheliste lahkkelide tõttu takerdus ikka ja jälle esialgu hoogsalt alanud kiriku remontimine.¹⁵⁹

Gutsloff ise oli esialgu oma koguduse liikmetega rahul, kaevates ajuti vaid üksikute maksuvõlglaste üle.¹⁶⁰ Pastori kannatus katkes aga 1644. aasta kevadel, pärast kokkupõrget Antsla mõisa omaniku volinikega. Pärinud neilt mõisa kohustuseks olnud ehitustööde lõpetamise kohta pastoraadis, sai talle osaks ootamatult ebasõbralik kohtlemine: kui Gutsloff oma eluga rahul ei ole, võivat ta Urvastest ära minna — küll kogudus leidvat uue hingekarjase. Veel lisatud juurde, et „kuhu kurat ise tulla ei taha, sinna saatvat ta pastori“.¹⁶¹ Nähtavasti läkitas Gutsloff just seepeale

¹⁵⁵ Gutsloff'i vokatsioon 18. juunist 1641. SRA Livonica II, vol. 424, 643. Urvaste visitatsiooniprotokoll 21. maist 1642. EAA 1187-1-53, l. 16.

¹⁵⁶ Gutsloff: *Pro Salarij reste*. SRA Livonica II, vol. 424.

¹⁵⁷ **A. Isberg**. Livlands kyrkostyrelse, lk 73, 90–91, 95. Vt ka konstateeringut 1636. aasta konsistoriaalkorras. **E. Hj. Lundström**. Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 259.

¹⁵⁸ Gutsloff ülemkonsistoriumile 16. jaanuaril 1656. SRA Livonica II, vol. 424.

¹⁵⁹ Urvaste visitatsiooniprotokoll 11. juunist 1647. EAA 1187-1-53, l. 110. Kiriku remontimist ja sellega seotud kirju vt: Antsla rentnik David Remling ülemkonsistoriumile (dateerimata), Urvaste kiriku eestseisjate leping tiseriga (1644). SRA Livonica II, vol. 424. Samas hoidus Remling ise pastorile lubatud maksude tasumisest. Gutsloff: *Pro Salarij reste*. Samas; Urvaste visitatsioon [1644]. LVVA 233-4-1081, l. 72p.

¹⁶⁰ Nt Gutsloff'i kaebus ülemkonsistoriumile Koigu rentniku võlgade pärast 4. juunil 1642. SRA Livonica II, vol. 424; ka Gutsloff'i 1644. aasta 8. märtsi kaebekiri ülemkonsistoriumi Tartu-liikmetele. Samas, vol. 402.

¹⁶¹ Vahejuhtumit on kirjeldatud ka: **J. Köpp**. Kirik ja rahvas, lk 83.

ülemkonsistooriumile oma esimese põhjalikuma kaebuse, milles kirjeldas üksikasjalikult vokatsiooni lubaduste mittetäitmist. Tema kolmandal ametiaastal olid hobusetall ja saun ikka veel pooleli ning elumajal puudus ikka veel korsten, nii et varitsenud pidev tuleoht. Mõisad ei hüvitanud vokatsioonis lubatud viisil oma talupoegade poolt pastorile tasumata jäetud makse ning lubatud nädalatöölisi (aastaringelt üks tööline, viis päeva nädalas) sai õpetaja oma käsutusse korratult. Gutsloff olnud sunnitud ehitama ise lauda, et ta „vähesed kariloomad” hukka ei saaks. Talus puudunud kaevgi, nii et ta talvisel ajal eluga riskides „haisvat vett” pidi tarvitama. Nädalatööliste asemel oli pastor käinud ise metsas puid tegemas; ka kartis ta, et eelseisval künniajal tuleb tal endal põllule minna. Nüüd paluski Gutsloff „raskest aastast ülesaamiseks” ülemkonsistooriumi abi, et too manitseks trahvi ähvardusel mõisaid osagi võetud kohustustest täitma.¹⁶² Ülemkonsistooriumi korraldusest Urvaste koguduse liikmetele täita vokatsiooni tingimusi ei olnud ilmselt suuremat kasu, sest mõne kuu pärast kurtis Gutsloff uuesti. Sügishooaeg oli ukse ees ja talvgi lähedal, kuid pastoraadis ei olnud vahepeal midagi edenenu.¹⁶³

Kirjeldatud kaebused on pärit ajast, mis mitu aastat kestnud ebasoodsate ilmastikuolude tõttu pidi olema tavalisest raskem kõigi jaoks.¹⁶⁴ Kuid tüüpiliselt tolleaegse Liivimaa kirikuõpetajate eluolule jäid olmemured ka Gutsloffi elus krooniliseks. Pastoraadi hoonete ehitus kulges vaevaliselt ning sageli oli pastor sunnitud vajalikke töid korraldama omal kulul ja oma jõududega.¹⁶⁵ 1652. aasta visitatsiooni ajal kõneldi ikka veel hoonetest, mis vokatsiooni kohaselt pidanuks pastoraadis valmis saama juba kümme aastat tagasi. Kuid nüüd tunnistasid ka koguduse patroonid hooletust oma pastori elujärje korraldamisel ning leppisid kokku tema töötasu rahalise osa kahekordistamises — „austusest pastori isiku ja tema

¹⁶² Gutsloff ülemkonsistooriumi Tartu-liikmetele 8. märtsil 1644. Samas, vol. 402.

¹⁶³ Ülemkonsistoorium 13. märtsil 1644 Urvaste kogudusele. Samas, vol. 377; Gutsloff ülemkonsistooriumile 19. augustil 1644. Samas, vol. 402. Üldiselt ei toiminud ülemkonsistooriumi ettekirjutused kogudustele kuigi tõhusalt, nende järgimine sõltus ainuüksi patroonide suvast. Vt ka **A. Isberg**. Livlands kyrkostyrelse, lk 93.

¹⁶⁴ Ilmastikuolude kohta aastail 1641–1644 vt Gutsloffi enda kirjeldusi: Kurtzer Bericht, lk 32–36.

¹⁶⁵ Nii märgiti visitatsiooni ajal 11. juunil 1647, et kirikus ja pastoraadis ei ole midagi edenenu ning pastor olnud sunnitud laskma ise keldri ehitada. EAA 1187-1-53, l. 110. 1649. aastal puudunud ettenähtud ehitistest ikka veel üks *Vorrige*, üks *Kleet*, saun ja tall; üks *Stube* vajab remonti. Gutsloff ülemkonsistooriumile protsessis Antsla mõisa rentniku Dietrich Rigemanni vastu [1649]. SRA Livonica II, vol. 424. Liivimaa pastorite majandusliku olukorra kohta vt ka **A. Isberg**. Livlands kyrkostyrelse, lk 97–98, 102.

kümme aastat kestnud hoolsa teenistuse vastu”. Ka vokatsiooni ülejäänud lubadused vaadati uuesti üle ning täpsustati mõisate ülesanded nende täitmiseks.¹⁶⁶

Kõige problemaatilisemaks kujunes Gutsloffi jaoks algusest peale vahekord pastoraadi naabruses asuva Antsla mõisaga.¹⁶⁷ Gutsloffi ametisse astudes olid kiriku eestseisjad talle muuhulgas lubanud hiljemalt 1642. aasta mihkclipäevaks teha kindlaks kiriku- ja mõisamaade vahelise piiri. Erimeelsused mõisaga osutusid aga ületamatuks, nii et kokkulepet ei saavutatudki. Urvaste kiriku eestseisjate väitel, mis omakorda toetus talupoegadest tunnistajate kinnitustele, oli Antsla mõisa ja pastoraadi vahel kulgeva jõe (*Üchtijerwe Oya*) Antsla-poolsel alal ühe poola adramaa suurune maatükk, mis vanasti kuulunud Urvaste kirikule. Sõdade ajal olevat selle hõivanud Antsla mõis, mille rentnikud keeldusid nüüd seda loovutamast. Viidates eelmise mõisaomaniku feldmarssal Åke Totti (väidetavale) lubadusele mitte pretendeerida millelegi, mis kuulub kirikule, palusid eestseisjad esmalt Tartu alamkonsistoriumi abi. Alamkonsistoriumi korraldusega kästi rentnikul maad pastoraadi kasuks vabastada ning sellele toetudes võttis Gutsloff maad enda kasutusse (seejuures rohkem kui ühe adramaa).¹⁶⁸

Antsla mõisa ametlik omanik oli 1640. aastast sellal veel alaealine Clas Tott (1630–1674; Liivimaa kindralkuberner 1665–1672), kellel olid tähtsad eestkostjad — riiginõunik Thuro Bielke ja pärast tolle surma ta vend Gustav Bielke.¹⁶⁹ Eestkostjate veendumuse kohaselt olid vaidlusalused maad „moskoviitide, poolakate ja rootslaste

¹⁶⁶ Ülemkonsistoriumi assessori ja Tartu distrikti praosti Walther Auerduncki, maanõunik Gotthart Wilhelm von Budbergi ning patroonide, kaaspatroonide ja koguduse liikmete Johann Eberhard von Bellinghauseni, Carl von Tiesenhuseeni, Briccius Böningki, Diedrich Mölleri, Johann Tausaszi kokkulepe pastori sissetulekute kohta Urvaste visitatsiooni ajal 22. märtsil 1652. SRA Livonica II, vol. 424.

¹⁶⁷ Nt kaebas Gutsloff Antsla mõisalt saamata jäänud maksude pärast *Amtmann* David Remlingi peale [1644]. aasta visitatsiooni ajal (LVVA 233-4-1081, l. 72p), samuti ülemkonsistoriumile (*Pro Salarij reste*. SRA Livonica II, vol. 424). Pastori kaebused jätkusid järgmise rentniku ajal: Urvaste visitatsiooniprotokoll 9. juunist 1646. EAA 1187-1-52, l. 11. Tagantjärele selgus ka, et Gutsloffi vokatsioon ei olnud mõisa voliniku ja *Amtmann*'i hooletuse tõttu mõisaomaniku eestkostjateni jõudnudki ning jäänud seega Antsla poolt ametlikult kinnitamata. Urvaste kiriku eestseisjad 10. augustil 1645 Thuro Bielkele. SRA Livonica II, vol. 643.

¹⁶⁸ Urvaste kiriku eestseisjad ülemkonsistoriumile 20. mail 1642. SRA Livonica II, vol. 424; Urvaste visitatsiooniprotokoll 21. maist 1642. EAA 1187-1-53, l 16; Urvaste kiriku eestseisjad 10. augustil 1645 Thuro Bielkele. SRA Livonica II, vol. 643; Rigemanni 1649. aasta 28. märtsi kaebus konsistoriumile. Samas, vol. 424; ülemkonsistoriumi 1649. aasta 28. märtsi ja 11. aprilli protokollidest (sissekanded Gutsloffi ütluste järgi). Samas, vol. 376.

¹⁶⁹ Johann Eberhard von Bellinghausen, Leonhardt von Vietinghoff 10. augustil 1645 riiginõunik Thuro Bielkele (*Bielcke*). SRA Livonica II, vol. 643; Thuro Bielke vaidlusaluste maade asjas 20. veebruaril 1646 Rigemannile; Gustav Bielke 1649. aasta 3. aprilli volitus Rigemannile. Samas, vol. 424. Clas Tott oli Bielkede õepoeg.

ajal” olnud hoopis mõisa all ning nii pidi see nende arvates ka jääma.¹⁷⁰ Rentnik Diedrich Rigemann¹⁷¹ sai Thuro Bielkelt volituse kaitsta omaniku huve kohapeal kõigis küsimustes ning kinnituse, et Rigemann võivat seejuures arvestada ka kindralkuberneri (Gabriel Bengt Oxenstierna) kui kaaseestkostja toetusega.¹⁷² Gustav Bielke volitusel kaebas Rigemann 1649. aastal Gutsloffi peale kolme adramaa hõivamise pärast ülemkonsistooriumile. Vaimulik kogu möönis, et pastor pidanuks selleks enne hankima õiguslikult korrektse otsuse, ning võttis asja lõplikuks otsustamiseks arutusele.¹⁷³ Gutsloff leidis, et küsimus kuulub kiriku eestseisjate pädevusse ning distantseerus protsessist; pastoraati asus esindama eestseisja Johann Eberhard von Bellinghausen.¹⁷⁴ Poolte vahekorra muutis veelgi keerulisemaks asjaolu, et Rigemann oli Bellinghauseni kõrval Urvaste koguduse teine eestseisja.¹⁷⁵

Kohtuprotsessi käigus küsitleti 1649. aasta aprillis-mais kummagi poole tunnistajatena kohalikke talupoegi, keda põliste asukatena loodeti mäletavat vaidlusaluste maade kuuluvust minevikus. Küsitluse tulemused olid ettearvatult vastukäivad nagu tavaliselt sarnaste juhtumite puhul: vastused sõltusid sellest, kumma poole kutsutud tunnistajatega tegemist oli: enamasti rääkisid talupojad seda, mida isandad soovisid.¹⁷⁶ Antsla omad kinnitasid, et tüli põhjuseks olevad maad ei olnud kunagi pastoraadile kuulunud; Gutsloff olnud esimene kirikuõpetaja, kes need vägisi talupoegade kasutusest endale võttis, omastades seejuures pealegi ülekohtuselt nende veel küpsemata vilja. Kiriku eestseisjate ja Gutsloffi kutsutud tunnistajad teadsid aga — kas ise või „vanade talupoegade” kaudu —, et juba Poola ajal olnud teispool jõge kirikumaid, samuti eelmise pastori Matthias Haberi ajal. Need tunnistajad polnud kuulnud, et ükski talupoeg Gutsloffi omavoli üle oleks kaevanud. Kolmanda versiooni kohaselt jooksis mõisa ja kiriku vaheline piir kiriku alt läbi, nii et koor jäi Urvaste poolele, ülejäänud hoone ja pastoraat Antsla maadele. Üks talupoeg teatas aga, et tal

¹⁷⁰ Rigemanni kaebus Gutsloffi peale (ülemkonsistooriumis arutusel 28. märtsil 1649). Samas, vol. 424.

¹⁷¹ Rigemann kuulus Riia kaupmehesuguvõsasse. Genealogisches Handbuch, lk 61–62. Antsla mõisa rentnikuna on teda esmakordselt mainitud Thuro Bielke kirjas 20. veebruaril 1646. aastal. Livonica II, vol. 424.

¹⁷² Thuro Bielke 20. veebruaril 1646 Rigemannile. Livonica II, vol. 424.

¹⁷³ Ülemkonsistooriumi 1649. aasta 28. ja 31. märtsi protokoll. Samas, vol. 376.

¹⁷⁴ Gutsloffi 1649. aasta 11. aprilli selgitused ülemkonsistooriumile; Rigemanni esindaja Christian Eberhardi seisukohavõtt 2. mail 1649. Johann Eberhard von Bellinghausen (ka: Billinghamusen, Büllinghausen, Billingkhusen) oli konsistooriumi ees 24. aprillil 1649. Samas, vol. 376.

¹⁷⁵ Rigemann vahetas 1647. aastal selles ametis välja kauaaegse eestseisja Hans Ohmi. Urvaste visitatsiooniprotokoll 11. juunist 1647. EAA 1187-1-53, l. 110 (= LVVA 233-4-1184, l. 36).

¹⁷⁶ Vt ka **A. Isberg**, Livlands kyrkostyrelse, lk 96. Vihjeid tunnistajate võimalikule mõjutamisele on ka kõnealusel protsessis. Tunnistajate küsitlus aprillis-mais 1649. SRA Livonica II, vol. 424.

isiklikult olevat ükskõik, kumb tülitsevatel pooltest maid kasutab; peasi, et see toimuks õiguse järgi.¹⁷⁷

Kuna uurimine selgust ei toonud, lubas ülemkonsistoorium Gutsloffil esialgu tema poolt hõivatud maid edasi kasutada, osa vaidlusalusest alast jäeti sekvestri alla.¹⁷⁸

Rentnik Rigemann ei hoolinud ülemkonsistooriumi korraldusest; samuti ei soostunud ta pastorile tasuma maksuvõlga, mis mõisale aastate jooksul oli kogunenud, ega täitnud ka muid kohustusi, mis koguduse patroonid ja kiriku eestseisjad olid pastori sissetulekute osas võtnud. 1650. aastal sai Rigemannist hoopis Antsla mõisa omanik ja aadlik — „von Löwenstern”.¹⁷⁹ Võib-olla andis tõus kõrgemasse staatusse endisele rentnikule enesekindlust juurde, sest ka kõik kiriku eestseisjate ja ülemkonsistooriumi liikmete katsed Rigemann-Löwensterni järeleandmisele mõjutada jäid tulemuseta.¹⁸⁰ 1656. aasta kevadel kohustas ülemkonsistoorium Löwensterni tasuma Antsla mõisa võlad pastorile, kuid peagi järgnes venelaste sissetung Liivimaale, mispuhul igauks „päätis end, kuhu oskas”. Gutsloffi poja Samueli andmeil oli pastor võlgu sisse nõudnud veel pärast lahkumist Tallinna 1656. aastal. Oma eluajal õnnestus tal neist kätte saada vaid väike osa — nagu seda olevat tunnistanud viimane, 7. jaanuaril 1657 tehtud sissekanne Gutsloffi peetud võlgade registris. Löwenstern suri 1656. aastal;¹⁸¹ Gutsloffi lese üritustel tema pärijatelt võlga kätte saada polnud samuti edu ning tosin aastat pärast Gutsloffi surma algatasid lesk ja lapsed uue kohtuprotsessi Löwensterni järeltulijate vastu.¹⁸²

Ametikohast tulenevate eluoluliste murede kõrval tõid Gutsloffile praktilisi kohustusi ka tema perekondlikud sidemed. Nimelt sai abielu kaudu Gutsloffist oma kadunud

¹⁷⁷ Tunnistajate küsitlus aprillis-mais 1649. SRA Livonica II, vol. 424. Tegelikult valitses ka pastor Haberi ajal kirikumaade asjas segadus: Urvaste kiriku eestseisjad tunnistasid siis oma võimetust piiride üle õiglaselt otsustada, sest ükski talupoeg ei teadvat neist midagi (eestseisjad ülemkonsistooriumile 16. detsembril 1638). Samas, vol. 392.

¹⁷⁸ Ülemkonsistooriumi 1649. aasta 22. mai otsus. Samas, vol. 376; Gutsloff ülemkonsistooriumile 20. märtsil 1650. Samas, vol. 424.

¹⁷⁹ Võrumaa, lk 385. Rigemann-Löwenstern (ka: Leuenstern, Leyenstern) oli ka Otepää rentnik.

¹⁸⁰ Johann Eberhard von Bellinghauseni 1650. aasta 23. mai palve superintendendile Gutsloffi ja Rigemanni vahekorra lahendamiseks. SRA Livonica II, vol. 424. Lepituskatsete kohta leidub kirjeldusi ka Gutsloffi viimases säilinud kaebuses ülemkonsistooriumile kohtuprotsessil Rigemann-Löwensterniga (1656). Samas.

¹⁸¹ Genealogisches Handbuch, lk 650.

¹⁸² Gutsloffi lese Anna Haberi ja pärijate kohtuasi vendade Joachim ja Martin Löwensterni vastu oli 1669–1670 arutusel nii Liivimaa ülemkonsistooriumis kui ka Tartu alamkonsistooriumis. SRA Livonica II, vol. 404, 430; EAA 1270-1-438. 1670. aasta oktoobris ei olnud tüli veel lahendust leidnud. Urvaste visitatsiooniprotokoll 11. oktoobrist 1670. EAA 1187-1-56, l. 5p.

äiale Matthias Haberile ja varem ämma suguvõsale Valgas kuulunud maade pärija.¹⁸³ Osa neist maadest oli Liivimaa kindralkuberner Bengt Oxenstierna, kelle teada need olid võõrvõimude vahetumiste ajal omanikuta jäänud ja niiviisi Rootsi riigi valdusse langenud, doneerinud 1639. aastal Valga kodanikule Christoph Heykingile — vastavalt viimase taotlusele. Kas naise, ämma või omaenese agarusest otsustas Gutsloff need perekonnale tagasi võita. Ta selgitas juhtunu tagamaid kindralkubernerile, kes möönis oma võimalikku eksitust. Asi anti lahendamiseks Tartu õuekohtule.¹⁸⁴ Protsessi käigus kuulati tunnistajatena üle Gutsloffi ämma sugulasi;¹⁸⁵ väimees ise võttis ette põhjaliku advokaaditöö ja uuris nende maade omandiõigust tagasiulatuvalt aega „enne Vene sõda”.¹⁸⁶ Ta tõrjus ka maade uue valdaja Heykingi väite, nagu oleks Rootsi riik kunagise omaniku õiguse maadele seepärast tühistanud, et too — seega Gutsloffi naise esivanem — sõja ajal venelaste leeri üle oli läinud.¹⁸⁷ See oli poliitiliselt ohtlik süüdistus, mis võinuks tõestatuse korral jätta maad uuele omanikule. Kuigi vastaspool ei pidanud Gutsloffi vastuargumente mikski ning pööras tema pikad tõestuskäigud valeks, tõlgendas fakte soodsalt enesele jne,¹⁸⁸ lõppes ligi kolm aastat kestnud protsess 1645. aasta jaanuaris otsusega Gutsloffi kasuks.¹⁸⁹

Sellega ei olnud probleemid siiski veel ühel pool. Protsessi ajal olid Gutsloff ja tema naise õmees, Ape mõisa rentnik Heinrich Dornemann sõlminud omavahel lepingu, millega Dornemann loobus pretensioonidest perekonna Valgas asuvatele maadele. Gutsloff pidi pärast maade tagasivõitmist tasuma kälimehele 150 riigitaalrit — 100 neist poole aasta jooksul ning ülejäänud siis, kui Gutsloffil „selleks võimalusi oli”, kuid mitte hiljem kui kolme-nelja aasta pärast.¹⁹⁰ Kuigi leping hiljem vastastikusel kokkuleppel tühistati (seda Gutsloffi sõnutsi; Dornemannilt tühistamise kohta

¹⁸³ Liivimaa 1638. aasta maarevisjoni järgi (lk 17) olid maad Matthias Haberi omanduses vähemasti 1628. aastast.

¹⁸⁴ Gutsloff Liivimaa kindralkubernerile 20. mail 1642. LVVA 109-2-188, l. 17. Gutsloff Tartu õuekohtule 24. juulil 1643. Samas, l. 8.

¹⁸⁵ Tunnistajate küsitlused 23. jaanuaril, 28. juunil, 30. juulil 1644. Samas, l. 8, 28, 37–38p.

¹⁸⁶ Gutsloff Tartu õuekohtule 16. augustil 1644. Samas, l. 40p.

¹⁸⁷ Heykingi kirjad [3. veebruarist 1644] ja 23. augustist 1644. Samas, l. 4–7p, 20–22.

¹⁸⁸ Samas; väljavõte Tartu õuekohtu 1644. aasta 16. augusti protokollist. Samas, l. 40p.

¹⁸⁹ Tartu õuekohtu protokoll Gutsloffi ja Heykingi vahelise protsessi kohta. 15., 18. jaanuar, 3., 20., 21. veebruar; 16., 17., 23. august, 4. september 1644. Samas, l. 40–42. Tartu õuekohtu 1645. aasta 8. veebruari otsus. SRA Livonica II, vol. 700.

¹⁹⁰ Dornemanni ja Gutsloffi 1644. aasta 27. juuni leping. LVVA 109-2-251, l. 26–26p.

kommentaare ei ole), hakkas Dornemann Valga kohtu kaudu raha nõudma.¹⁹¹

Gutslaff käsitas end pärast kohtuotsust aga maade ainuomanikuna ning leidis, et Dornemanni tahtmisel puudub üldse alus. Sellest Dornemanni nõudest alguse saanud kohtuasjast kasvas hiljem välja Gutslaffi protsess Valga kohtuniku Elias Dierichsoni vastu, mis oli ajendatud tolle omavolist Gutslaffi maadel elavate talupoegade suhtes.¹⁹² Dierichsonil kui Valga kodanikul näivad vaidlusaluste maade suhtes olevat olnud isiklikud huvid, millest ka tema poolehoid Dornemannile. Gutslaffil õnnestus kohtu erapoolikuses veenda Tartu asehaldurit Andreas Koskülli, kes määras tülide lahendamise Tartu õuekohtu pädevusse.¹⁹³ Kuigi nii Kosküll kui ka õuekohus kinnitasid Gutslaffi õigust Heykingilt tagasi võidetud maadele,¹⁹⁴ protsessimine jätkus ning selle tulemus ei olegi teada.¹⁹⁵ Gutslaffile Valgas ja Tartus kuulunud kinnisvara saatuse selgitamine nõuaks eraldi uurimist.¹⁹⁶

Kirik ja usk Urvastes

Urvastes nägi Gutslaff talupoegade seas palju ebausku, „väärjumalate ja nõidade” kummardamist ning „põlgust armsa jumalasõna vastu”. Tema sõnul vohas iseäranis neljanda ja viienda käsu rikkumine. Elatanud inimesed teadsid jumalast vähe, paljud neist ei tundnud isegi meieisapalvet ega olnud oma elupäevil kordagi kirikus käinud. Kõlvatus olnud kohaliku rahva hulgas nii levinud, et — nagu teadis Gutslaff — tihti polnud võimalik aimatagi, kas nende lapsed olid sündinud abielust või patust.¹⁹⁷

¹⁹¹ Gutslaff Dornemannile 3. aprillil 1646. Samas, l. 27–27p; Dornemanni 1646. aasta 9. mai kaebus Valga kohtule. Samas, l. 10. Gutslaff 29. juunil 1646 Valga kohtule. Samas, l. 12; Dornemann Tartu õuekohtule 21. juulil 1646. Samas, l. 8. Lepingu tühistamise asjaolud ei selgu.

¹⁹² Gutslaff 29. juunil 1646 Valga kohtule. Samas, l. 12. Gutslaffi 1646. aasta 17. juuli kaebus Dierichsoni peale Tartu õuekohtule. Samas, l. 2–3; Dierichsoni vastus Gutslaffi süüdistustele (dateerimata). Samas, l. 20–22p; Gutslaffi 1646. aasta 30. juuli vastus Dierichsoni kaebusele. Samas, l. 7.

¹⁹³ Gutslaff 29. juunil 1646 Valga kohtule süüdistusega erapoolikuses. Samas, l. 12. Kosküll 4. juulil Gutslaffile ja 16. juulil 1646 Dierichsonile. Samas, l. 13, 15. 1638. aasta maarevisjoni andmeil olid kohtunik Dierichson ja Valga kohtu foogt Peter Hirschmann samuti maaomanikud Valgas (Liivimaa 1638. a. maarevisjon, lk 17–19), millega on seletatav ka huvide kokkupõrge Gutslaffiga. Võimalik, et Dierichson jt üritasid Dornemanni Gutslaffi vastu ära kasutada — nii kahtlustas Gutslaff ise.

¹⁹⁴ Kosküll 16. juulil 1646 Dierichsonile. LVVA 109-2-251, l. 17; Gutslaff Dierichsonile 20. juulil 1646. Samas, l. 15.

¹⁹⁵ Viimane dokument selles kohtuasjas — Gutslaffi kaebus Dierichsoni vastu — pärineb 30. juulist 1644. Samas, l. 4, 6–9.

¹⁹⁶ Perekonna kaudu omandas Gutslaff Urvaste-aastail veel kinnisvara Tartus: 1647. aastal ostis ta oma ämmalt maja Rüütli tänaval. Tehing leidis aset 5. veebruaril 1647. **A. Tering**. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutslaffi kohta, lk 29.

¹⁹⁷ Gutslaff ülemkonsistoriumile Riias 16. detsembril 1641. SRA Livonica II, vol. 424.

Saksa akadeemilise taustaga ja Liivimaalgi seni põhjalikumalt vaid ülikooliringkondadega kokku puutunud Gutsloffi saabumist Urvaste „paganate” sekka on vaadeldud koguni 17. sajandi misjoniliikumise taustal ning tema väljakutset eestlaste hingevarjana hinnatud sama dramaatiliseks kui inglise vaimuliku oma, kes ütles: „Ma olin kindlameelne minema, mitte ainult Iirimaale, vaid ka Virginiasse, ja olin kindel, et kohtun oma tegudes surmaga.”¹⁹⁸ Kindlameelsust läks tõesti vaja ka Gutsloffil, sest kohe esimesel Urvaste-kevadepäeval kohtus ta tugeva vastasega — vägivallani viinud ebausuga: 1642. aastal hävitasid Urvaste talupojad mõisnik Hans Ohmi Võhandu jõel asunud vesiveski, pidades seda süüdlaseks pühaks peetud vee rüvetamises. Talupojad olid veendunud, et „ärarahandatud” Võhandu karistas inimesi mitu aastat kestnud halbade ilmastikuoludega. Püüdes mõista maarahva käitumise ajendit, uuris Gutsloff põhjalikult ebausust lähtekohti. „Kannatanu” Hans Ohmi kulu ja kirjadega avaldas ta 1644. aastal raamatu „Lühike teade ja õpetus vääralt pühaks peetud Võhandu jõest Liivimaal”,¹⁹⁹ milles näitas piibli, astroloogilise ja meteoroloogilise argumentatsiooni, empiiria ja omaenese loogika põhjal Võhandu-usu alusetust.²⁰⁰ Teose erakordse põhjalikkuse tõttu on seda nimetatud ka „ebausu hauaks”.²⁰¹ Ilmselt ei ole aga siiski põhjust arvata, et Urvaste kant paistnuks pagana- ja väärusuilmingute jms poolest rohkem silma kui teised Liivimaa kogudused — nagu seda trükisõnast ajuti lugeda võib.²⁰² Küllap Urvaste sai selle poolest kuulsaks just tänu oma kirjamehest pastorile.

Gutsloff kinnitas, et ta soovis Urvaste pastoriks asuda mitte maise ja ajaliku kasu pärast, mis „selles paigas ju õige väike olewat”, vaid jumala tahtmise pärast, mida ta oma elus *ex eventu* alati järgivat. Kuna Liivimaal ei olnud tema teada kusagilt võtta õiget kirikueeskirja ning et tema südametunnistus ei võinud „vaese rahva” elul niisama edasi lasta minna,²⁰³ siis koostas ta veel enne oma ametisse kinnitamist 1641. aastal Urvaste koguduse-elu jalule aitamiseks üksikasjaliku kirikukorra („Specification der Ordnung die im Kirchspiele Urbs soll in acht genommen

¹⁹⁸ **M. Lepajõe.** Johannes Gutsloffi „Grammatilised vaatlused”, lk 294–295.

¹⁹⁹ Vt viide nr 1.

²⁰⁰ Vt nt **L. Kõiv.** Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimuilm.

²⁰¹ **C. F. Scherwinzky.** Etwas über die Ehsten, lk 20.

²⁰² Nt Võrumaa, lk 379. Taustaks vt ka ülevaadet **J. Kõpp.** Kirik ja rahvas, lk 217–240 (III.10. Eelmiste ajastute jälgi rahva mõtte- ja kujutluste maailmas).

²⁰³ Gutsloff ülemkonsistooriumile 16. detsembril 1641. SRA Livonica II, vol. 424. Gutsloffi sõnul oli kirikualal küll juba mõningaid „häid määrusi” tehtud, mida aga vähe järgitavat. Milliseid määrusi või korraldusi ta täpsemalt silmas pidas, ei selgu.

werden”), mida ta tulevase pastorina ise ja tema koguduse liikmed lubasid järgida.²⁰⁴

Et *Ordnung* oleks autoriteetsem, palus Gutsclaff sellele konsistooriumi kinnitust: kuigi kiriku eestseisjad ja patroonid olid vokatsioonis lubanud aidata talupoegi jumala juurde tuua, olevat Urvastes ka niisuguseid „ülemusi”, kes usukaugete alamate ümberkasvatamisest sugugi ei hoolinud. Pealegi ei võivat ta ette teada, missugused isandad võisid tulevikus rentnikena kihelkonda sattuda, sest enamik mõisaid oli välja renditud.²⁰⁵

Gutsclaffi *Ordnung* käsitles jumalateenistustest osavõtmise korda, pastori ja koguduseliikmete kohustusi ristimiste, laulatuste ja matuste läbiviimisel, juhiseid nõidumise, „ravitsemise”, ohverdamise ja muu vääruse väljajuurimiseks. Kõigepealt pidi pastor aga oma kogudust tundma õppima: külastama peresid, märkima kõik elanikud üles, uurima, kes ja kui palju oskab „paluda” ning kui hoolikalt käiakse kirikus. Kogutud andmete jäädvustamiseks oli ette nähtud sisse seada kirikuraamat (1642. aasta maikuu oli see juba olemas); samasse tuli kirja panna ka andmed pastoraadi varade kohta. Raamatust pidi näha olema, kas ja kuidas koguduse elu edenes.²⁰⁶ Pastor pidi talupoegi veenma jumalateenistustest osa võtma, neile pidi täpselt teada antama, mitu kodakondset pühapäeviti ühest talust kirikus peab olema; isandad ei tohtinud talupoegi takistada kirikusse minemast; iga puuduja pealt tuli mõisal maksta kirikukassasse trahvi. Kirikuõpetaja pidi määrama inimesed, kes oluksid suutelised teisi „paluma” õpetama; talupojad olid kohustatud neile isikutele külalislahkelt seniks peavarju pakkuma, kuni õpetus juba hädapäraseid tulemusi andis. Erilise hoolega tuli tähele panna inimesi, kes jumalat teotavaid sõnu pruukisid, ning nad visitatsioonide ajal karistamiseks üles anda; ka eestseisjad võisid määrata mõningaid karistusi, mis tuli kõigile hoiatavaks eeskujuks kiriku juures täide viia. *Ordnung*’i rikkumise korral olid ette nähtud trahvid.²⁰⁷

On oletatud, et Gutsclaffi kirikukord, olgu küll ainus teadaolev, ei olnud omal ajal sugugi ainus omataoline, kuivõrd üleüldise kirikukorralduse puudumisel vajasisid

²⁰⁴ „Loetelu sellest, mida Urvaste kihelkonnas peab järgima”. Säilinud on Riias 17. detsembril 1641 ülemkonsistooriumile esitatud eksemplar. SRA Livonica II, vol. 424.

²⁰⁵ Gutsclaff 16. detsembril Riias ülemkonsistooriumile. Samas.

²⁰⁶ 1642. aasta 21. mai visitatsiooniprotokollis on teade, et raamat on ostetud. EAA 1187-1-53, l. 16.

²⁰⁷ SRA Livonica II, vol. 424.

küllap teisedki kogudused toeks eeskirju.²⁰⁸ Siiski ei pruukinud taolisi kohalikke kirikukordi ka kuigi palju olla, arvestades, et teadaolevalt on säilinud vaid Gutsloffi oma ning teiste võimalike kohta pole teateidki. Pealegi sisaldasid pastorite tööjuhiseid ja koguduse kohustuste kirjeldusi ka Liivimaa tarvis 1630. aastail koostatud konsistoriaal- ja visitatsioonikorrad, kuigi — kui arvesse võtta Gutsloffi märkust „õige” kirikukorra puudumise kohta — pastorite igapäevatöö ja koguduse argielu seisukohalt nähtavasti liialt üldisel tasandil.²⁰⁹ On üpriski tõenäoline, et Gutsloffgi oli nende dokumentidega tuttav või isegi juhendus neist oma *Ordnung*’i koostamisel, hoolimata sellest, et ta väitis end mitte kursis olevat Liivimaa „segaste kirikuoludega”.²¹⁰

Gutsloffi ja Urvaste koguduse innukuse kohta kohaliku usu- ja kirikuelu korraldamisel on veelgi tõendeid. Esiteks palusid Urvaste kiriku eestseisjad 1645. aastal, tundes samuti kui nende pastorgi puudust „õigest” kirikukorrast Liivimaal (mida polnud nende teada niipeagi oodata), seniks kinnitada koguduses juba heaks kiidetud ajutise eeskirja mitesakslaste pulmade pidamise, jumalateenistustest osavõtmise, ebausnähtustesse suhtumise jms kohta.²¹¹ Kõnealune eeskiri ei ole säilinud, mistõttu ei ole selle sisu ka täpselt teada, niisamuti nagu pole teada, kas ja kuidas täiendas see Gutsloffi 1641. aasta *Ordnung*’it (või hoopis asendas seda?). Kolm aastat hiljem kirjutas Gutsloff, et „sellele interimistlikule kirikukorraldusele” järgnes alamate „kuulekas korraldustöö” ning „selle korraldusega, kiidetud olgu Jumal meie juures, sündis ebausule oluline kahju ja meie kirikule märgatav kasu.”²¹² Kui „olulist kahju” ja „märgatavat kasu” võikski pidada toleaeegsele kirjasõna stiilile omaseks liialduseks, pole siiski kahtlust, et vähemalt asjaosaliste arvates oli kõnealune ajutine eeskiri end vähemal või rohkemal määral õigustanud. Kuigi

²⁰⁸ 1634. aasta konsistoriaalkorra kohaselt tuli ülemkonsistoriumil leida vahendid Liivimaa lühikese kirikuagenda koostamiseks. 1643. aastaks oli superintendent Hermann Samsonil agenda valmis ning ta saatis selle kinnitamiseks kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Samson suri aga samal aastal ning agenda trükki ei jõudnudki. Samson kuninganna Kristiinale 26. augustil 1643. **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 165, 243, 283–284. Üleüldise kirikukorra sai Eesti ala alles 1690. aastate esimesel poolel, kui sisse viidi Rootsi 1686. aasta kirikuseadus.

²⁰⁹ 1634. aasta Liivimaa konsistoriaal- ja visitatsioonikord, 1636. aasta visitatsioonikord, 1638. aasta visitatsiooniariklid. **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 238–250; 255–266.

²¹⁰ Gutsloff protsessis Löwensterni vastu 1656. aastal. SRA Livonica II, vol. 424.

²¹¹ Eeskirja koostamine oli nõuks võetud 1645. aasta visitatsiooni ajal. Kui eestseisjad järjekordselt möönsid mittekristlike eluviiside vohamist kihelkonnas ning kurtsid tõhusate eeskirjade puudumise üle, oli praost teinud neile ettepaneku ise vajalik kord koostada. Hans Ohm ja Johann Eberhard von Bellinghausen ülemkonsistoriumile 28. augustil 1645. Samas, vol. 392.

²¹² **J. Gutsloff.** Grammatilisi vaatlusi eesti keelest, lk 29 (eessõnast).

eeskirjaga seoses ei ole kordagi mainitud Gutsloffi nime, on tõenäoline, et temagi oli selle valmimisel olnud osaline.

Teiseks võttis Urvaste 1645. aastal nõuks kutsuda ametisse köster. Köstri vajalikkust pastori abilisena rõhutas juba Liivimaa 1634. aasta konsistoriaalkord,²¹³ kuid 17. sajandi esimesest poolest on köstrite kohta Liivimaal teateid kasinalt.²¹⁴ Urvaste kogudusest on 1645. aastast aga säilinud dokument, milles on üksikasjalikult fikseeritud köstri ülalpidamise allikad ja tema tööülesanded pastori abilisena. Näib, et seekord pärines initsiatiiv Gutsloffilt, sest dokument algab osutusega talle: „Koguduse liikmed lubavad pastorile köstri ülalpidamise jaoks järgmist.” Köstri elatis pidi tulema mõisatest ja kiriklike toimingute puhul talle antavast rahast; tema elupaik oli ette nähtud pastoraadi maadel. Tähelepanu väärrib, et ühe punkti juures leidub märge „nagu see vanadest aegadest peale tavaks on olnud” — see viitaks justkui sellele, et köster oli Urvastes juba varem tuntud nähtus.²¹⁵

Köstri kohustuste hulk oli soliidne: ta pidi jumalateenistustel laulma, palveid lugema ning epistleid, evangeeliumi ja katekismust õpetama; kirikuõue ja surnuaia korras hoidma, valvama, et surnud õigesse kohta maetaks, hoolitsema kiriku kaunistamise eest pühade ajal ja jälgima, et mittesakslastest eestseisjad korjanduskasti täitumise eest hoolt kannaksid. Köster pidi pastorit abistama kõigis tema ametitoimingutes ja saatma teda kodukülastustel ning näib, et teataval määral hoolitsema isegi kirikuhärra lõõgastumise eest: juhend nägi muuhulgas ette, et „köster peab pastorile *Küsterei*’s nii palju õlut pakkuma, kui seda nende omavaheline kokkulepe ette näeb”.²¹⁶

Kuigi köstri ametijuhend pärineb juba 1645. aastast, mainitakse seda ametimeest Urvastega seotud dokumentides alles 1649. aastal ning sedagi mitte tööülesannetega seoses, vaid hoopis ametijuhendi eeldatavasti kõrvalise tähtsusega punkti pärast. Nimelt süüdistasid oponendid Gutsloffi kohtuprotsessis pastoraadi ja Antsla mõisa maade pärast muuhulgas ka selles, et pastor („eelmisel suvel”) vaidlusalustel maadel kõrtsi olevat pidanud ja õlut müütanud. Teise versiooni kohaselt oli kõrtsipidajaks

²¹³ **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 246. Hilisemates eeskirjades (1636 ja 1638) köstriametist juttu ei ole.

²¹⁴ Vt nt **J. Köpp.** Kirik ja rahvas, lk 195–196 (III.8. Köstrid).

²¹⁵ „Bestallung des Küsters”, Hans Ohm ja Cornelius Murrel (*fiscalis regius* ja Urvaste mõisa omaniku Clas Totti volitatu) 6. juunil 1645. SRA Livonica II, vol. 643. Urvastest on teateid ühe Poola päritolu köstri kohta Poola ajast. Tunnistajate ütlustest Rigemanni-Gutsloffi protsessil aprillis-mais 1649. Samas, vol. 424.

²¹⁶ Samas.

köster ning pastor nautinud vaid osa saadud kasust. Urvaste poole tunnustajate sõnul puutunud õlletegu ainuüksi köstrisse, pastoril polevat sellega asja olnud.²¹⁷ Kes tegelikult kõrtsi pidas, ei selgu, kuid Gutsloffi kahtlustamine selles on tähelepanuväärne, kui arvestada, et pastoritel oli kõrtsiasjandusega tegelemine karmilt keelatud.²¹⁸ Oluline on aga kinnitus köstri olemasolu kohta Urvastes. Kuid kes ta oli ning milline oli tema panus kogudusetöösse — kas ja kuidas ta „laulda, paluda, evangeeliumi, epistleid ja katekismust” õpetas, kas tegi ta seda kirjaoskamatuna või oskas ta ise ka lugeda²¹⁹ —, jääb teadmata, sest pärast 1649. aasta kohtuprotsessi ei ole Gutsloffi ametiaja jooksul köstrist jälle enam kordagi juttu (kuigi võiks ju eeldada tema mainimist näiteks visitatsiooniprotokollides).

Eelnevast nähtub, et Urvastes näitasid nii kirikuõpetaja kui ka patroonid oma kohustustes üles agarust ja üksmeelt, samal ajal kui Liivimaal üldiselt oli pigem täheldatav patroonide vähene initsiatiivikus kirikuelu edendamisel ning loidus ka pastorite sellekohaste algatuste suhtes.²²⁰ Tõsisem lahkeli patroonide ja pastori vahel tekkis Urvastes siis, kui Gutsloff tahtis karmistada ristimist puudutavaid reegleid. Gutsloffi 1641. aasta *Ordnung*'i kohaselt ei tohtinud vaderiks olla keegi, kes ei osanud „paluda” ning ei olnud kuulekas jumalasõnale. Sellistena tulid eelkõige kõne alla talupojad, mistõttu neid kohustati vaderiteks kutsututest üks-kaks päeva enne lapse ristimist kirikuõpetajale teada andma. Nii oli pastoril võimalik sellesse rolli mittesobivad isikud aegsasti kõrvale jätta, et vältida nende eemaldamist ristimise tseremoonia käigus (nagu hiljuti peaaegu oli juhtunud, mainis Gutsloff). Nüüd soovis Gutsloff seda tingimust laiendada ka mitte-eestlastest koguduseliikmetele.²²¹ Vaderite eelneva kooskõlastamise nõue kohtas kihelkonnas aga tõrgest suhtumist. Pastori enda sõnul toetas teda küll koguduse enamused, kuid mõned levitanud õelaid kuulujutte: varsti pidavat pastorilt sellekski luba küsima, kui oma naisega „abieluliselt magada” tahta. Seepärast palus Gutsloff ülemkonsistoriumi, et too tema korraldust järgima manitseks — et ta südametunnistus puhas võiks olla ning et ta „teatud inimeste ristimiselt eemaldamise tõttu tülidesse ja riidudesse ei satuks”.²²²

²¹⁷ Tunnustajate küsitlused Rigemanni-Gutsloffi protsessis 1649. aasta aprillis-mais. Samas, vol. 424.

²¹⁸ 1638. aasta visitatsiooniarтиklid. **E. Hj. Lundström**. Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 274.

²¹⁹ Kirjaoskamatute katekismuse-õpetajate kohta vt nt **V. Helk**. Die Stadtschule in Arensburg, lk 168.

²²⁰ Vrd **A. Isberg**. Livlands kyrkostyrelse, lk 93.

²²¹ Vaderite eelneva kooskõlastamise nõue ei olnud midagi ebatavalist; seda sisaldas näiteks ka Rootsi 1686. aasta kirikuseadus. Kirchen-Gesetz und Ordnung, Cap. III. Von der Tauffe, § 5, lk 24–25.

²²² Gutsloff ülemkonsistoriumile 5. oktoobril 1643. SRA Livonica II, vol. 423.

Gutslaffi põgusast vihjest ilmneb, et vaderite osas sundis teda valvsusele mingi eelnev hoiatav kogemus ristimiselt. Konkreetseid teateid on kahe hilisema intsidendi kohta. Neist ühe puhul oli talupojalapse vaderiks palutud noor talupoeg (Mörro Rein). Kui laps oli juba noormehe kätel, palus Gutslaff, nagu ristimisel tava ette näeb, et vader kuradist lahti ütleks. Pastori ehmatuses noormees keeldus saatanat salgamast, öeldes, „Ei salja mina. Ei.” ning kordas sedasama visalt veel neli korda — seda ka pärast teiste, nagu Gutslaff eraldi rõhutas, mittesakslastest juuresviibijate nõudmist kuradist lahti öelda. Gutslaff oligi sunnitud lapse kuradi-sõbralt ära võtma.²²³ Teisel juhtumil ähvardas Gutslaff lapse ristimata jätta, kui vanemad ei vaheta ristiemaks kutsutut välja teise vastu. Siin vaidlustas Gutslaff ristiemaks valitu vaderiks sobivuse põhjusel, et naine polnud üle aasta käinud armulaul. Pastori otsus vihastas vaderiks ärapäolatud naist ja tema meest (naist koheldud ristimiselt eemaldades „nagu mõnd paganat”²²⁴), põhjustas meelehärmi lapsevanematele (Hans Ohm) ning pani nõrdima koguduse patroonid, kelle arvates ei tohtinuks Gutslaff auväärsete inimestega niimoodi omavolitseda. Kuigi patroonid pastori ümber veensid ning laps ikkagi ristitud sai, ei taganenud Gutslaff ka tagantjärele oma õigusest: tema olevat järginud vaid ülemkonsistoriumi ettekirjutust, mis ütlevat, et need, kes ei ole käinud aasta ja üks päev armulaul, ei tohi olla vaderiks.²²⁵ Ta rõhutas, et kuni tema mõistus veel selge püsib ning kuni pole õiget kirikukorraldust, järgivat ta edaspidigi seda, mis talle endale õige tundub. Kõik tõelised kirikuõpetajad lubavat pigem haavata oma elu kui südametunnistust. Kuna ei ole kaht jumalat, kaht usku, kaht teed õndsusele, siis ei saavat olla kaht erinevat kirikukorraldust — eraldi sakslastele ja mittesakslastele. Pealegi oligi armulaua-tingimus aktuaalne just sakslastega seoses, sest mittesakslased käivat õige harva armulaul, nii et nende lapsed niikuinii sageli ilma vaderiteta ristitakse — nagu seda tunnistas Gutslaff.²²⁶

²²³ Gutslaff konsistoriumile 19. augustil 1644. Samas, vol. 402. Intsidenti on kirjeldanud ka **J. Köpp**. Kirik ja rahvas, lk 236–237.

²²⁴ Rothausen protsessis Gutslaffi vastu 5. veebruaril 1644. SRA Livonica II, vol. 423.

²²⁵ Gotthard Wilhelm von Budbergi, Leonhardt von Vietinghoffi, Carl von Stackelbergi 1644. aasta 24. jaanuari tunnistus Hans Ohmi lapse ristsetel 14. novembril 1643 toimunu kohta. Samas; Gutslaff protsessis Rigemann-Löwensterni vastu. 16. jaanuar 1656. Samas, vol. 424. 1630. aastate Liivimaa visitatsiooni- ja konistoriaalkorrad nõuavad samuti vaderitelt regulaarset armulaua külastamist, kuid „aastast ja päevast” neis juttu ei ole. Millisest korraldusest kõneles Gutslaff, pole selge.

²²⁶ Gutslaff kaebustes Rothauseni vastu 1. ja 12. veebruaril 1644. Samas, vol. 423; Gutslaff Löwensterni vastu 16. jaanuaril 1656. Samas, vol. 424.

Esimesel kirjeldatud korral näib olevat tegemist selge juhtumiga: kahtlemata ei võinud kristlikuks vaderiks olla saatana austaja. Teisel korral tundub aga, et pastor laskis end oma käitumises muuhulgas kallutada ka ilmalikest ja inimlikest teguritest, sest asjaomane vader kuulus Rothausenite perre, kellega Gutsloff parasjagu tülis oli.²²⁷

Pastori hingehoiutöö edukuse üks tähtsamaid eeldusi ja seetõttu ka tähtsamaid eesmärke oli, et talupojad käiksid korralikult jumalateenistustel. Selle nimel nägi Gutsloff palju vaeva ning kohalikud patroonidki väljendasid aeg-ajalt valmidust kaasa aidata ja kiriku suhtes tõrksaid talupoegi nuhelda.²²⁸ Kuid Gutsloffi meelest oli ennekõike vaja avalikult karistada hoopis sääraseid „ülemusi”, kes talupoegi pühade ja pühapäevade eel hilisööni töötama sundisid, takistades nõnda neid jumalateenistusele jõudmast. Näiteks polnud üks säärane mõisavalitseja ise kordagi kirikus käinud ega olnud ka ta naine, lapsed ja teised kodakondsed. Niisuguste inimeste avalikku nuhtlemist pidas Gutsloff hädavajalikuks eelkõige nende „vaeste mittesakslaste” pärast, kellele jumalasõna alles „mõne jutluse järel armsaks oli saanud” ja kes olid ise käinud pastorit palumas taolisele väärale käitumisele vastu astuda.²²⁹

Gutsloffi möödaminnes poetatud teade eestlastest, kellele jumalasõna „mõne jutluse järel armsaks oli saanud”, lubab arvata, et ta nägi oma hingekarjasetööd tulemusi andvat. Ka 1643. aasta Urvaste visitatsiooniprotokollis märgiti, et „mittesaksa kogukond on „palumist” väga hästi harjutanud, s.t paluda oskavat enamik, ning et üldiselt külastatavat ka jumalateenistusi ja armulauda”.²³⁰ „Palumisega” tähistati tollal Martin Lutheri väikese katekismuse tundmist,²³¹ kuid tegelikult piirdus see talupoegade puhul sageli üksnes oskusega „meieisapalvet retsiteerida” — nagu selgub ka Rigemanni-Gutsloffi protsessil osalenud tunnistajate vastustest küsimusele nende

²²⁷ Sellest vastasseisust tuleb juttu allpool.

²²⁸ Patroonide kohustused talupoegade kirikus käimise suhtes olid kirjas nii Gutsloffi vokatsioonis kui ka tema *Ordnung*’is. SRA Livonica II, vol. 424, 643. Vt ka Gutsloffi kirja ülemkonsistoriumile 4. juunil 1642. Samas, vol. 424.

²²⁹ Gutsloff ülemkonsistoriumile 4. juunil 1642. Samas.

²³⁰ Urvaste visitatsioon 1643. EAA 1187-1-52, l. 8p.

²³¹ **J. Kõpp**. Kirik ja rahvas, lk 89, 109 jj.

palumisokkuse kohta.²³² Armulaua kohta tunnistas Gutsloff ise, seda vastukäivalt visitaatorite andmetele, et eestlased käivat õige harva sellest osa saamas.

Kätteõpitud oskused ei reetnud teatavasti, kas ja kuidas õpetus sisuliselt päralt oli jõudnud.²³³ Ses suhtes on iseloomulik Gutsloffi kaasaegse, Aizkraukle pastori Johann Georg Rehehuseni kirjeldus, et „enamik [mittesakslastest] teab vaevalt meieisapalvet, rääkimata kristliku õpetuse tähtsamatest peatükkidest, ning kui nad neid ka „retsiterida” oskavad, mõistavad nad sellest sama palju kui nunn psaltrist, ja hoolimata sellest, et leidub neid, kes armulaual käivad, on olukord ikkagi väga halb, ning pastor peab nad ainult tulevase paranemise lootuses vastu võtma, et teised päris ära ei ehmuks ja vagadust hoopiski minema ei aetaks”.²³⁴

Kõiki asjaolusid arvesse võttes on raske hinnata, millist vilja kandis tolleaegsete pastorate, kaasa arvatud Gutsloffi igapäevane kogudusetöö, seda eriti „vaeste mittesakslaste” hinge kallal. „Lühikese teate” põhjal näib, et vähemalt maarahva usu asjas jäi Gutsloff talupoegadele selgelt alla: hoolimata pastori järjekindlastest püüetest neid ümber veenda püüis Võhandu-usk vankumatult ka pärast seda, kui veski hävitamine polnud toonud loodetud ilnamuutust. Tüüpiliselt kogu Liivimaale vahendavad visitatsiooniprotokollid ka Urvastest nii Gutsloffi ametiaja jooksul kui veel viiekümne aasta jooksul pärast seda teateid eestlaste loidusest jumalateenistuste suhtes, ebausurituualide harrastamisest, pühapaikade austamisest ja nõidumisest. Sellise pildi taustal pidi tolleaegne pastor ehk tundma „töörõõmu” väiksematestki edusammudest, sealhulgas talupoegade oskusest „retsiterida” meieisapalvet. Urvaste talupoegade puhul oli see kahtlemata Gutsloffi töö vili.

Gutsloffi rutiinset pastoritööd kajastab järjepidevalt üksnes ristitute, abiellunute ja maetute statistika visitatsiooniprotokollides. Kui välja arvata eespool kirjeldatud intsidendid ristimistelt ning põgus teade visitatsiooniprotokollis, et pastor olevat ühe paari laulatanud, olles selle nõutava kolme korra asemel vaid kahel korral maha

²³² SRA Livonica II, vol. 424.

²³³ **J. Kõpp.** Kirik ja rahvas, lk 109–123 (III. 3. Paluma õppimise tulemusi ja hinnanguid).

²³⁴ Bericht Des Kirchen zustandes beij den armen Vndeutschen in Lieffland vnd wie demselben zu remediren, Stockholm, 26. juuli 1650. **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 289. Rehehusen oli Aizkraukle pastor ja Koknese alamkonsistoriumi assessor. Die evangelischen Prediger Livlands, lk 387.

kuulutanud,²³⁵ oli Gutsloff neis asjus vastamisi nähtustega, mis vohasid kogu Liivimaal: surnute matmine pühitsemata mulda, laulatuseta kooselu, vallaslapsed. Gutsloffi igapäevase töö kohta pakkunuks ilmselt üksikasjalikumaid andmeid tema enda poolt sisse seatud kirikuraamat, mida ta usutavasti omaenese kehtestatud eeskirju järgides korralikult pidas, mis paraku aga säilinud ei ole. Gutsloffi jutluste laadist võib aimu anda „Lühike teade”, sest paljud selle raamatu peatükid sarnanevad omaette jutlustele. On üsna kindel, et 1642. aastal ning hiljemgi oli Urvaste kirikus arutusel palju sellest, millest kõneldakse raamatus: Gutsloffi enda sõnul oli ta ebausummutamisele pühendanud palju jutlusi.²³⁶ Vahest saigi „Lühike teade” alguse nende jutluste tarvis kogutud märkmetest või koguni konspektidest?

Teabe puudus sunnib pöörama tähelepanu väikseimatelegi vihjetele. Nii on Gutsloffi ja jumalateenistustega seoses tähelepanuväärne üks seik 1655. aastast. Jaanipäeva eel leidis Gutsloffi ja tema vana vaenlase Diedrich Rigemann-Löwensterni vahel Urvaste pastoraadis aset avalik kokkupõrge. Löwenstern oli tulnud jumalateenistusele, kuid ägestus, kui selgus, et eestikeelne jutlus oli temaga kui ühega kiriku eestseisjatest kooskõlastamata tõstetud ettepoole saksakeelsest. Kuigi muutus oli sündinud saksa koguduse soovil, valas Löwenstern oma pahameele välja pastori peale. Ei puudunud palju, et tekkinud sõnavahetus oleks üle läinud käsikähmluseks pastori eluruumides. Lahkudes jättis Löwenstern maha lubaduse Gutsloffi peale kaevata — mille ta ka täide viis — ning ähvarduse, et peagi olevat Urvastesse oodata uut pastorit. Gutsloff omakorda oli pahandatud juba sellestki, et ta ei saanud oma tavapärasel viisil jumalateenistusele keskenduda, kuid kokkupõrke tagajärjel oli ta nii ärritatud, et kartis — kuna ta „üldse mitte tugev natuur” ei olevat —, et hinge tunginud „inimlik” end ka teenistuse läbiviimisel tunda annab. Seetõttu jäänud ta lootma vaid jumalale, et see talle jõudu annaks vajalikud toimingud hästi ja viperusteta sooritada.²³⁷ Selle nabi teate põhjal võiks ehk järeldada, et Gutsloff ei suhtunud jumalateenistustesse kergekäeliselt. Veel staažika pastorinagi võttis ta endale aega „pühalikuks mediteerimiseks” oma töötoas (*Studierstube*), saavutamaks jutlustamiseks sobilikku

²³⁵ EAA 1187-1-53, l. 181.

²³⁶ Vt **J. Gutsloff**. Kurtzer Bericht, lk 7.

²³⁷ Gutsloff ülemkonsistoriumile 16. jaanuaril 1656. SRA Livonica II, vol. 424.

hingerahu ning vabanemaks kõigest kurjast, et püha toimingu ajal teda inimlikud nõrkused ei kimbutaks.²³⁸

Gutslaff ja eestlased

Gutslaffi raamatud, eriti eestlaste ebausku uuriv „Lühike teade”, on eri autoreid otse kutsunud järeldustele Gutslaffi ja eestlaste suhete kohta. Küllalt üksmeelselt on leitud, et kuna talupojad pühendasid Gutslaffi avameelselt oma „vana usu” olemusse, siis pidi neil olema vastastikku usalduslik vahekord.²³⁹ Gutslaffi suhtumine eestlastesse näib olevat olnud heatahtlik ja osavõtlik; teda huvitasid jõe-usu juured ja olemus tõepoolest, mistõttu kuulas ta tähelepanelikult talupoegade argumente selle põhjendamiseks. Ta ei olnud eestlastega nende rumaluse pärast karm ega materdanud nende usku hoolimatult, tal olnud neist kahju, et nad „veel koolitamata, rumalad” olid. Gutslaffi kannatlikkus ja põhjalikkus ebausku alusetuse selgitamisel näitab, et ta kohtles talupoegade usku kui „võrdset vastast”, kelle pärast võis isegi minna vastuollu kristlike käitumisharjumistega.²⁴⁰ Samuti võiks väita, et Gutslaff ei pidanud talupoegade mõttemaailma primitiivsemaks iseenda, seega ühe vaimuliku omast. Mõõnis ju Gutslaff, et kui teda ennast sunnitaks lihtsalt niisama „jumalat ära tundma”, siis vajaks temagi veenvaid tõendeid, nagu vajab eesti talupoeg: „Ja ma ise tahaksin ütelda, kui oleksin uskmatu ja keegi sooviks mulle midagi väita Jumala äratundmise kohta: *Da probandi!* tõenda seda! Kui võiksin aga Pühakirja ise kuulda, siis võiksin ise sellest piisavalt tõendusi leida, millele võiksin tugineda, et Jumalat nii ära tunda, kuidas ta end on ilmutanud.”²⁴¹ Ei ole märke ka sellest, et Hans Ohmi veski põletamine ebausku tõttu, mille puhul pastor resoluutselt talupoegade ideoloogia vastu astus, oleks Gutslaffi vahekorra nendega edaspidiseks rikkunud.

²³⁸ Gutslaff ülemkonsistoriumile 16. jaanuaril 1656; tunnistajate küsitlus 4. veebruaril ja 13. märtsil 1656. Samas.

²³⁹ Luterlikust lähtekohast erinevat, negatiivset suhtumist Gutslaffi esindab taarausulisest ja „võitlevast rahvuslusest” lähtuv H. Tulnola, kes käsitab „Lühikese teate” autorit kahjurliku kallaletungijana eestlaste „vaimse omakultuuri alustele”: „jumala nimel” tegutsedes kuhjavad Gutslaff „fanaatilise kristliku innukusega” lugeja ette süüdistusi, halvustusi ja hurjutusi eestlaste vaimsuse kohta, et ässitada „võimumehi” seda hävitama. Olevat küll arusaadav, kuigi mitte vabandav, et Gutslaff suhtus vaenulikult eestlaste vaimsusse, „mis ei kooldunud kristlikku kausta”. **H. Tulnola.** Märkmeid Pühajõe vabadusvõitlusest. ERA 3587-1-25, lk 3–4.

²⁴⁰ **C. F. Scherwinzky.** Etwas über die Ehsten, lk 27; **M. Veske.** Vanad ohvrikohad, lk 14; Tartu Ülikooli ajalugu I, lk 260; **L. Kõiv.** Johannes Gutslaffs „Kurtzer Bericht”, lk 400, 401.

²⁴¹ **J. Gutslaff.** Grammatilisi vaatlusi eesti keelest (eessõnast), lk 28–29.

Igapäevasest elust Gutsloffi (arvatava) eestlaste-sõbralikkuse kohta kuigi ilmekaid näiteid ei leia. Vaid episoodiliselt kohtab teda talupoegi kaitsmas neile sündinud ülekohtu vastu. Neid seiku ei saa aga üle tähtsustada: Gutsloff kaitses küll oma talupoegi, kuid tegi seda nende vastu, kellega ta ise parasjagu tülis oli.²⁴²

Enesestmõistetavalt oli Gutsloff kindlalt talupoegade poolel, kui nood kaebasid talle mõisavalitsejate üle, kes liigse tööle sundimisega takistasid neil jumalateenistustele jõudmast. Gutsloffi kui „eestlaste sõbra” mainele võivad esmapilgul ebasoodsalt mõjuda tunnistused sellest, kuidas Gutsloff vägivaldselt talupoegade maad hõivas ja nende vilja maha lõigata ja ära vedada lasi, kuid, nagu eespool öeldud, ei olnud teised tunnistajad eales kuulnud, et pastor kellelegi kunagi liiga oleks teinud.

Kirjakoht „Vaata, kõik hinged on minu päralt” (Hs 18:4), millest Gutsloff end oma igapäevases töös juhtida lasi, tähendas tema kui maakoguduse pastori jaoks ühesugust hoolt nii kõrget päritolu ja kõrgeist seisusest rikaste inimeste kui ka põlise, kuid põlatud, „vaese ja tähtsusetu” rahva eest.²⁴³ Kuid tegelikult tuli tollasel pastoril „vaese talupoja” hinge pärast palju rohkem vaeva näha. Selles kontekstis on mõistetav ka Gutsloffi eestlaste-sõbralikult mõjuv kinnitus, et ta ei soovivat mitte midagi muud meelsamini, „kui et siinse kandi vaene talupojarahvas, ja et just meie eestlased, kes veel siinamaani olid suures pimeduses, saaksid viljakandvalt armsa Jumala kui nende hingede Issanda juurde juhatatud”. Sellel eesmärgil oli ta valmis „oma väheseid võimalusi siin meeeldi rakendama ja tarvitama, et meie eesti keeles näeks ilmavalgust Pühakiri ja muu, mis selsamal lihtsal viisil nende inimeste õpetamiseks kasulik oleks.”²⁴⁴ Vana Testamendi tõlke edenedes pani ta oma töö otse kodukoguduse ees proovile, esitades kuulajatele lõike esimese ja teise Moosese raamatu eestindusest.²⁴⁵ Piibli tõlkimist tähtsustas ta sedavõrd, et andis omal kulul eestikeelse piibli eeltööna välja eesti keele grammatika. Esimese ja viimasena Eestimaal võttis ta üksinda ette terve piibli tõlkimise — samal ajal kui Põhja-Eestis oli sellega ametis terve meeskond.²⁴⁶ Gutsloffi võimalikule koostööle või aruteludele kolleegidega ei leidu vähimatki vihjet (mis küll ei tähenda, et seda ette ei tulnud).

²⁴² Niisugused juhtumid tulid ette Gutsloffi ja Valga kohtuniku Dierichsoni vahelises tülis. Gutsloff Tartu õuekohtule 29. juunil ja 17. juulil 1646. LVVA 109-2-251, l. 2–3.

²⁴³ **J. Gutsloff.** Grammatilisi vaatlusi eesti keelest, lk 26–28.

²⁴⁴ Samas, lk 28.

²⁴⁵ Gutsloff riigikantsler A. Oxenstiernalle 28. mail 1648. **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 287.

²⁴⁶ **T. Paul.** Eesti piiblitõlke ajalugu, lk 307.

Eelneva valgusel pole suuremat kahtlust Gutsloffi hooles eestlaste pärast. Kuid küllap rohkemgi kui eestlaste-sõbralikkus tõukas Gutsloffi nagu teisigi ajalukku läinud kaasaegseid vaimulikke-kirjamehi tegutsemisele eelkõige missioonitunne ja kohusetruudus oma ametis, „südametunnistuse ja ameti sund” — kui korrata Gutsloffi ametivenna, lätikeelse katekismuse koostaja Johann Georg Rehehuseni sõnu.²⁴⁷ Meenutagem, et Gutsloff ütles end Urvaste pastoriks asuvat mitte maise ja ajaliku heaolu ja kasu pärast, vaid ainuüksi jumala tahtmist mööda, mida ta seni alati järginud olevat ja millele edaspidigi *ex eventu* tahab kuuletuda. Arvesse võttes aastatepikkust vaeva, mida Gutsloff Urvaste kasinates oludes nägi eestlaste hinge heaks, võiks ju nõustudagi hinnanguga, et see ühe pastori sõnavaras üpris trafaretne fraas ei olnud sugugi vaid „tühipaljas sõnaseadmine ilma tõelise mõtteta”.²⁴⁸ Gutsloff kritiseeris oma ametikaaslast, kes ilmutasid rohkem huvi maiste hüvede kui paganliku rahva õpetamise vastu.²⁴⁹ Ise jätkas ta piibli tõlkimist ka siis, kui tema palve riigikantslerile selleks rahalist toetust saada (ilmselt) tagajärjeta jäi.²⁵⁰

Samas tundub ometi, et Gutsloffi jaoks ei olnud eestlane ainuüksi ametialase töö objekt, vaid ka uudne ja eksootiline ning sellisena talle „üldhuvitav” nähtus: kuis muidu pühendunuks ta talupoja mõttemaailma ja keelde nii põhjalikult nagu seda tunnistavad tema raamatud. Ses suhtes sarnanes Gutsloff mõneti ehk juba järgmise, nn valgustussajandi pastorate-literaatidega.

Gutsloff ja sakslased

Liivimaa vaimulike suhted ilmalike isandatega olid mõistagi komplitseeritumad kui talupoegadega. Kirikuõpetajate elu- ja töötingimused ning sageli karjäärgi sõltusid otseselt läbisaamisest mõisaomanike ja -pidajatega. On selge, et juba tänu oma kirjatöödele kuulus Johannes Gutsloff Liivimaa tolelaegsete pastorate eliidi hulka. Nõnda võiks eeldada, et nii nagu Gutsloff on olnud teenitult au sees sajandeil pärast

²⁴⁷ Vt Johann Georg Rehehuseni „Bericht Des Kirchen zustandes beij den armen Vndeutschen in Lieffland vnd wie demselben zu remediren”. Stockholm, 26. juuli 1650. **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 291.

²⁴⁸ **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 180.

²⁴⁹ **J. Gutsloff.** Kurtzer Bericht, lk 178

²⁵⁰ Gutsloff riigikantsler A. Oxenstiernale 28. mail 1648 palvega toetada eestikeelse piibli kirjastamist. **E. Hj. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria, lk 287. Vastavate vahendite puudust nimetas Gutsloff oma piiblitöö suurimaks probleemiks, millele ei olevat kusagilt lahendust oodata.

surma, nautis ta ka oma kaasaegsete lugupidamist. Üldiselt näibki, et hoolimata Gutslaffi pretensioonidest patroonidele oma olme korraldamise kohta laabusid Gutslaffi suhted nii kohalike kui ka kõrgemate võimude esindajatega kenasti: konfliktis pastoraadi maade pärast toetas enamik patroone oma pastorit; „Lühikese teate” rahastamine Hans Ohmi poolt väljendab tema usku Gutslaffi ebausuvastase sõnumi jõusse; pärast Gutslaffi üheteistkümneaastast teenistust kinnitasid eestseisjad otsesõnu austust „pastori isiku ja tema hoolsa teenistuse vastu”.²⁵¹ Gutslaffi järelehüüdes Johann Eberhard Bellinghauseni naise ja tütre matmise puhul 1652. aastal võiks aga näha peegelduvat koguni pikaajalisi sõprussuhteid selle perekonnaga.²⁵² Seetõttu ei mõju ka Gutslaffi poolt „Grammatiliste vaatluste” eessõnas avaldatud tunnustus Johann Eberhard von Bellinghausenile, Karl Adolph von Stackelbergile, Leonhardt von Vietinghoffile, Andreas Kosküllile, Fabian Platernile ja Gotthard Wilhelm Budbergile pelgalt toleleagseesse raamatusse kohustuslikult kuuluva viisakusvormelina. Gutslaff ütleb end seal nimelt olevat märganud, et loetletud härrased „kalduvat” teda tema töös toetama ning et nemad on „tahtnud lasta oma südameasjaks saada kaasa aidata sellele, et ebausklik rahvas võiks pöörduda”.²⁵³

Kui aga kiiduväärt isikud kõrvale jätta, siis üldiselt täheldas Gutslaff kõigi, nii ilmalike kui ka vaimulike juures nii palju puudusi, et tal oli isegi kavatsus sellest omaette raamat kirjutada — arutlemaks, „mil viisil tahab jumal näha iga kristlast tema seisuses elavat”. Ta pani sakslastele süüks sama, mida eestlastelegi — usulist loidust, ebausku ning hoolimatust kirikuasjades, sealhulgas pastorite suhtes. Kõigi seisuste „defektsuses” oli osaliselt süüdi sõdade tõttu paljukannatanud Liivimaa üleüldine „defektsus”.²⁵⁴ Nagu näitas Gutslaffi isiklik kogemuski, oli selline olukord soodus kirikumaade, kirikuõpetajate elatise jms pärast tekkivateks konfliktideks, mida tihtipeale ei suutnud lahendada kohuski.

²⁵¹ Konsistoriumi assessor ja Tartu distrikti praost Walther Auerdunck, maanõunik Gotthart Wilhelm von Budberg ning patroonid, kaaspatroonid ja koguduse liikmed Johann Eberhard von Bellinghausen, Carl von Tisenhausen, Briccius Böningk, Diedrich Möller, Johan Tausses 22. märtsil 1652 Urvaste pastoraadis. SRA Livonica II, vol. 424.

²⁵² Vt. ka **V. Altkoa**. Uusi laule ja luuletajaid XVII sajandist.

²⁵³ **J. Gutslaff**. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest, lk 29–30.

²⁵⁴ Ühiskonna pahelisust analüüsib Gutslaff põhjalikult: Kurtzer Bericht, lk 179–182; 333–348. Raamatu kirjutamise kavatsuse kohta vt lk 182.

Niisuguste vastasseisude kõrval sattus Gutsloff ka tülidesse, mille põhjused olid subjektiivsemat laadi. Nimelt tuli tal end ülemkonsistoriumi ees mitmel korral kaitsta süüdistuste vastu auhaavamise pärast. Siinkohal pole eesmärgiks vaadelda nende protsesside kulgu ja üksikasju, mille rekonstrueerimine polegi vist lõpuni võimalik, sest liiga palju jääb varju allikatest väljapoole või ei ole allikaid säilinudki (*resp.* leitud). Käesolevas kontekstis on eelkõige huvipakkuv, millisena avaneb neis tülides Gutsloffi isiksus ning tema keskkond.²⁵⁵

1644. aasta algul kaebasid Gutsloffi korruga auhaavamise pärast kohtusse (st ülemkonsistoriumile) Kirumpää rentnik Jochim Gooß ja Krootuse mõisa rentnik, Jürgen (Georg) Rothausen.²⁵⁶ Tüli oli saanud alguse Gutsloffi ämma ja Gooßi ämma vahel Rothausenite mõisas aset leidnud sõnavahetusest, mille käigus oli Gutsloffi ämm oma ristipoega Jochim Gooßi tagaselja solvanud. Gooßi ämm kandis kuuldu väimehele ette, mispeale too lähetas Gutsloffile kirja, avaldades nõrdimust solvangute üle ja arvamusi solvaja isiku kohta. Jochim Gooßi au pihta käis eriti, et Gutsloffi ämm oli meelde tuletanud tema vaesust noorpõlves — et Gooß käinud toona „viiskudes ja pasteldes”. Gooß ründas samaga: hoopis Gutsloffi ämma sugulased olnud elupõlised pastlakandjad, kel oma järeltulijatele näotult vähe pärandada olnud. Oma maine kindlustamiseks kiitis Gooß, kui heale järjele ta oli elus hiljem jõudnud. Tõhusa „vastulöögina” seadis ta kahtluse alla oma ristiema, Gutsloffi ämma väärrikuse nooruses: too pidavat tänulik olema oma kadunud mehele, kes ta „ausse oli tõstnud”.²⁵⁷

Ämma „kuraatorina” asus Gutsloff teda ägedal toonil ja jõuliselt väljendudes kaitsma, nimetades valeks kõike, milles Gooß ämma süüdistas. Seega sai ka Gooßist solvaja ja alusetu laimaja — seda Gutsloffi käsitusel. Kuid rohkem kui Gooß olid Gutsloffi arvates süüdi pererahvas Rothausenid — tema hinnangul tuntud intrigaanid —, kes

²⁵⁵ Sageli on säilinud ülemkonsistoriumi toimikud poolte kaebustega, selgitustega, protestidega jms, kuid ei ole säilinud (või ei ole õnnestunud neid leida) istungi protokolle ega muid dokumente, kus otsus kirjas. Kuid olemasolevategi võimaluste piires võiks nende kohtuasjade kui varauusajale tüüpiliste *Injurien*-protsesside põhjalikum analüüs olla tulemusrikas viimasel ajal jõudsalt edenunud „au”-temaatika uurimise võtmes — seda nii Gutsloffi isikule keskendunult kui ka üldisemas kontekstis. Vt nt: Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit; **R. van Dülmen**. Der ehrlose Mensch.

²⁵⁶ Jochim Gooßi (*Jochim Gohsz*) on 1638. aastal mainitud kui maaomanikku Valgas. Liivimaa 1638. aasta maarevisjon, lk 19. Riia kaupmehesoost Rothausen rentis Krootuse mõisa 1640. aastast. Genealogisches Handbuch, lk 1147.

²⁵⁷ Koopia Gooßi 1643. aasta 30. aprillist kirjast Gutsloffile (saadetud ülemkonsistoriumile 30. jaanuaril 1644). SRA Livonica II, vol. 423.

sõnavahetuse tunnustajatena seda Gooßile olid moonutatult vahendanud ja niiviisi ta üles ässitanud. Õieti oli Gutsloff veendunud, et Gooßi nimel kirjutatud *famos-libell*'i septsenud „sõimulind” oligi Jürgen Rothausen.²⁵⁸

Gutsloffi kiri saigi kohtuasja ajendiks. Gooß ja Rothausen leidsid, et Gutsloff oli haavanud nende „kõige kallimat vara, mis inimesel oma järglastele pärandada on”, s.t nende au ja head nime. Seda võis tervendada vaid rahatrahv ning, mis veel tähtsam, Gutsloffi avalik vabandus.²⁵⁹ Tartu praost, ülemkonsistoriumi assessor Walther Auerdunck üritas süüdistatavat veenda kohe vabandust paluma ja seeläbi vastastega leppima, kuid edutult.²⁶⁰ Konfliktide tegelikud tagamaad olid aga sootuks sügavamal: Gutsloffi perekonna ja Rothausenite vahekord oli sassis juba enne ämmade kokkupõrget; puhkenud tüli sai veelgi hoogu eespool kirjeldatud intsidendist Hans Ohmi lapse ristsetel.²⁶¹ Ka Gooßi ämma ja Gutsloffi ämma vahel tulid klaarimisele sootuks ammused, asjaosaliste esivanemaid puudutavad asjaolud.

Gutsloffi suurim vaenlane oli Antsla mõisnik Dietrich Rigemann-Löwenstern. Algselt kirikumaade pärast alguse saanud konfliktist arenes sügav vastastikune vaen, mille üheks avalduseks oli näiteks ka eespool kirjeldatud intsident pastoraadis.

Kohtuprotsess maade pärast kulges üksteist vastastikku laimamises ja au haavamises süüdistades. Kiriku eestseisjate, konsistoriaalide ja teiste lugupeetud isikute (nt maakohtunik Gotthard Wilhelm von Budberg) katsed mehi lepitada ebaõnnestusid. Seejuures ei kandnud Gutsloff oma sõnutsi südames sugugi viha, vaid soovinud üle kõige leppimist ja rahu; Löwenstern olnud see, kelle tõttu leppimist ei tulnud. Poolte suhteid mõjutas negatiivselt ka asjaolu, et Löwenstern oli perekondlikult seotud Gutsloffi varasema vastasega, vahepeal juba surnud Jürgen Rothauseniga.²⁶²

Gutsloffi-Löwensterni vaenust ei lõpetanud aga asjaosaliste surmgi, vaid see kandus edasi ka nende järeltulijatele: protsessides vendade Löwensternide vastu palusid

²⁵⁸ Gutsloff 3. mail 1643 Gooßile; ülemkonsistoriumile 1. veebruaril 1644. Samas.

²⁵⁹ Rothausen ülemkonsistoriumile 13. veebruaril 1644. Samas.

²⁶⁰ Auerdunck Gutsloffile 13. juunil 1643. Samas.

²⁶¹ Gutsloff ülemkonsistoriumile 1. veebruaril 1644; Rothausen ülemkonsistoriumile 5. veebruaril 1644.

Samas.

²⁶² Johann Eberhard von Bellinghauseni 1650. aasta 23. mai abipalve Liivimaa superintendendile Gutsloffi ja Rigemanni vahekorra lahendamiseks. SRA Livonica II, vol. 424. Gutsloffi ja Rigemann-Löwensterni vaenust ja lepituskatseid kirjeldab ka Gutsloff oma viimases säilinud kaebuses ülemkonsistoriumile kohtuprotsessil Löwensterniga. 16. jaanuar 1656. Samas. Diedrich Rigemann-Löwensterni tütar oli abielus Jürgen Rothauseniga. Rothausen suri 1652. aastal. Genealogisches Handbuch, lk 1147.

Gutslaffi lesk ja pärijad eemaldada kohtu koosseisust Rothausenite perekonna esindaja kui Gutslaffide suhtes erapoolik isik.²⁶³

Kohtudokumentidest ilmneb veel, et Gutslaffil ei olnud head vahekorda ka kauaaegse Tartu ringkonna praosti ja Liivimaa ülemkonsistoriumi liikme Walther Auerdunckiga. Gutslaffi hinnangul oli Auerdunck tema kahjuks erapoolik olnud juba 1644. aastal Rothauseni-Gooßi protsessi ajal ning sama kordus ka üksteist aastat hiljem. Milles seisnesid selle vastuolu põhjused, täpsemalt ei selgu. Igal juhul tajus Gutslaff Auerduncki tendentslikkust sedavõrd, et taotles koguni tema eemaldamist Löwensterni protsessilt.²⁶⁴

Protsesside otsuseid ei ole taas kusagilt must-valgel lugeda. Gutslaffi enda hilisema vihje põhjal tuleb arvata, et Rothauseni ja Gooßi protsessil jäi ta au haavamises süüta, kuna oli tegutsenud vaid oma ämma esindajana.²⁶⁵ Gutslaffi-Löwensterni kohtuasjast on teada juba mainitud, Gutslaffi kasuks langenud otsus mõisa võlgade kohta. Tõenäoline on, et Löwensterni ja Gutslaffi vastastikusi pretensioone au haavamise pärast ei jõutudki lõpuni arutada.

Gutslaffi süüdistamiseks au haavamises andsid alust tema poolt öeldud või kirja pandud solvavad väljendid.²⁶⁶ Kõige rohkem oli põhjust kaevata Rothausenil: teda ja ta pereliikmeid iseloomustas Gutslaff kas otse või vihjamisi vägagi värvikate sõnadega (*Schelm, Hure, Schimpfvoegel, leichtfertige Leute, Garsthammel, Spötter, schandbar Hauffe; von schimpfflichkeit, hoffart, übermuth fast zusammen gesetzt*), kinnitades, et tagarääkimine ja ausate inimeste tagaselja mustamine on Rothausenitele sedavõrd igiomane, et ükski „ausameelne mees” ei saavat nende laimust puutumata jääda.²⁶⁷ Rothausenit haavasid Gutslaffi kirjade „kristlikku südant ehmatavad” ning „kõiki hea käitumise tavasid ületavad” väljendid väga. Nii Rothausen kui ka Gooß toonitasid, et eriti ühele pastorile ei ole säärased sõnad üldse kohased. Gutslaffi kirjadesse põimitud vagad väljendid ja piiblile toetuvad mõttearendused kohtasid vaid

²⁶³ Gutslaffi pärijad protsessis vendade Löwensternide vastu. Samas, vol. 404.

²⁶⁴ Gutslaff ülemkonsistoriumile 16. jaanuaril 1656. Samas.

²⁶⁵ Samas.

²⁶⁶ Laimavatel, halvustavatel jmt sõnadel ning kuulujuttudel oli varausajal igapäevases kommunikatsioonis suur jõud. Vt nt **M. Franki** (Ehre und Gewalt im Dorf der Frühen Neuzeit, lk 322–328) ja **R. van Dülmeni** analüüsi (Der ehrlose Mensch, lk 2 jj).

²⁶⁷ Gutslaff Gooßile 3. mail 1643; Rothausen ülemkonsistoriumile 5. veebruaril 1644. Samas, vol. 423.

ironilist vastuvõttu: „ülipühade sõnadega” üritavat pastor oma alatuid sõnu ja mõtteid värvida.²⁶⁸

Gutslaff vastas süüdistustele — nagu taoliste kohtuasjade puhul tavaks — kõige eitamisega ja süü tagasi veeretamisega vastaste poolele, esinedes seejuures silmapaistva demagoogina. Tema polevat midagi kirjutanud, mis saksa keeles süüdsusetult kõlaks; hoopis vastaste ütlused olevat haavanud tema ja ta ämma au.²⁶⁹ „Värvikaid” sõnu pruukides polevat Rothausen talle mõttesegi tulnud — ta polevat toda nende sõnadega seoses ju maininudki. Solvavaid väljendeid kasutanud Gutslaff vaid kaudselt, mistõttu võis neist end tunda puudutatuna vaid see, kes ise teadis endal süüid olevat.²⁷⁰ Seejuures on tähelepanuväärne Gutslaffi kinnitus, et ebasüüdsate ja solvavate sõnade kasutamine olevat põhjendatud, kui neid pruugitakse *retorsive*, s.t korrates vastasele tolle poolt esimesena väljaöeldut. Just nii oli Gutslaffi väitel toimunud tema ämm ning see ei olevat taunitav, kuna sündis au kaitseks.²⁷¹ Pealegi kuuluvat hinnangud inimeste kohta jumala pädevusse.²⁷² Nagu vastased tema „ülipühaduse” suhtes, nii ilmutas Gutslaff skepsist Gooßi pealtnäha sõbralike sõnade suhtes: olevat ju üldiselt teada, et just näilise sõpruse varjus põhjustatakse kõige suuremat südamevalu.²⁷³

Löwenstern omakorda pani oma kaebustes Gutslaffile pahaks, et see teda aadlike ja teistest seisustest inimeste juuresolekul kirikuröövliks nimetanud ning teda rängalt halvustanud: Gutslaff öelnud näiteks, et tema kandvat oma mantlit suurema auga kui Löwenstern oma mõõka! „Kirikuröövli” Gutslaff omaks ei võtnud — Löwenstern olevat valesti kuulnud. Gutslaffil oli nüüdki piisavalt põhjust vastukaebusteks: hoopis Löwenstern olevat tema au ja head nime jämedalt haavanud ning teda laimanud — seda sugugi mitte ainult pastoraadi-intsidendis, vaid aastate jooksul pidevalt ja avalikult ülemkonsistooriumi ja maakohtu ees ning mitmele mõjukale isikule. Löwenstern oli Gutslaffi nimetanud „sakramentlikuks lobisejaks” ja „kergemeelseks poisikeseks”, omistanud talle upsakat käitumist (*hoffartiger geberden, hoffertien*

²⁶⁸ Gooß ülemkonsistooriumile 30. jaanuaril ja 5. veebruaril 1644; Rothausen ülemkonsistooriumile 13. veebruaril 1644. Samas.

²⁶⁹ Gutslaff ülemkonsistooriumile 12. veebruaril 1644. Samas.

²⁷⁰ Gutslaff ülemkonsistooriumile 1. veebruaril, 9. veebruaril, 12. veebruaril. Samas, vol. 423.

²⁷¹ Gutslaff ülemkonsistooriumile 9. veebruaril 1644. Samas.

²⁷² Gutslaff ülemkonsistooriumile 1. veebruaril, 9. veebruaril, 12. veebruaril. Samas, vol. 423.

²⁷³ Gutslaff ülemkonsistooriumile 13. veebruaril 1644. Samas.

ganges, grossen stoltzes), valelikkust, rahuldamatut ahnust, pidurdamatut riikust jne. Omaenda kodus oli Gutsloff sunnitud kuulama, et ta polevat pastoriametisse kõlbulik. Sääraseid jutte levitades olevat Löwenstern talle juba palju halba kuulsust loonud, sest mõned Löwensterni „leiva- ja lauasõpradest” olevatki temast laimu ja süüdistuste mõjul eemaldunud.²⁷⁴

Kui Löwenstern nimetas Gutsloffi „Antsla pastoriks”, väljendades niiviisi demonstratiivselt oma arvamust tüliõunaks olevate maade asjas (s.t vihjates, et kirik paikneb mõisa maadel), inspireeris see Gutsloffi pikemale silmakirjalikule arutlusele: temal kui Urvaste pastoril polevat Löwensterni pretensioonidega Antsla pastori vastu ju üldse asja.²⁷⁵ Kuid ega näiteks Gooßgi jäänud Gutsloffile demagoogias alla, kui püüdis seletada, et polevat mõelnud üldse midagi halba, kui ütles, et Gutsloffi ämma oli ta mees „ausse tõstnud”.²⁷⁶

Kui Gutsloffi kinnitus, et ta jätvat isikute arvustamise jumala hooleks, kuulus Rothauseni-Gooßi protsessis selgelt demagoogia valda, siis Löwensterni vastu õnnestus tal seda vist tõesti järgida. Võib-olla aastatega lisandunud tasakaalukuse ja ettevaatlikkuse tõttu, kuid seekord oli Gutsloff sõnades ja hinnangutes palju vaoshoitum kui noorena ämma eest välja astudes.²⁷⁷ Kirjade tonaalsus väljendas nüüd pigem väsimust pikka aega kestnud vihavaenust kui valmisolekut alaliseks kemplemiseks.

End kohtuprotsessidel kaitstes võitles Gutsloff ühtlasi maavaimulikkonna prestiiži eest tervikuna. Küsimus oli eluline, sest kirikuõpetajate staatus ei olnud 17. sajandi Liivimaa ühiskonnas kuigi kõrge.²⁷⁸ Gutsloff pidas õpetaja-ametit alandavaks vastaste nõuet, et tema kui pastor avalikult kohtu kaudu vabandust paluks. Oli solvav ja ebaõiglane, et pastorid pidid vaikides lubama halvustada oma head nime, au ja ametit, tohtimata „mis tahes rentniku” laimukirjale vääriliselt vastata. Gutsloffi arvates

²⁷⁴ Gutsloff ülemkonsistooriumile 1656; tunnistajate küsitlus Gutsloffi-Löwensterni kokkupõrke kohta pastoraadis. 4. veebruar ja 13. märts 1656. Samas, vol. 424.

²⁷⁵ Gutsloff ülemkonsistooriumile protsessis Löwensterniga 16. jaanuaril 1656. Samas, vol. 424.

²⁷⁶ Gooß ülemkonsistooriumile 5. veebruaril 1644. Samas, vol. 423.

²⁷⁷ Näiteks tunnistas Gutsloff üksteist aastat hiljem, et ta ei tundnud tollal veel oma ämma iseloomu; samuti mõõnis ta, et ta polnud teadlik Liivimaa „segastest kirikuoludest”, mistõttu ei peaks talle tema toonaseid teguviise pahaks panema. Gutsloff ülemkonsistooriumile Rigemann-Löwensterni vastu 16. jaanuaril 1656. Samas, vol. 424.

²⁷⁸ **E. Hj. Lundström.** Bidrag till kyrkohistoria, lk 181; **U. Masing.** Saksa vaimulike ja aadli vahekorra Eestis XVII sajandil, lk 24–25, 27; **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse, lk 105–108; **J. Köpp.** Kirik ja rahvas, lk 171.

pidanuks riigivõim ise „ülbeid rentnikke” karistama. Ka aadlikud kasutavat oma positsiooni ära ning sundivat vaimulikke oma tahtmist mööda käima (näiteks sündinud nii Gutsloffiga vaderite-konfliktis lapse ristsetel). Olevat hädavajalik, et tema kui avaliku elu tegelase nimi uuesti puhtaks saaks. Häid pastoreid vajavat nii riik kui ka kirik, mistõttu ei tohi lasta aututel inimestel õpetajaid nende töös häirida.²⁷⁹

Gutsloffi pastoriametiga seoses tõusis neil kohtuprotsessidel sageli esile „kristlikkuse” küsimus. Praost Auerdunckile näis uskumatu, et üks vaimulik võis kirjutada sääraseid kirju, nagu oli Gutsloffi läkitus Gooßile. See meenutas talle pigem saatana kui inimese sepitsust. Praosti arvates oli Gutsloff end kurjast vaimust niivõrd lasknud kiusatusse viia, et ta kuradile ukse ja akna oli avanud ning talle lõpuks oma südamessegi ruumi teinud!²⁸⁰ Ka Gooßi arvates olid Gutsloffi kirjutised „pealaimaja” kuradi enda dikteeritud; omaenese kirjade kohta seevastu kinnitas ta korduvalt, et need olid kantud „kristlikust vaimust”. Kui Gutsloff neist ka au haavamist välja luges, ei tohtinuks ta kristlasena ja iseenda väitel hea pastorina ometi kurjale kurjaga tasuda. Piibel õpetavat ju kõiki, et „patustab sinu vend või õde sinu vastu, nuhtle teda ikka sõbralikult”, mitte jämedate sõnadega. Ta toonitas ka, et pastoril ei olevat õigust otsustada, kas keegi on *unbußfertiger Sünder* või mitte; selle üle saavat ainult jumal otsustada. Gooß tunnistas, et temagi on ju patune inimene, kuid ka Gutsloff polevat „mingi ingel”, vaid tõenäoliselt veel sügavamas patus. Vaadaku Gutsloff parem, et ta iseenda süütegusid pihiks ja kahetseks. Pastorile kohatult ei suutvat Gutsloff talitseda oma „afekte”, vaid tegutsevat nende ajal. Gooß soovis, et ülemkonsistoorium manitseks Gutsloffi tagasihoidlikkusele, sest kui õpetaja oma kuulajatelt möödukust ja vaoshoitust nõuab, siis peab seda veel rohkem nõudma õpetajalt endalt.²⁸¹ Gutsloffi vastu kasutati argumendina ka tema päritolu: Rothausen oli nõrдинud, et Gutsloff, olles ise „siin maal üks teadmatu võõras”, laimamise, tagarääkimise ja tülide õhutamiseega oma mittekristlikku südant julges demonstreerida.²⁸²

Vastuseks tema kristlikkust kahtluse alla seadvatele väidetele kinnitas Gutsloff, et tema oli tegutsenud vaid Püha Vaimu käsul, mitte ainult pastorile kohaselt, vaid ka

²⁷⁹ Gutsloff ülemkonsistooriumile 1. veebruaril 1644. SRA Livonica II, vol. 423.

²⁸⁰ Praost Auerdunck Gutsloffile 13. juunil 1643. Samas.

²⁸¹ Gooß ülemkonsistooriumile 30. jaanuaril, 5. veebruaril ja 12. veebruaril 1644. Samas.

²⁸² Rothausen ülemkonsistooriumile 13. veebruaril 1644. Samas.

ainuvõimalikult: iga õpetaja kohus olevat ju manitseda patuseid, seda ka juhuslikes olukordades (nagu seda oli ämmade tüli). Saatanaga võrdles Gutsloff hoopis Rothausenit: tema meelest olnuks kõige parem, kui Rothausenist kihelkonnas lahti saaks, sest pigem tulevat ikka „kurat oma *Capelle*’st välja ajada kui jumal pühakojust”. Arusaadavalt oli see võrdlus liiast, mistõttu pole imeks panna, kui Rothausen seepeale kuulutas, et Gutsloff tuleks ametist eemaldada. Samas möönis ta, et kui pastor poleks teda nii jämedalt solvanud, võinuks ta tema poolest võinud rahu ametis edasi olla.²⁸³

Loomulikult rõhutasid kõik asjaosalised, nii Gooß, Rothausen kui ka Löwenstern, Gutsloffist rääkimata, omaenese vaga eluviisi ja lugupeetust ühiskonnas. Hiljem, kui Gooß ja Rothausen juba surnud olid, võis Gutsloff puhta südamega öelda, et maa peal polevat ühtki inimest, kes teaks midagi tema au kahandavat esile tuua. Ta kinnitas, et on õnnelik, sest teda austavad tema staatuses nii aadlikud kui ka mitteaadlikud, nii madalamad kui ka kõrgemad seisused. Ainuke, kes teda vihkavat, olevat Löwenstern.²⁸⁴

Vastaste mõtteavaldused andsid Gutsloffile alust ka üldfilosoofilisteks aruteludeks. Näiteks ajendas Gooßi häbi vaesuse pärast Gutsloffi arendama mõtteid vaesuse ja jõukuse ning kõrgemate ja alamate seisuste üle. Ta toonitas, et vaesust ei pea häbenema, sest häbiväärne on see, milles inimene on ise süüdi: kõrkus, upsakus, ülbus, ligimese halvustamine, kõlvatus, liiderlikkus. Need patud pärinevat põrgu põhjast ning tõukavat inimesegi kuradirahva hulka. Gutsloff eelistavat küll, et tema lähedased pigem viiske ja pastlaid kui põrgutuld kannaksid; pigem elaks ta kõrvu pasteldes talupojaga kui siidis ja sametis jumalasalgajaga. Kui jumal erinevad seisused lõi, siis mitte selleks, et kõrgem alamat põlgaks, vaid et tugevam väetimat abistaks ning et seisused üksteist armastaksid ja austaksid. Gutsloff kinnitas, et tema ise olevat alati seda põhimõtet järginud. Kui jumal kedagi alamast seisusest ülendab, siis peab too muidugi rõõmustama ja tänulik olema. Juba kõrgel olija peab aga hoolt kandma, et teda alla ei tõugataks: jumal, kes ülendab, võib ka alandada. Ilma jumalakartuseta rikas olla ei ole au, vaene ja jumalakartlik olla ei ole aga häbi. Kes

²⁸³ Gutsloff ülemkonsistoriumile 1. veebruaril ja 9. veebruaril 1644. Rothausen ülemkonsistoriumile 5. veebruaril ja 13. veebruaril 1644. Samas. Rothausen leidis, et säärased laimukirjad tuleks ära põletada — „nagu toimitud Kuningliku õuekohtu ees Bugislaus Roseni ja Spenckhuseni vahelises asjas”.

²⁸⁴ Gutsloff ülemkonsistoriumile 16. jaanuaril 1656. SRA Livonica II, vol. 424.

pastlaid kannab ja jumalakartlik on, on tegelikult kõrgem kui see, kes uhkeldab sameti, siidi, kullaga jms, kuid ei hooli jumalast. Gooß palugu seega vaid jumalat, et see säästaks teda suuremast häbist, kui seda on pastlad ja viisud.²⁸⁵

Kokkuvõtteks

Johannes Gutsloffi elu Urvastes on iseloomulik näide 17. sajandi esimese poole Liivimaa maakoguduse pastori argipäeva kohta, mida eelkõige mõjutasid maa üleüldine kurnatus, luterliku kiriku „kasvuraskused”, kohaliku rahva ristiusukaugus ja eklektiline vaimuilm. Gutsloff sai kogeda kõike, mida enamik tolleaegseid maakoguduste õpetajaid: alalisi olmemuresid, konflikte koguduse liikmetega ja patroonidega. Selles seoses sattus ta vastakuti mitte ainult kohalike isandate, vaid ka Rootsi riigi kõrgkihti kuuluvate isikutega. Kuigi üldiselt tunnustatud põhimõtete kohaselt ei tohtinuks maised mured kirikuõpetajat tema ametis koormata, nõudis igapäevase elu korraldamine ja kohtuskäimine Gutsloffilt palju aega ja energiat. Nõnda ei näi Urvaste pastori argipäev mõttetöök vajalikkude rahu küll palju pakkunud olevat. Seda hinnatavam on, et pingelises rutiinis ja arvukate kohtuprotsesside kõrval leidis Gutsloff võimalusi kahe mahuka raamatu koostamiseks ning piibli järjekindlaks tõlkimiseks.

Gutsloffi Urvastesse saabumisest peale torkab silma tema sihipärane ja läbimõeldud tegutsemine: juba pastoriks saamise eel üritas ta sündmuste arengut ise mõjutada. Urvaste hingeharija ametiks valmistudes õppis ta põhjalikult tundma kihelkonna olusid ning koostas selle põhjal kogudusetöö eeskirjad; samuti hoolitses ta enesele vastuvõetavate töö- ja elutingimuste kujundamise eest. Seejuures näib, et Gutsloffi ja tema koguduse mõjukate liikmete vahel oli kirikuasjade edendamisel üksmeelt enam, kui seda tolleaegsete pastorite ja patroonide suhetes tavaliselt on täheldatud. Selle valgusel võiks omakorda arvata, et Gutsloff oli oma kogudusele ka isiksusena üldiselt vastuvõetav.

Mõned inimsuhted läksid Gutsloffil aga nii sassi, et neid tuli lahti harutada varauusajal kõikjal laialt levinud auhaavamis-protsessidel, mille käigus vaidlusaluste küsimuste arutelu ajastule iseloomulikult pikkades kaebustes, protestides, selgitustes

²⁸⁵ Gutsloff Gooßile 3. mail 1643. Samas, vol. 423.

jne peensusteni kirja pandi. Nii nagu „Lühike teade” tänu sellele mõnikord pahaks pandud „tarbetule ulatuslikkusele”,²⁸⁶ annab ka Gutslaffi „kohtukirjandus” oma sõnaohtruses ettekujutuse tema mõttekäikudest ja tõekspidamistest. Konkreetsetest juhtumitest, nähtustest ja inimestest ajendatud arutlused kasvasid sageli eritlusteks, mis vahendavad tema vaateid elule üldisemaltki — sellisena, nagu ta ise soovis neid avalikkuseni jõudvat. Gutslaffi vastaste kaebustes ilmnevad aga toleaeagse koguduse ootused pastori suhtes — mida peeti pastorile sobilikuks ja mida sobimatuks.²⁸⁷ Gutslaffi käekäik näitab, kuidas kirikuõpetajale „kohase” ja „mittekohase” piiritlemine muutus aktuaalseks eelkõige konfliktide korral. Protsessidel sageli kõlanud süüdistused pastorile kohatus käitumises kasvasid lõpuks koguni väideteks tema — muidu nähtavasti lugupeetud kirikuõpetaja — sobimatusest ametisse.

Ja lõpuks, kuigi on üpris meelevaldne iseloomustada isikut, kes on tuntud vaid mitusada aastat vanade vahenduste kaudu, tundub siiski, et pilk Gutslaffi ellu Urvastes kinnitab mitmeid talle tema loomingu põhjalgi omistatud jooni — kohusetundlikkust, ettevõtlikkust, põhjalikkust ning kalduvust juurelda ühiskonnanahtuste üle avaramalt kui vaid oma igapäevaelu tasandil. Isegi selles visaduses, mida Gutsloff ilmutab oma kohtuprotsessides, võiks ehk näha sama järjekindlust, mis väljendub tema loometöös — aastatepikkuses piiblitõlkimises ja silmapaistvas põhjalikkuses eestlaste ebausummutamisel „Lühikese teate” lehekülgedel.

²⁸⁶ C. F. Scherwinzky. Eine Mühle, lk 131.

²⁸⁷ Tegelikult olid taolised ootused pastori isiku suhtes päris „ametlikudki”: Liivimaa 1638. aasta visitatsiooniarartiklites on muuhulgas loetletud reeglid, mida pastor pidi järgima. J. Kõpp. Kirik ja rahvas, lk 168.

**Einblick in die livländische geistige Welt des
17. Jahrhunderts.: Johannes Gutsloff.**

***Kurtzer Bericht vnd Vnterricht von der Falsch-heilig
genandten Bäche in Liefflandt Wöhhandta...***

Das 17. Jahrhundert – die Zeit der schwedischen Herrschaft war für Estland in mehreren Lebensbereichen von umwälzender Bedeutung. Auf geistigem Gebiet spielte die 1632 gegründete Dorpater (Tartuer) Universität eine wichtige Rolle. Moderne Ideen aus Westeuropa gelangten an die hiesigen gelehrten Kreise. Die staatliche Politik zur Versicherung der Positionen der protestantischen Kirche hat gleichzeitig zur Verbreitung der Volksbildung, zur Entwicklung des Schrifttums und des Druckwesens beigetragen.

Das folgende Referat handelt von einer der eigenartigsten livländischen Druckschriften des 17. Jahrhunderts – dem Buch von Johannes Gutsloff *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta...*, das im Jahre 1644 erschien.¹ Das Buch ist in der baltischen geschichtswissenschaftlichen, volkskundlichen und sprachwissenschaftlichen Literatur gut bekannt. Trotzdem sei hier zunächst eine kurze Übersicht über den Inhalt des Buches gegeben und auf die Tatsachen verwiesen, die uns gestatten, den *Kurtzen Bericht* in mancherlei Hinsicht als ein einzigartiges Werk zu behandeln.

¹ Kurtzer Bericht vnd Vnterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta. Daraus die Vnchristliche Abbrennung der Sommerpahlischen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer/wegen des Vnchristlichen vnd heydnischen Aberglaubens gegeben Von Johanne Gutsloff/Pomer. Pastorn zu Vrbs in Lieffland. Gedruckt zu Dorpt in Lieffland/bey Johan Vogeln/der Königl. Vniversität Buchdrucker/im Jahr 1644.

Zum Anfang einige Worte über den Autor, dessen Lebenslauf der estnische Historiker Arvo Tering ausführlich untersucht hat.² Johannes Gutsclaff war in den Jahren 1641-1656 Pastor der Gemeinde Urbs (Urvaste) im südöstlichen Teil Estlands. Er war aus Deutschland, genauer aus Pommern gebürtig und hat an der Greifswalder und der Leipziger Universität studiert. Spätestens 1639 ist er nach Estland gekommen, denn im Mai dieses Jahres wurde er bei der *Academia Gustaviana* immatrikuliert. Schon im nächsten Jahr hat er disputiert und spätestens 1641 das Pfarramt zu Urbs angetreten. Wegen der Kriegereignisse verließ Gutsclaff im Jahre 1656 seine Gemeinde und begab sich nach Reval, wo er im darauffolgenden Jahre an der Pest starb. Außer dem *Kurtzen Bericht* hat Gutsclaff später die Grammatik der südestnischen Sprache verfaßt und veröffentlicht³ und das Alte Testament ins Südestnische übersetzt.⁴ Darüber hinaus sind von ihm auch einige Trauergedichte, darunter ein estnischsprachiges, erhalten geblieben.⁵ So steht Gutsclaff hinsichtlich seiner kulturellen Wirkung und seiner Werke in einer Reihe mit solchen hiesigen Pastoren des 17. Jahrhunderts wie z.B. Heinrich Stahl, Heinrich Göseken und Johann Forselius.

Kurz nachdem sich Gutsclaff in Urbs niedergelassen hatte, brach ein ernsthafter Streit zwischen dem Gutsbesitzer Hans Ohm zu Sommerpahlen (Sõmerpalu) und den örtlichen Bauern aus. Durch häufige Fröste und Regen war es in zwei aufeinander folgenden Jahren zur Mißernte gekommen. Die Bauern schrieben die Schuld jedoch der Wassermühle zu, die der Gutsbesitzer kurz zuvor am Fluß Võhandu erbaut hatte. Nach dem

² Arvo Tering, *Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsclaffi kohta*. - Keel ja Kirjandus 1979, nr. 1, lk. 26-30; Tartu ülikooli ajalugu. I: 1632-1798. Tallinn, 1982, lk. 259-261.

³ OBSERVATIONES GRAMMATICAE circa linguam ESTHONICAM. Judicia tentandi et experiendi causa in lucem edita a JOHANNE Gutsclaff/Pastore zu Vrbs. Dorpati Livonorum Excudebat JOHANNES Vogel/Acad. Typogr. ANNO M DC XLVIII.

⁴ Johannes Gutsclaff als Verfasser des vom Literaturmuseum der Estnischen Akademie der Wissenschaften verwahrten Manuskripts wurde lange in Frage gestellt. Auch dieses Problem ist von A. Tering geklärt worden: A. Tering, lk. 29-30.

⁵ Villem Altoa, *Uusi laule ja luuletajaid XVII sajandist*. - Keel ja Kirjandus 1967, nr. 10, lk. 599-602.

Glauben der Bauern war der Fluß heilig und jede Störung des Wasserlaufs sollte Ungewitter verursachen. Der Konflikt führte dazu, daß die Mühle im Sommer 1642 durch die Bauern zerstört wurde. Zur Bestrafung der Aufsässigen wurde Militär herbeigeholt.

Durch diesen Konflikt sah sich Johannes Gutsclaff als *pastor loci* veranlaßt, eine Schrift über das Ereignis und dessen Ursachen zu verfassen.⁶ Das Buch hat bereits in früheren Zeiten Beachtung gefunden und verdient nach wie vor Beachtung in mancherlei Hinsicht.

Es handelt sich heutzutage um eine Rarität. Schon im 18. und 19. Jh. wurde immer wieder auf die Seltenheit des Buches verwiesen.⁷ Am

⁶ Sowohl über das Niederbrennen der Mühle als auch über die dem Brand vorangegangenen Ereignisse berichtet Gutsclaff im 4. Kapitel seines Traktats (*Von Erbauung vnd Verbrennung der Sommerpahlischen Mühlen*): Kurtzer Bericht, S. 29-42.

⁷ Zum Beispiel konnte Friedrich Konrad Gadebusch es sich nicht beschaffen. Bei der Beschreibung des Buches bzw. dessen Inhalts war er lediglich auf Wiedererzählungen und Annahmen angewiesen. (Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung von Friedrich Konrad Gadebusch, Justizbürgermeister der kaiserlichen Stadt Dorpat. Erster Theil. Riga, bey Johann Friedrich Hartknoch, 1777, S. 472). Fast alle früheren Forscher bemerken, daß sie das Buch nur durch irgendeinen glücklichen Zufall einsehen konnten. 1884 schreibt estnischer Folklorist Mihkel Veske: *Dies ist ein berühmtes, in wissenschaftlichen Büchern alter Zeit oft erwähntes Buch, zugleich aber ein sehr seltenes Buch. In Tartu habe ich vergeblich nach ihm gesucht, und habe auch nicht erfahren, wo es noch gibt oder ob es überhaupt noch zu bekommen ist. Endlich bin ich auf die Spur gekommen, daß von ihm ein Exemplar in Tallinn, in der Bibliothek der Estländischen Literarischen Gesellschaft verwahrt wird, und ein zweites in der Universitätsbibliothek Göttingen in Deutschland....* (Vanad ohvrikohad. - Oma Maa. Teaduste ja juttude ajakiri, wäljaannud Dr. M. Weske. Esimene aastakäik. Tartu 1884, lk. 13-16; 40-43). Über die Aufbewahrungsorte dieses raren Buches geben einige Veröffentlichungen irreführende Auskünfte. Z. B. schreibt Johann Köpp in seinem 1959 in Lund veröffentlichtem Buch *Kirik ja rahvas: Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt*, daß sich ein Exemplar in der Bibliothek der Estländischen Literarischen Gesellschaft befindet. Noch in der zweiten Hälfte der 70er Jahre war man der Meinung, daß in Estland kein einziges Exemplar vom *Kurtzen*

Anfang dieses Jahrhunderts waren nur drei Exemplare bekannt, die in den Universitätsbibliotheken von Helsinki und Göttingen und in der Bibliothek der Estländischen Literarischen Gesellschaft verwahrt wurden. Das letztere Exemplar von ihnen sei um 1918 verlorengegangen.⁸ Im 1935 gelang es dem Tallinner Stadtarchiv, sich ein Exemplar vom *Kurtzen Bericht* zu kaufen.⁹ So ist in Estland auch heutzutage – soweit bekannt – nur ein Buch vorhanden, welches in Tallinner Stadtarchiv verwahrt wird.

Der Bericht von Gutsclaff gilt bis heute als die einzige Quelle über den Vorfall von 1642 in Sommerpahlen – es sind keine weiteren Dokumente zu dieser Episode bekannt.¹⁰

Bericht erhalten geblieben sei (Heldur Niit, Kadunud ja jälle leitud. - Keel ja kirjandus 1981, nr. 11, lk. 683.). Im 17. Jh. hatte ein Exemplar der Bibliothek der St. Olaikirche gehört. (Verzeichnis derer Bücher, so von der alten Revalschen Bibliothec, sent Ao. 1552. überblieben, und ietzo, in S.Olai Kirche, annoch vorhanden sind. Die Manuskript in der Bibliothek der Estnischen Akademie der Wissenschaften, V 48 053). Aus den Revaler Inventarverzeichnissen des 17. Jh. geht hervor, daß das Buch auch in einigen Privatbibliotheken vorhanden war: im Inventarverzeichnis von Melchert Kamp und seiner Frau vom Jahre 1658 wird es mit dem Titel *Vnterricht von der Bäche Wöhhandu in 8vo* (Tallinna Linnaarhiiv/Tallinner Stadtarchiv (TLA), Bestand (B.) 230, Verzeichnis (Verz. 1), Nummer (Nr.) Bt 11); im Nachlaßverzeichnis (1665-1686) von Cornelius Murren als *Gutsclaf, Bericht von ein Bach* angegeben (TLA, B. 166, Verz. 1, Nr. 462).

⁸ Valik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. Välja andnud Albert Saareste ja A.R. Cederberg. Vihk I. - Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised. XVI. Tartu, 1927, lk. 99. Eesti Biograafiline Leksikon. Tartu, 1926-1929, lk. 115.

⁹ TLA, B. 230, Verz. 1, Nr. Htr. 35; im Gesamtverzeichnis der Handbibliothek des Stadtarchivs Tallinn von 1930-1937 steht der nachfolgende Vermerk: *Gekauft am 9. Dezember 1935 von Herrn O. Moeller für 12 Kronen.* Vgl.: Tallinna Linnavalitsuse tegevuse ülevaade, 1935/36. X aastakäik. Tallinn, 1936, lk. 85.

¹⁰ Leider sind die Dokumente des Dorpater Landgerichts aus dieser Zeit nicht erhalten geblieben. (Eesti Ajalooarhiiv/Estnisches Historisches Archiv (EAA), B. 914). Zu den Kompetenzen des Landgerichts gehörten die von den Bauern begangenen Delikte. Überraschenderweise ist auch im Visitationsprotokoll der Gemeinde Urbs vom 01.01.1643 von Vöhandu keine Rede, obwohl gesonderte Frage über die Erscheinungsformen des Aberglaubens ebenda gestellt wird (EAA, B. 1187, V.1, N. 54, Seite 38). Auch die Archivalien, die sich auf die in diesem Zusammenhang wichtigen Personen (Hans Ohm, Johannes Gutsclaff)

Kurtzer Bericht ist eine der wenigen veröffentlichten zeitgenössischen Studien über die Weltanschauung der estnischen Bauern im 17. Jh. und gehört zu den ausführlichsten und analytischsten in ihrer Art. Einen besonderen Wert hat das im Buche aufgeführte estnischsprachige Donnergebet, das Gutsloff von einem als "Donnerpfaffe" bekannten Bauern aufgeschrieben hat.¹¹ Dieses ist, soweit bekannt, die älteste Aufzeichnung eines Donnergebets aus dem Gebiet Estlands. Außerdem werden von Gutsloff zahlreiche estnische Orts- und Personennamen sowie vereinzelte estnischsprachige Sätze festgehalten.¹²

Die obenerwähnten, man kann sagen, allgemein bekannten Aspekte sind, wohl unterschiedlich akzentuiert, im Vordergrund in allen dem *Kurtzen Bericht* gewidmeten Behandlungen. Die früheren Autoren sind am meisten für den sozusagen historischen Kern interessiert gewesen – den Aberglauben und das dadurch verursachte Ereignis.¹³ Später, mit Aufstieg des

beziehen, geben keine Auskunft über die dramatischen Vorfälle von 1642. In den Archivquellen findet man aber einige Informationen, die Gutsloffs Beschreibung vom Fluß Vöhandu und dessen Umgebung ergänzen. Eine Beschreibung der Besitzungen des Gutes Sommerpahlen begegnet man in den Akten der livländischen Landrevision von 1638 (Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala I, kaguosa. - ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused nr. 1 (7). Tartu, 1941, lk. 146 jj.); in demselben Dokument werden Namen von den Bauern und Bauernhöfen angeführt, welche auch in Gutsloffs Buch vorkommen: *Sulp Paep*, *Kitzker Tydt*, *Wichtla Jürgen* (lk. 47, 151). Im Lettischen Historischen Archiv wird ein Inventarverzeichnis von Sommerpahlen aus dem Jahre 1645 aufbewahrt. Es gibt einen detaillierten Überblick über das Eigentum des Gutsbesitzers Hans Ohm (nach Aufzeichnungen von Arvo Tering).

¹¹ Kurtzer Bericht, S. 362-363.

¹² Dasselbe, S. 18-23, 33-34, 258, 262.

¹³ So wundert Scherwinzky: *Welche Blindheit, welche Greuel!* (/Scherwinzky/ Etwas über die Ehsten besonders über ihren Aberglauben. Leipzig in Schwickertschen Verlage 1788, S.41) und findet, daß die Esten, im Vergleich zu anderen europäischen Völkern, die nach und nach zum Christentum übergetreten sind, am längsten am Aberglauben ihrer Verfahren festhalten (Eine Mühle, S. 129); ein weiterer Forscher schätzt die Beschreibung der Flußverehrung hoch als ein wertvolles Vergleichsmaterial bei der Erforschung der Religionsgeschichte anderer finnisch-ugrischer Völker (Om den heliga bäcken

estnischen Nationalbewußtseins und der estnischen Forschung sind die im Buch aufgeführten estnischsprachigen Ausdrücke sowie das Donnergebet als sprachliche und religionsgeschichtliche Denkmäler von besonderem Werte beachtet worden. Seit dem Anfang unseres Jahrhunderts ist das Gebet wiederholt neu publiziert und veröffentlicht worden.¹⁴

Im Hinblick auf die Persönlichkeit des Verfassers hat man im *Kurtzen Bericht* Anhaltspunkte für die Klärung seiner biographischen Daten gefunden.¹⁵ Gutsclaffs Gewissenhaftigkeit bei der Widerlegung des Aberglaubens haben alle Forscher anerkannt. Man hat festgestellt, daß die seelische Erziehung der estnischen Bauern ihm sehr am Herzen lag.¹⁶

Wöhhandi i Liefland, meddeladt af H.Kellgren. - Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnén. 1849. Nionde årgången. Utgifven pa Finska Litteratursällskapets förlag. Helsingfors, 1850, s. 80). Mihkel Weske schreibt: *Wir bekommen hier ein festes Zeugnis dafür, wie mächtig der heidnische Glaube noch vor 240 Jahren war, wie er Menschen zu einem großen Verbrechen treiben konnte, wie nach dieser vollbrachten bösen Tat die abergläubischen Gedanken noch weiterlebten, obwohl es deutlich zu sehen war, daß die Säuberung des Flusses das schlechte Wetter nicht verbessert hatte!! Darüber hinaus erhalten wir hier einige wichtige Nachrichten über den alten Glauben. Wir haben gesehen, was ein heiliger Hain war und wie er als heilig verehrt wurde.* (Vanad Ohvrikohad, lk. 42.)

¹⁴ Kivid ja Killud. Kogunud V. Reiman. Esimene osa. - Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused. 1. Tartu, 1907, lk. 8-9; J. Ruus, Pikkeri palve. - Eesti Kirjandus 1914, lk. 17-20; T. Sander, Eesti kirjanduse lugu. II jagu: Kunstluule. Tartu, 1918, lk. 53. M.J. Eisen, Eesti mütoloogia. Tartu, 1919, lk. 181; Valik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, lk. 99; Eesti kirjanduse ajalugu. I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn, 1965, lk. 139; S. Vahtre, H. Piirimäe, Meie kaugem minevik. Tallinn, 1983, lk. 196-197.

¹⁵ A. Tering, lk. 26-29.

¹⁶ Etwas über die Ehsten, S. 27; Vanad ohvrikohad, lk. 14: *Aus Gutsclaffs Werk kann man sehen, daß er ein guter und gerechter Mensch, für seine Zeit ein kluger Mann war. Zu den Bauern war er freundlich, und es scheint, daß diese viel Vertrauen zu ihm hatten. Der Bauer Wihla Jürgen aus Erastwere vertraut ihm ein heidnisches Gebet an. Er erteilt ihnen keine rauhen, bösen Worte, sie tun ihm leid, weil sie noch ungeschuldt, dumm sind; seinen eigenen Stand und andere Stände ermahnt er aber an mehreren Stellen mit strengen, scharfen Worten.* Gutsclaff war kein gestrenger lutherischer Strafprediger, sondern

Also ist der *Kurtze Bericht* schon viel und recht ausführlich behandelt worden.¹⁷ Man könnte fast meinen, daß er als Forschungsgegenstand erschöpft ist. Doch gibt der *Kurtze Bericht* den Anlaß, einige weitere Fragen zu betrachten, die bisher weniger berücksichtigt worden sind. Erstens kann das Buch von seinem Inhalt her breiter ausgelegt werden als nur eine Darstellung des estnischen Aberglaubens. Auf der anderen Seite hat man bisher das außer acht gelassen, was Gutsloff in seinem Buch über die Deutschen berichtet. Von diesen Tatsachen ausgehend sollen in diesem Aufsatz zwei Probleme betrachtet werden. Erstens, was sagt die Schrift über den Autor – einen Angehörigen der hiesigen lutherischen Geistlichkeit – aus, und zweitens, wie sieht er seine Landsleute – die livländischen Deutschen.

Erstens kann man die Studie von Gutsloff als eine dämonologische Schrift zu betrachten. Gutsloff beginnt schon im ersten Kapitel mit der Zerlegung der Fragen, *wie der Teuffel Gottes Intention bey dessen Wercken widerstrebe, welches auch geschehe bey diesem Aberglauben*.¹⁸ Durch das ganze Buch geht er in seinen Ausführungen auf das Wesen und Handlungen des Teufels als Urheber und Mitgestalter verschiedener Phänomene sowie auf das Verhältnis zwischen dem Gott und dem Teufel ein. Er gibt

vielmehr ein geduldiger Erklärer, dessen Aufrichtigkeit, Ernst und Interesse an der Weltanschauung der Bauern u.a. durch die Aufzeichnung und Veröffentlichung des Donnergebets zum Ausdruck kommt, denn selbst die mündliche Wiedergabe heidnischer Worte war aus der Sicht des orthodoxen Luthertums in jener Zeit eine Sünde. (Tartu Ülikooli ajalugu. I. 1632-1798. Koostanud H. Piirimäe. Tallinn, 1982, lk. 260.)

¹⁷ Außer den obenerwähnten sind noch zu nennen: Eine Mühle, die Ursache von Misswachs und Aufruhr. Aus der Geschichte des Ehstnischen Aberglaubens. Eingesandt vom Herrn Rector Scherwinzky in Pernau. - Das Russische Reich, oder Merkwürdigkeiten aus der Geschichte, Geographie und Naturkunde aller der Länder, die jetzt zur Russischen Monarchie gehören, von Karl Gottlob Sonntag, Oberpastor an der Jacobs-Kirche zu Riga. Zweiten Bandes Erster Theil. Riga, 1792, S. 129-137; L. Vahtre, Tõestsündinud lugu pühast jõest. - *linGua Plus* 3/1990. Die Novelle von Aino Kallas *Die Rache des Heiligen Flusses* (Pyhän Joen kosto, 1930) ist ebenfalls von Gutsloffs Erzählung inspiriert worden.

¹⁸ Kurtzer Bericht, Register der Capittel vnd der Sachen/ die in diesem Büchlein vorlauffen.

auch Meinungen der estnischen Bauern über das Wesen des Teufels, über sein Erscheinungsbild und seine Fähigkeit. Unter anderem übermittelt er eine Geschichte, die ihm auch die Bauern erzählt haben: einmal während eines Krieges sei ein Kerl mit einem blauen und einem gelben Strumpf aus dem Fluß auf das Schlachtfeld gekommen, worauf die bisher ruhig gestandenen feindlichen Heere das Gefecht begonnen hätten. Laut der Meinung des Volkes konnte dieser Kerl kein anderer als der Teufel selbst sein.¹⁹ Die Farben seiner Bekleidung – gelb und blau (besonders blau) – kommen im 17. Jahrhundert oft in den Akten der west-europäischen Hexenprozesse und in geringerem Maße auch in estnischen Teufel-Geschichten vor. So ergänzt diese Geschichte estnische Darstellungen des Teufels vom 17. Jahrhundert, die meistens aus den Protokollen der Hexenprozesse stammen.²⁰

Indem er sich direkt mit der vermeintlichen Beziehung des Teufels zum Fluß Vöhandu²¹ sowie zum Wetterumschlag auseinandersetzt²² und klar-macht, daß der Glaube an den Fluß vom Satan herrührt²³, geht er auf die Eigenschaften und Handlungen des Teufels doch viel tiefer ein und entwickelt somit seine eigene, beinahe philosophisch begründete Konzep-

¹⁹ Kurtzer Bericht, S. 28.

²⁰ Ülo Valk, Eesti rahvausu kuradi-kujutelm kristliku demonoloogia ja rahvusvahelise folkloori kontekstis: ilmumiskujud. Doktoritöö. Tartu, 1994, lk. 23, 32, 41.

²¹ *...also/dass der Teuffel recht wesentlich nach Arth vnd Weise der leiblichen Creaturen in dieser Bäche wohne. Vors ander/ dass der Teuffel bey dieser Bäche sein Werck habe/vnd wolle daselbst geehret seyn vnd ihme dienen lassen. Vors dritte/ dass der Teuffel Macht vnd Gewalt habe über diese Bäche/also dz dieselbe nicht weiter könne gebraucht werden als der Teuffel wolle.* (Kurtzer Bericht, S.194-195.)

²² *... ob der Teuffel auch Wetter machen könne/vnd wie weit sich solch Wetter machen des Teuffels erstrecke/ daraus wir denn können sehen/ob der Teuffel auch diss Wetter gemachet habe.* (Kurtzer Bericht, S. 238-239.)

²³ *Denn derselbe hat nicht alleine das Menschliche Geschlechte mit seiner Verführung zu erst in die gewliche Blindheit vnd Finsternisse gestürzt/ dass nun kein einiger Mensch von Natur Gott erkennen oder demselben von ihme selbst dienen kan: Sondern er bringet vnd führet auch noch allerley Irrthum vnd Aberglauben vnter das Menschliche Geschlechte/ dass er dasselbe destoweiter von Gotte abführen möge.* (Kurtzer Bericht, S. 364-365.)

tion vom Teufel. Obwohl Gutslaffs dämonologische Ansichten gesondert untersucht, u.a. auch mit Einstellungen seiner Zeitgenossen verglichen werden sollten, scheint es im Hinblick auf die Untersuchungen des estnischen Folkloristen Ülo Valk über den Teufel in der estnischen und europäischen Glaubensgeschichte, daß die Schrift von Gutslaff eine nicht unwichtige Stelle neben den hiesigen zeitgenössischen dämonologischen Schriften hat, die einerseits der europäischen akademischen Linie folgen und andererseits die lokalen religiösen Überzeugungen widerspiegeln.²⁴

Zweitens ermöglicht der voluminöse *Kurtze Bericht* es, Gutslaffs Schaffensart zu analysieren. Angesichts des großen Umfangs – insgesamt 407 Seiten in Oktav – scheint es begründet zu sein, die im Buch festgehaltene Denkweise sowie den Stil als repräsentativ anzusehen und auf Grund deren Verallgemeinerungen über die "Handschrift" des Verfassers zu machen, indem man Gutslaffs Werk mit weiteren den sog. Aberglauben

²⁴ Ülo Valk, (lk. 12) nennt in diesem Zusammenhang zwei Druckschriften: Neun Ausserlesen vnd Wolgegründete Hexen Predigt, darinnen der Terminus Magiae oder Zauberey nach den Logicalischen terminis richtig vnd kürzlich auss Gottes Wort vnd andern Schribenten vnd Historien erkläret vnd ausgeführet worden vnd in der Thumb Kirchen zu Riga öffentlich gehalten, durch M. Hermannum Samsonium. Riga, 1626 ja Widerlegunge Der Abgötterey vnd nichtigen Aberglaubens/ so vorzeiten auss der Heydnischen Abgötterey in diesem Lande entsprossen/ vnd bisshero in gebrauchte blieben. ... Einfältigen vnd guthertzigen Christen zur nachricht/ auch zur vermeidunge vnd abschew solches Aberglaubens einfältiglich gestellet. Von Pavlo Einhorn/ Predigern Göttliches Worts zum Grentzhoffe. Gedruckt zu Riga in Lieffland/ Durch Gerhardum Schröder/ In Verlegung Christian Rittaw/ Buchbinders vnd Händlers/ Im Jahr 1627 - *Scriptores rerum Livonicarum*. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland; in genauem Wiederabdrucke der besten, bereits gedruckten, aber selten gewordenen Ausgaben. Zweiter Band. Riga und Leipzig, Eduard Frantzens Verlags-Comptoir, 1848, S. 569-604, S. 639-664. In der gleichen Reihe könnte man noch nennen: Ludwig Dunte, *Decisiones Mille et sex Casuum conscientiae Dieversis Theologorum Scriptis collectae, ac Juxta ordinem Locorum Theologicorum positae*. Das ist Kurtze vnd richtige erörterung Ein Tausendt vnd Sechs Gewinem Fragen, auff vielerley in Theologischen Schulen Predigtampte, vnd Consistorien fürfallenden Sachen vnd zutragenden wichtigen fällen. ... In Verlegung Martini Janovij, Buchhandler in Lübeck 1643.

betreffenden livländischen Schriften des 17. Jahrhunderts vergleicht. Es gibt nicht sehr viele Autoren, die bei einer solchen Abwägung in Betracht kommen könnten: der livländische Superintendent Hermann Samson, dessen kurländischer Amtskollege Paul Einhorn²⁵ und der Pastor zu St. Matthias (Harju-Madise) Johann Forselius²⁶ sowie, in geringerem Maße, der Pastor bei St. Olai zu Reval Ludwig Dunte.²⁷

Von den Schriften der obengenannten Autoren unterscheidet sich Gutslaffs Traktat allein schon durch den Stoff, der behandelt wird. Während Dunte, Forselius, Samson und Einhorn den Aberglauben in seinen vielen Erscheinungsformen einer mehr allgemeinen Betrachtung unterziehen, zerlegt und widerlegt Gutslaff mit einmaliger Hingabe²⁸ einen lokalen

²⁵ Siehe Anmerkung 24; *Historia Lettica*. Das ist Beschreibung der lettischen Nation. ... Der Teutschen Nation vnd allen der Historischen Warheit Liebhabern/ zu einem nöthigen Vnterricht zusammen getragen vnd in den Druck verfertigt Durch Paulum Einhorn/ Fürstlichen Curländischen Superintendenten P.M. In Verlegung Jacobi Sternbachs, Notarij Ecclesiastici Curlandiae. Dorpt in Liefland. Gedruckt durch Johann Vogeln/ der Königl. Acad. Buchdrucker, im Jahr 1649; *Reformatio Gentis Letticae in Ducatu Curlandiae*. Ein Christlicher Vnterricht/ Wie man die Letten oder Vnteutschen im Fürstenthumb Churland vnd Semgallen von ihrer alten Heydnischen Abgötterey vnd Aberglauben zum rechten Gottesdienst/ wahrer Gottesfurcht/ vnd ernstermeidung alles Heydnischen Gottlosen wesens, bringen müge. ... /geschrieben vnd verfertigt Durch Pavlvn Einhorn/ desselben Fürstenthumbs Superintendentem. Gedruckt zu Riga, durch Gerhardum Schröder, 1636. - *Scriptores rerum Livonicarum*, S. 569-604; 605-656.

²⁶ Die Schrift von J. Forselius ist von Johann Wolfgang Boecler, dem Pastor zu Kusal (Kuusalu) publiziert worden: *Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewonheiten, Derer Sie sich So ins gemein als insonderheit, Bey ihren Kindtauffen, Hochzeiten, Begräbnissen, und sonst zu gebrauchen pflegen, ...*, Auf Begehren durch öffentlichen Druck mitgetheilet von Joh. Wolfgango Boeclero, Pastore zu Kusall im Hertzogthum Ehsten, und des Königl. Consist. in Reval Assess. Ord. Reval, zu finden bey Christoff Brendeken. - *Scriptores rerum Livonicarum*, S. 665-680.

²⁷ Siehe Anmerkung 24.

²⁸ Die Beschreibung des Geschehens beiträgt nur ein Zehntel vom Gesamtumfang des Buches, im übrigen Teil (ca 360 Seiten) beschäftigt sich der Verfasser mit Analyse des Aberglaubens und bringt Beweise für dessen Grundlosigkeit.

Einzelfall des bäuerlichen Aberglaubens und bemerkt nur nebenbei weitere ähnliche Beispiele.²⁹

Gutslaff gibt sich Mühe, möglichst gründlich alle den Vöhandu-Glauben betreffenden Aspekte besprechen. Der Vollständigkeit halber zieht er nicht nur Beispiele aus dem alltäglichen Leben heran, sondern setzt alle denkbaren Gegenargumente ein, um einem selbständigen Gedankengang des Lesenden vorzubeugen bzw. auf diesen einzuwirken. Er geht tief in die Ursachen der Verehrung von Vöhandu als Heiligtum ein, vermittelt und erörtert die Argumente der Bauern, die er im Interesse der Genauigkeit manchmal auf Estnisch aufführt.³⁰ Oft nennt er auch Namen der Bauern, deren Meinungen er zitiert oder referiert³¹ Ungeachtet dessen, daß er ab und zu weitgehende Exkurse macht, kommt er als örtlicher Seelsorger immer auf sein Hauptziel zurück – auf das Beweisen der Grundlosigkeit dieses Aberglaubens, der in seinem Kirchspiel viel Streit veranlaßte. Deshalb ist er gezwungen, zum Unterschied von den Autoren, die vom Aberglauben im allgemeinen handeln, in erster Linie die lokalen Umstände in Betracht zu ziehen und die Argumente anzuführen, die gerade unter diesen Umständen funktionierten. An Hand konkreter Beispiele erklärt er, daß man am Fluß von jeher Mühlen und Brücken gebaut sowie gefischt habe, auch mit Booten gefahren sei und Äste ins Wasser geworfen habe – also immer wieder auf eine oder andere Weise den Wasserlauf gestört habe, ohne daß sich das Wetter deswegen umgeschlagen hätte.³² Er

Wahrscheinlich gerade wegen dieser Gründlichkeit hat man das Werk Gutslaffs als Grab des Aberglaubens genannt. (Etwas über die Ehsten, S. 20.)

²⁹ So beschreibt er Blitzverehrung (Kurtzer Bericht, S.362) sowie die damit verbundenen Opferbräuche, wobei er sogar Opferung der Kinder erwähnt. Laut Aussagen der Bauern hätten ihre Vorfahren diesen Brauch noch gepflegt. (Ebenda, S. 210.)

³⁰ Zum Beispiel: *Ninda se rahgwas könneleb* (So sprechen diese Leute) (Kurtzer Bericht, S. 258); *Se om meye wanna Uszk/ninda need Wannambat meile opnut ommat* (Dies ist unser alter Glaube, den die Eltern uns beigebracht haben). (Ebenda, S. 262.)

³¹ *Einen alten Bawren mit Namen Kiwwite N. habe ich gefragt:...*, Also erzählte mir Lettuiske Michel; *Ein ander alter Bawr/mit Namen Wichtli Jürgen.* (Ebenda, S.25- 28.)

³² Kurtzer Bericht, S. 46-49.

erinnert seinen Leser auch daran, daß das lange andauernde schlechte Wetter erst mehr als ein Jahr nach Abschluß des Mühlenbaues in Sommerpahlen einsetzte und das Abbrennen der Mühle kein besseres Wetter bewirkte³³ Auf der anderen Seite verweist er auf die früheren Unwetter in Livland, die die Menschen zum Teil noch in Erinnerung haben, ohne diese jedoch mit dem Fluß Vöhandu in Verbindung zu bringen.³⁴

Um die Grundlosigkeit der Flußverehrung zu beweisen, greift er gemäß der damaligen Tradition auf die Heilige Schrift zurück, bedient sich aber weitgehend auch seiner eigenen menschlichen Logik. Durch diese Lebensnähe und empirische Methode unterscheidet er sich zum Beispiel von Einhorn, von dem man geschrieben hat, daß seine Schriften einseitig, mangelhaft, theoretisch-dogmatisch, scholastisch und intolerant seien, wodurch das historische Material der näheren Betrachtung oft ganz entrückt und fast zerstört wird.³⁵

Und wirklich, während Gutsclaff es für wichtig hält, die Überzeugungen der Bauern zu studieren, um die Wurzeln des Aberglaubens herauszufinden, bringt Einhorn seine Einstellung zur Sache im folgenden Zitat klar zum Ausdruck: *Was sie (die Letten – L.K.) eigentlich für Feste gehabt, vnd wie sie die begangen, davon hat man jetzt keinen eigentlichen nachricht, vnd ist nur gut, das man von dendselben nichts wissen mag, denn es ist besser von solchem Teuffelischen Wesen nichts wissen, als desselben eigentlichen Nachricht haben.*³⁶

Einhorn beschreibt verschiedene Erscheinungsformen des Aberglaubens und gibt auch Anweisungen zu derer Bekämpfung, macht aber keinen Versuch, die Phänomene zu erklären. Auch Forselius und Boecler beschränken sich lediglich auf Beschreibung der beim Bauernvolk verbreiteten Sitten und Bräuche. Samsons Hexenpredigten lassen sich nur unter den dämonologischen Gesichtspunkten mit dem *Kurtzen Bericht* vergleichen. Also können wir feststellen, daß die Schriften von Gutsclaffs

³³ Ebenda, S. 270, 277.

³⁴ Ebenda, S. 186.

³⁵ *Scriptores rerum Livonicarum*, S. XIX (Vorwort).

³⁶ Ebenda, S. 622.

Amtskollegen (vielleicht auch diese Amtskollegen selbst?) im Kontrast zu Gutsclaff durch ihre Oberflächlichkeit, zum Teil sogar durch Desinteresse für das Landvolk und dessen Gedankengut auffallen.

Vielleicht wurde die empirische Darstellungsweise Gutsclaffs mindestens zum Teil von der Konkretheit des besprochenen Gegenstands verursacht? Ein ähnlicher Empirismus und die gleiche Lebensnähe sind aber auch für seine weiteren Werke kennzeichnend. Bei seiner estnischen Grammatik stützt er sich in hohem Maße auf die eigene Intuition sowie die unmittelbaren praktischen Erfahrungen und begründet seine Bevorzugungen oder Entscheidungen oft mit Argumenten wie *so sagt man, so habe ich es gehört*³⁷ u.ä. In seinem Trauergedicht zur Beerdigung von Margaretha, Ehefrau von Johann Eberhard Bellingkhausen zu Uelzen (Vaabina) und ihrer Tochter Christina Elisabetha (Gutsclaffs einziges überliefertes estnischsprachiges Gedicht) tritt die abschließende Betrachtung über die Gottes Gnade hinter den Realien zurück und Motive des irdischen Lebens übertönen theologische Spekulationen.³⁸ Also muß diese Sichtweise Gutsclaff allgemein eigen gewesen sein.

Im Einklang mit dem Empirismus steht bei Gutsclaff auch sein tiefer Respekt vor der Wissenschaft, besonders vor den Naturwissenschaften und der menschlichen Vernunft überhaupt, welche er im *Kurtzen Bericht* im Sinne des Humanismus lobpreist.³⁹ Daß die Ursachen des Wetterwechsels

³⁷ Marju Lepajõe, Johannes Gutsclaffi OBSERVATIONES GRAMMATICAE CIRCA LINGUAM ESTHONICAM tõlge. Diplomitöö. Tartu, 1985, lk. 17.

³⁸ Villem Altoa, Uusi laule ja luuletajaid XVII sajandist. - Keel ja Kirjandus 1967, nr.10, lk. 599-602.

³⁹ *Denn woher kommen alle die schönen philosophischen disciplinen als aus dem Verstande des Menschen: Wer kan ohne Verwunderunge betrachten/ wie doch die Philosophi erstlich so ferne haben können gelangen/ dass sie die doctrinam Sphaericam oder Himmelslauff/ die Astronomiam, Astrologiam, Geometriam, vnd andere Mathematische disciplinen haben hervor gebracht/ vnd zu solcher Gewissheit gelanget seyn? Ich geschweige nun der grossen vnd wunderbahren subtilität in Metaphisicis. Ja man kann sich ja nicht ersättigen/ wenn man die lustigen vnd anmutigen Schrifften der Naturkündiger/ die den Lauff/ Vhrsprung und alles wesen aller natürlichen Dinge beschrieben haben/ anfänget zu lesen.*

falsch gedeutet wurden, liegt laut Gutsclaff zu großem Teil an mangelhaften Kenntnissen der Menschen. Die Wissenschaftler sind für ihn wichtige Autoritäten, auch was den heiligen Fluß Vöhandu anbetrifft.⁴⁰ Während er zugibt, daß das Wetter durch den göttlichen Willen bestimmt wird, findet er für diese, damals selbstverständliche Auffassung einen weiteren Anhalt aus der Vernunft und den Erfahrungen.⁴¹

Weder Samson noch Einhorn halten es für notwendig, wissenschaftliche Errungenschaften neben den göttlichen Taten und der Heiligen Schrift auch nur anzusprechen. Von Einhorn unterscheidet sich Gutsclaff durch seine Vorliebe für die Wissenschaft aber besonders stark. Theologisch hoch gebildet, kennt sich Einhorn in den sog. freien Wissenschaften kaum aus.⁴² In seinen Ausführungen geht er ausschließlich von den Dogmen des orthodoxen Luthertums aus und sieht völlig davon ab, den Postulaten der Heiligen Schrift mit menschlichen Erkenntnissen "nachzuhelfen". Anders Gutsclaff, der bei seiner Erklärung über die Ursachen des schlechten Wetters nicht nur die Bedeutung des göttlichen Willens betont, sondern im wesentlichen auch Einsichten der zeitgenössischen Astronomen ver-

Solches alles hat der Menschliche Verstand erforschet und erkant. (Kurtzer Bericht, S. 58-59.)

⁴⁰ *Dass aber die Lieffländische Bäche Wöhhanda solte böse Wetter wircken/wenn eine Mühle darauff erbawet wird: Dasselbe hat bisshero noch kein Menschlicher Witz vnd Verstand erkennen können/ wird auch von demselben nimmermehr gut geheissen oder bestetiget werden. Der Bawren verstand der dieses vorgibt/ ist nicht ein rechtmessiger Verstand/sondern ein Gebrechen des Verstandes/der dasselbe vorgiebt/was er noch nie recht erforschet hat: Darumb muss man denselben alhie niecht ansehen/ sondern der Gelarten vnd der Naturkündiger Gezeugniss oder Erkänntnisse suchen.* (Ebenda, S. 59.)

⁴¹ *Solches hat man nicht alleine aus den Sprüchen heiliger Schrift zuersehen/...: Sondern es bezeuget solches auch die Vernunft nebest der Erfahrung/ daraus diese dieteria entstanden sind: Astra regunt homines, fed regit astra Deus:...* (Ebenda, S. 302.)

⁴² *Die Heilige Schrift und die Logik leiten ihn so aufschlüsslich, dass ihm alles feststehend Wahrheit ist, was sie nicht verwerfen und er sich gar nicht darum bekümmert, ob es neben den Naturgesetzen bestehen könne, durch die Erfahrung bestätigt werde oder bei sorgfältiger Prüfung als Fabel erscheine.* (/Th.Kallmeyer/, Paul Einhorn und seine Schriften über die Letten. - *Scriptores rerum Livonicarum*, S. 653-656.)

mittelt.⁴³ Wenn Einhorn über die Vergangenheit des lettischen Volkes schreibt, stellt es sich gleich heraus, daß er auch die elementaren landesgeschichtlichen Quellen nicht kennt (oder nicht berücksichtigt) und sein Wissen aus sekundären Texten geschöpft hat.⁴⁴ Im Kontext des *Kurtzen Berichts* hat die Geschichte Livlands eigentlich keine große Bedeutung, jedoch greift Gutsclaff auf die Chronik von Balthasar Russow zurück, wenn er an die historischen Begebenheiten erinnert.⁴⁵

So dürfte die Meinung berechtigt sein, daß Gutsclaff als Autor, mindestens auf dem Hintergrund des aus dem 17. Jahrhundert überlieferten Schrifttums gleicher Gattung, fast eine Ausnahme darstellt. Auf die vom Üblichen in vielem abweichende Darstellungsart Gutsclaffs scheinen auch einige Meinungsäußerungen der früheren Forscher hinzudeuten, die sich auf den Stil des *Kurtzen Berichts* beziehen. So vermutet F.K.Gadebusch, ein guter Kenner des lokalen Schrifttums, daß ein derart umfangreiches Werk eventuell doch nicht von einem einzelnen Fall des Aberglaubens, sondern von mehreren verschiedenen Erscheinungsformen desselben handelt.⁴⁶ 1792 schreibt der Rektor der Pernauer Schulen Christian Friedrich Scherwinzky, daß Gutsclaff *den abergläubischen Wahn, /.../, mit unnöthiger Weitläufigkeit*, widerlegte.⁴⁷ H. Kellgren findet nur die drei Kapitel interessant, die die unmittelbar den Fluß Vöhandu betreffenden Umstände beschreiben, und bemerkt, daß der Verfasser im übrigen nur seine hohe

⁴³ Kurtzer Bericht, S. 308 - 319.

⁴⁴ *Historia Lettica*; Paul Einhorn und seine Schriften, S. 587-588; Paul Johansen meint, daß es in der *Historia Lettica* nur eine Stelle gibt, die auf Balthasar Russow hindeutet, vermutlich habe sich Einhorn jedoch auch da auf irgendeine sekundäre Quelle gestützt. (Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Von Paul Johansen. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. 1996, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Herausgegeben im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission von Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors. Band 14.)

⁴⁵ Kurtzer Bericht, S. 186.

⁴⁶ *Ist das Buch über ein Alphabet: so ist es höchst wahrscheinlich, dass der Verfasser noch andere abergläubische Meynungen des esthnischen Bauervolks darinn werde bestritten und entkräset haben.* Livländische Bibliothek, S.472.

⁴⁷ Eine Mühle, S. 131.

Gelehrsamkeit zur Schau stellt. Dies zeige zugleich, mit welchem Eifer man im 17. Jh. alle "Waffen der Gelehrsamkeit" gegen dem Aberglauben eingesetzt hat.⁴⁸ Doch ausgerechnet dank dieser von der Nachwelt in Abrede gestellten "unnötigen Weitläufigkeit" und Gelehrtheit kommen durch den *Kurtzen Bericht* die Persönlichkeit eines livländischen Geistlichen des 17. Jh., seine Denkweise und seine Einstellung zur Außenwelt zum Vorschein, während z.B. Paul Einhorn's Texte, der ja offensichtlich mit keineswegs geringerem Eifer und Wissen, jedoch in recht steifer und betont dogmatischer Art gegen den falschen Glauben vorgeht, weniger über den Verfasser aussagen. Davon ausgehend kann man Gutschlaff's Denkweise und Einstellung zum Leben im Kontext seiner Zeit für recht einzigartig halten.⁴⁹

Wie vorne erwähnt, hat die Forschung den *Kurtzen Bericht* in erster Linie, und zwar mit Recht, als eine Darstellung des estnischen Volksglaubens bewertet, und Gutschlaff's Urteile über die Flußverehrung bei den estnischen Bauern⁵⁰ sind allgemein bekannt geworden. Doch sollten darüber hinaus auch jene Äußerungen Gutschlaff's beachtet werden, wo er feststellt, daß der Glaube an den Fluß Võhandu nicht nur die Bauern in seinem Bann gezogen habe: von demselben Aberglauben seien viele Deutsche, meist geringeren Standes, aber auch einige Angehörige der höheren Stände befallen. Mit großem Schmerzen gesteht er, daß sogar manche Pastoren, die standhaft vor der Gemeinde Christi stehen sollten, es nicht scheuen, den heidnischen Glauben zu rechtfertigen.⁵¹

⁴⁸ Om den heliga bäcken, S. 83.

⁴⁹ Dies wird u.a. durch die Meinung bestätigt, daß alleine die mündliche Wiedergabe eines heidnischen Donnergebets für einen lutherischen Geistlichen von damals Sünde gewesen sein soll (Tartu Ülikooli ajalugu, lk. 260), die Aufzeichnung des Gebets durch Gutschlaff zeigt aber, daß er für einen Pastor sehr untypisches Interesse und Verständnis an den Bauern und ihren religiösen Überzeugungen hatte. (Lauri Vahtra, Eesti kultuuri ajalugu. Tallinn, 1993, lk.59.)

⁵⁰ z. B.: ... solch Geschrey hat gantz Lieffland erfüllet gehabt/ also dass von Riga an biss Narva/ Revall/ Pernaw der Lettische Bawr über die Schwäti Vbbe/ der Ehtnische Bawr aber über die Põha Jögge geruffen hat. (Kurtzer Bericht, S. 17)

⁵¹ Vnd nicht alleine hat diss Aergernisse den Bawrsman berühret/ sondern hat auch viele der Teutschen bethöret/ vnd zwar des gemeinen Mannes den

Am merkwürdigsten wirkt die Tatsache, daß, laut Gutsclaff, nicht nur einfache Leute, sondern auch Menschen von hohem Stande und Ansehen, darunter sogar Pastoren glaubten, daß Vöhandu die Beziehungen zum schlechten Wetter hatte. Doch sind auch Gutsclaffs eigene Überzeugungen nicht ganz unerschütterlich. Er erzählt, daß *...es soll in Deutschland auch ein Wasser sein, welches nicht vertragen könne/dass etwas hinein geworffen werde/sondern habe alssbald ein geprassel vnnnd ein grosses geräusche in sich. Die Deutschen Abergläubigen sagen/diss sey Wasser darinne Pilatus solle ersoffen seyn.* Seine Meinung über dieses fremde Wasser ist tolerant: *Wiewol ich noch nimmermehr in Deutschlandt von einem solchen Wasser gehöret habe/vielweniger einigen Menschen*

*mehrernteil/ auch etzliche im hohen Stande vnnnd Ansehen: Schande ist es dass ich bekennen muss/ dass auch Pastores/ die der Gemeine Christi mit heilsamer Lehre vorstehen sollen/ sich nicht geschewet haben/ diesen schändlichen Paganismum zu defendiren. (Kurtzer Bericht, S. 17-18), ... Es sagen auch die Deutschen ja auch wol etzliche Pastoren, dass es wol seyn könne, dass diese Bäche nichtes leide .(Ebenda, S. 24) ja: ... Dass aber etzliche Deutschen sind/ die mit den Bawren dissfals in einen Glauben getreten sind: Ja/ dass auch Pastores wol sich wollen dazu lencken lassen...(S. 287), Dadurch (Aberglauben) jederman/ auch hohe Häupter sind irrig gemachet worden (S. 33); kritisch äußert er sich zu seinen deutschen Landsleuten, *...dass wir Teutschen die wahre Christliche Religion nichtes achte vnd vnser Kinder biss dahero in diesem Lande ohne jenige Erkenntniss Gottes haben auffwachsen lassen/ daraus jtzund viele solcher Leute worden sind die ehe vnd vielmehr einem Bawren gläuben/ der ihnen von der Heydnischen Bächenheiligung etwas vorsaget/ als einem Christlichen Prediger/ der ihnen den Grund der Christlichen Religion saget?* (S. 178), *... dass vnser Teutschen die die Bawren solten bekehren/ selbst von den Bawren sich lassen verführen/ vnd gläuben nebest den Bawren in diese Bäche.* (S. 181), *Denn mancher Mensch hat zuvor von diesem Heydnischen Aberglauben ... nichtes gewusst: Jtzund aber geräth er mit den Bawren darin und fürchtet der Bäche ihre Wettermacher fast mehr als die Bawren.* (S. 356); sicher meint der Verfasser die Deutschen, wenn er sagt: *Wer hette zuvor jemahlen gemeynet/ dass vnter vns solche heydnische Leute seyn solten/ als wir jtzund sehen... Darumb lesset Gott es (Vngewitter) auch kommen vnd bleiben auff dass kundt vnd offenbahr werde/ wer Gotte angehöre und wer ein Heydnisch Hertze habe/ wer aus denen/ die da weder kalt noch warm sind/ sich zu den Gläubigen/ vnd wer sich zu den Heydnischen Abergläubischen Bauern will gesellen...* (S. 359-360); und mahrend: *... schäumet euch doch/ die ihr mit den Bawren an einem Joche ziehet.* (S. 390)*

*angetroffen der dieses selbst gesehen oder erfahren solte haben: So wil ich es doch lassen wahr seyn/und wil es mit glauben/dass ein solches an seinem Orthe geschehe. Für den Fall von Vöhandu hat er dagegen kein Verständnis, weil: ...in dieser Bäche/in der Wöhhandu ist Pilatus nicht ersoffen: Darumb kan solches und dergleichen an der Wöhhandu nicht geschehen/als an jenem Wasser geschiehet.*⁵²

Also – wenn man den Äußerungen Gutslaffs traut, sieht man, daß die Deutschen ganz stark vom Aberglauben an den heiligen Fluß beeinflusst waren. Auf diesem Grund ergibt sich die Frage nach dem Adressat und der Zielsetzung des Buches. Die estnischen Bauern, die Hauptträger der Flußverehrung kamen ja als Leser eines 400 Seiten starken fremdsprachigen Buches nicht in Betracht.⁵³ Die meisten Leser waren, wie in jener Zeit überhaupt, sicher Geistliche. Gutslaff hat beim Schreiben ohne Zweifel an sie gedacht. Das Wesen vom *Kurtzen Bericht* gleicht aber nicht einem “Handbuch” für Pastoren, was zum Beispiel von Samson und Einhorn bei ihren Schriften ganz klar als Hauptziel betont wird.⁵⁴ Die menschliche logische Betrachtungsweise von Gutslaff und vielleicht auch die Tatsache, daß er selbst die einfachsten lateinischsprachigen Ausdrücke immer wieder ins Deutsche übersetzt hat, lassen vermuten, daß der Autor auch den theologisch weniger gebildeten Leser erreichen, und letztendlich jeden vom Aberglauben an Vöhandu betroffenen Menschen aufklären wollte. Außerdem scheint Gutslaff seine Botschaft direkt an die vom Aberglauben in geringerem oder höherem Maße beeinflussten Leser gerichtet zu haben, denn er konzentriert sich auf die Beweise für die Grundlosigkeit der Flußverehrung, während Anweisungen zur Bloßlegung und Ausmerzung des Aberglaubens weniger Raum einnehmen.

⁵² Die Zitate dieses Abschnittes: *Kurtzer Bericht*, S. 288-289.

⁵³ Laut Verfasser habe den Traktat geschrieben *den Unwissenden Verständigen zu einer Nachricht/ den Vnwissenden Vnverständigen zu einer Vnterricht: Dem wissenden Verständigen zu Gefallen/ vnd zur Verbesserung/ dem wissenden Vnverständigen aber zur Beschähmung.* (*Kurtzer Bericht*, S. 7.)

⁵⁴ *Reformatio Gentis Letticae in Ducatu Curlandiae*, S. 607; Neun Ausserlesen und Wolgegründete Hexen Predigt, Vorrede; L. Dunte Mille et sex Casuum conscientiae... wirkt dabei betont theologisch.

Also spricht die Veröffentlichung vom *Kurtzen Bericht* vielleicht davon, daß die Herausgeber zugleich um die Aufklärung der Deutschen bemüht waren, und diese Aufgabe für genauso wichtig hielten als die Erziehung der Bauern (die letztere konnte ja nur durch Predigten oder weitere direkte Kontakte des Pastors mit den estnischen Gemeindemitgliedern erfolgen). Und weiter: wenn für die Widerlegung dieser "falschen" Ansicht ein so umfangreiches Buch verfaßt wurde, sollte der Aberglaube der Deutschen an den Fluß Võhandu dem Pastor tatsächlich viel Sorgen bereitet haben. Die Herausgeber des Buches, dessen Publikation ja nicht wenig kostete, konnten ja auch mit einem nicht geringen Kreis der Leser rechnen. Die Unkosten der Publikation hat Hans Ohm, Besitzer der Mühle getragen.⁵⁵ Er als Kaufmann und Gutsbesitzer, also vermutlich ein praktischer Mann, sollte von seiner Investition einen handgreiflichen Nutzen erwarten. Wahrscheinlich hoffte er wirklich, daß der Leser ihn und seine Mühle in Ruhe lassen wird und auch andere zu überreden sucht. Diese Hoffnung, sowie die Tatsache, daß Hans Ohm sich und seine neue Mühle in ernsthafter Gefahr sein fand, spiegelt sich in seinen Aussagen im Vorwort des Buches wider. Noch zwei Jahre nach dem Konflikt, im August 1644 sagt er, daß sein Leben auf dem Sommerpahlschen Gute nicht mehr gesichert sei.⁵⁶ Auch Gutsclaff bemerkt, daß *die Aergernisse dieses Aberglaubens so sehre groß geworden, dass in wehrendem unzeitigem Gewitter jederman seiner Sünden vergessen und nur über diese Mühle*

⁵⁵ Kurtzer Bericht, Vorrede. Es ist leider nicht bekannt, wie hoch die Auflage des *Kurtzen Berichts* war.

⁵⁶ ... So verbleibet dennoch heutiges Tages der Rumor vnd dass Geplärre so bald als ein wenig widerwertig Wetter entstehet/dass meine Mühle nach dem ich sie wieder aufzubawen angefangen/ dessen eine Vrsache sey. Darumb sie sich dann auch wol dürffen vernehmen lassen/ dass dieselbe nicht alleine wiederumb solle verstöret/ sondern auch ich selbst nebest meinem armen Weib vnd Kindern jämmerlich ermordet werden. Ob es sich nun schon anlassen möchte/ als hette ich mich an solchen Rumor vnd Geschrey nicht zu kehren. So stehet mir die schon verübete Gewalt vnd Abbrennung der vorigen Mühle vor Augen. Es beweget mich auch nicht wenig/ dass viele Leute/ dieses wegen sehr widerliche discursen führen/ auch theils mit mir armen Manne selbst geführet haben, dadurch ich destomehr bestürtzet vnd durch das gemein Geschrey in grosse Furcht gesetzt werde. (Kurtzer Bericht, Vorrede.)

geschryen hat...⁵⁷ Hans Ohm ist an der Veröffentlichung des Buches lebenswichtig interessiert, daß *jedermänniglich daraus zuersehen werde haben, dass ich, armer Mann, unschuldiger Weise beschuldiget und an Habe und Guthe, Leib und Leben verfolget werde.*⁵⁸

Der Aberglaube der Deutschen an sich selbst ist ja nicht überraschend: wie bei den Esten, so waren auch bei den Deutschen im 17. Jahrhundert verschiedene Arten von Magie besonders beliebt. Man kann auch Beispiele dafür finden, daß die Deutschen gewißermaßen Sinne die Anschauungen der Esten akzeptierten und teilten. Die Tatsache, daß auch die Deutschen glaubten, daß die Personen, die von den estnischen Bauern für Hexen oder "Weisen" gehalten wurden, zu übernatürlichen Taten fähig waren, konnte das Ansehen der "Weisen" bei den Esten weiter erhöhen.⁵⁹ Sowohl aus Archivalien als auch aus gedruckten Quellen kann man Beispiele für die derartige abergläubische Neigungen der Deutschen finden; von einem alten heidnischen Aberglauben, der in der Regel den Esten zugeschrieben wird, ist in den Quellen in bezug auf die Deutschen jedoch erfahrungsgemäß keine Rede. In den Visitationsprotokollen, die als Hauptquellen über die religiösen und kirchlichen Angelegenheiten des 17. Jahrhunderts gelten, stehen die Begriffe *Abgötterey* und *Aberglauben* ausschließlich für die Heiligtümer und Opferstätten der estnischen Bauern sowie für die mit diesen verbundenen Rituale u.ä.; im Zusammenhang mit den Deutschen hat man aber keine solchen Berichte entdeckt. Natürlich galt das Augenmerk der Visitatoren hauptsächlich dem Bauernvolk, deren seelische bzw. geistliche Erziehung ja eine Komponente der staatlichen Kirchenpolitik war. Fälle des Aberglaubens waren bei den Deutschen wahrscheinlich seltener und stellten vielleicht kein großes Problem dar; mehr Sorgen bereiteten den Geistlichen ihre gleichgültige und rücksichtslose Haltung der Kirche und Religion gegenüber sowie ihre brüchige Moral im

⁵⁷ Ebenda, S. 17.

⁵⁸ Ebenda, Vorrede.

⁵⁹ Zitat von Friedrich Robert Faehlmann:zum "tark" (Weise) strömten mit den Ehsten auch Deutsche, um körperliche Leiden zu suchen oder Zukünftiges zu erfahren, wodurch das Ansehen der "targad" und ihres Hokuspokus wuchs. (Scriptores rerum Livonicarum, S. 683.)

allgemeinen.⁶⁰ Also ist *Kurtzer Bericht* eine wichtige Quelle nicht nur für die Weltanschauung der Esten, sondern auch für diese der Deutschen.

Abschließend kann man wohl feststellen, daß auch eine recht gut bekannte Geschichtsquelle bei neuen Fragestellungen Neues berichten kann. Auf diese Weise kommen Themen auf, die eingehender behandelt werden sollten. Als Darstellung des estnischen Volksglaubens hat der *Kurtze Bericht* schon seit ein paar Jahrhunderten Beachtung gefunden. Bei einer näheren Betrachtung sagt er jedoch so manches Interessante auch über die Deutschen aus. Vor allen Dingen zeigt die Schrift Gutsclaff selbst als einen Repräsentanten der livländischen Geistlichkeit seiner Zeit, dessen Weltanschauung und Einstellung zum Leben sowie Bildung und Schaffensart im Vergleich zu anderen zeitgenössischen geistlichen Autoren aber in vielem einzigartig sind. Zum anderen gibt der Traktat Auskunft über die bei den hiesigen Deutschen offensichtlich weit verbreiteten Ansichten, bei welchen ihre Empfänglichkeit für die heidnischen Überzeugungen der Esten deutlich wird. Durch eine genauere Analyse dieser Probleme könnte es erst möglich werden, Johannes Gutsclaff und sein Buch im Kontext Livlands und eventuell auch vor einem weiteren Hintergrund zu charakterisieren und einzuordnen.

⁶⁰ Siehe: Johan Kõpp, Kirik ja rahvas.

Johannes Gutsblatts *Kurtzer Bericht*

Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts

Das 17. Jahrhundert, die Zeit der schwedischen Herrschaft, war für Estland in mehreren Lebensbereichen von umwälzender Bedeutung. Auf geistigem Gebiet spielte die 1632 gegründete Dorpater (Tartuer) Universität eine wichtige Rolle. Moderne Ideen aus Westeuropa gelangten in die hiesigen gelehrten Kreise. Die staatliche Politik zur Sicherung der Position der protestantischen Kirche hat gleichzeitig zur Verbreitung der Volksbildung, zur Entwicklung des Schrifttums und des Druckwesens beigetragen. Die Tradition des baltischen Druckwesens reicht bis in das 16. Jahrhundert zurück; im estnischen Gebiet sind die ersten Druckereien jedoch erst in den 30er Jahren des 17. Jahrhunderts entstanden.¹ Damit eröffneten sich im Vergleich zu früher bessere Möglichkeiten für die Drucklegung der Texte örtlicher Herkunft. Bis dahin hatte man diese entweder in Riga oder in verschiedenen Orten Deutschlands drucken lassen. Ein Großteil der Autoren war mit der akademischen Umwelt verbunden, die sich bei den zwei neugegründeten Lehranstalten, dem Revaler Gymnasium und der Dorpater Universität, bildete. Dies alles trug zu einer Vermehrung und Kontinuität des Schrifttums bei, das speziell von Estland und Livland handelte und zugleich die hier vorherrschende geistige Prägung repräsentierte.

Der heutige Stand des Wissens über das Schrifttum des 17. Jahrhunderts ist zu differenzieren. Recht ausführlich ist das Werk der Buchdrucker jener Zeit untersucht worden, so daß ein gutes statistisches Bild über die in Estland erschienenen Drucke vorliegt. Die Produktion wurde in hohem Maße dadurch geprägt, daß die Revaler Druckerei an das Gymnasium, die Dorpater an die Universität angeschlossen war. Die Dorpater Universitätsdruckerei publizierte in der Tat vorwiegend Schriften der Universität. Die Revaler Drucke waren vielfältiger, denn außer dem

¹ In Riga wurde die Druckerei 1588 gegründet; in Dorpat bestand seit 1631 die Druckerei der um ein Jahr später gegründeten Academia Gustaviana; die Druckerei beim Revaler Gymnasium wurde 1633 angelegt. Am Ende des 17. Jahrhunderts gab es auch in Narva eine Druckerei, die aber insgesamt nur 15 bis 20 Gelegenheitsdrucke publiziert hat.

Gymnasium traten auch die schwedischen Regierungsbehörden, der Revaler Rat sowie die Estländische Ritterschaft als Auftraggeber auf. Unter den Druckschriften des 17. Jahrhunderts im estnischen Gebiet sind die wissenschaftlichen Veröffentlichungen der Dorpater Universitätsdruckerei am zahlreichsten, wobei es sich in erster Linie um Disputationen und Orationen der Lehrer und Studenten handelt. Auf der anderen Seite wurden relativ viele praktisch ausgerichtete Schriften religiösen Inhalts veröffentlicht – verschiedene Handbücher für Geistliche und für ›Hausväter‹ sowie Predigten und Gesangbücher. Unter den Handbüchern sind die hauptsächlich in der Revaler Druckerei hergestellten *Hand- und Hausbücher* mit Paralleltexten jeweils in deutscher und estnischer Sprache als besonders umfangreich herauszuheben. Eine kleine, jedoch wertvolle Sondergruppe bilden die ersten Grammatiken und Wörterbücher des Estnischen. Die sogenannte ›Schöne Literatur‹ ist mit Ausgaben der estnisch-, deutsch- und lateinischsprachigen Gelegenheitsdichtung aus der Revaler Druckerei vertreten.²

² Grundlegende Untersuchungen über die Druckereien in Riga, Dorpat und Reval: Arend Buchholz: Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588-1888. Festschrift der Buchdrucker Rigas zur Erinnerung an die vor 300 Jahren erfolgte Einführung der Buchdruckerkunst in Riga.- Riga: Müller 1890, S. 15-74; Friedrich Puksov: Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoda. Die Universitätsbuchdruckerei in Dorpat und Pernau zur schwedischen Zeit.- Tartu: Akadeemilise Kirjandusühingu kirjastus 1932 (= Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised / Publikationen der Akademischen Literarischen Vereinigung; 9); neuere Übersichten: Kyra Robert: Tallinna 17. sajandi trükised [Die Revaler Drucke des 17. Jahrhunderts].- In: Kyra Robert: Raamatutel on oma saatus. Kirjutisi aastaist 1969-1990 [Die Bücher haben ihr eigenes Schicksal. Aufsätze aus den Jahren 1969-1990].- Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu 1991, S. 5-19; Kyra Robert: Boktryckarna i Tallinn på 1600-talet.- In: Den estniska boken genom seklerna. Bokhistoriska uppsatser. Hrsg. von Endel Annus und Esko Häkli.- Helsingfors: Helsingfors universitetsbibliotek 1995, (= Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja/Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter/Publications of the Helsinki University Library; 57), S. 31-51; Kyra Robert: Christoph Reusner der Ältere. Revals Erstdrucker im 17. Jahrhundert.- In: Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Klaus Garber unter Mitwirkung von Stefan Anders und Thomas Elsmann. Bd. I-II.- Tübingen: Niemeyer 1998 (= Frühe Neuzeit; 39), Bd. II, S. 814-821; Ene-Lille Jaanson: Tartu Ülikooli trükikoda 1632-1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Druckerei der Universität Dorpat 1632-1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften.- Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu 2000; Ojar Sander: Nicolaus Mollyn, der erste Rigaer Drucker. Sein Schaffen in Riga von 1588 bis 1625.- In: ebd., S. 786-799; Meta Taube: Die Arbeiten des Rigaer Buchdruckers Gerhard Schröder (1625-1657).- In: ebd., S. 801-812; Matti A. Sainio: Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1632-1656.- Stockholm: [o.V.] 1978 (= Årsböcker i Svensk undervisningshistoria; 141).

Was den Inhalt des Schrifttums des 17. Jahrhunderts anbetrifft, so macht sich bei den heutigen estnischen Forschern offensichtlich noch eine gewisse Scheu vor der für die Texte jener Zeit kennzeichnenden lutherischen Dogmatik spürbar. Wohl damit ist die Tatsache zu erklären, daß mehrere Themen, die zum Grenzgebiet zwischen der Geschichts- und der Sprachwissenschaft, der Folkloristik und der Theologie gehören, nur wenig beachtet werden. Forschungen zur Predigtliteratur, die international immer mehr Beachtung findet, sind in der estnischen Historiographie so gut wie gar nicht vorhanden.³ So ist ein Teil des literarischen Erbes des 17. Jahrhunderts, insbesondere Schriften religiöser Ausrichtung, in letzter Zeit weitgehend übersehen worden, wobei auch manche, viel erforschte Texte immer wieder nur unter bestimmten Gesichtspunkten betrachtet wurden.

Dies gilt auch für das im Jahre 1644 erschienene Buch *Kurtzer Bericht und Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhand*⁴, das in der baltischen geschichtswissenschaftlichen, volks-

³ Dieser Bereich ist lediglich gestreift worden: Lüsi Tohver: Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes [Widerspiegelungen von Westeuropa in den Predigten Georg Müllers].- In: Eesti Kirjandus 1 (1935), S. 6-24; Uku Masing. Somnium umbrae.- In: Vanema kirjakeele lood [Die Geschichten über die ältere estnische Schriftsprache]. Hrsg. von Anti Lääts.- Tartu: Ilmamaa 1999, S. 135-239; Piret Lotman: In Estland und im Ingermanland geschriebene Katechismen von Heinrich Stahl.- In: Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. The church and written word in the Baltic Sea region in the 17th century. Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert. Hrsg. von Piret Lotman.- Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu 1998 (= Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae [ABNE]; 7), S. 134-154; vgl. auch den Aufsatz von Piret Lotmann im vorliegenden Sammelband. Die an der Universität Tartu fertiggestellte Magisterarbeit von Leino Pahtma, eine ausführliche Abhandlung über das Leben und Werk des estländischen Postille-Schreibers Heinrich Stahl, sollte noch mit einer gesonderten Darstellung des literarischen Nachlasses von Stahl ergänzt werden. Vgl. Leino Pahtma: Heinrich Stahl 17. sajandi 1. poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos. [Heinrich Stahl in der Kirchen- und Literaturgeschichte Estlands und Ingermanlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts].- Tartu: Magistritöö, Tartu Ülikool, Üldajaloo õppetool 1998. Anhaltspunkte für die Untersuchung dieser Themen in Estland geben: Jānis Krēslis: Dominus narrabit in scriptura populorum. A Study of Early Seventeenth-century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische Langgewünschte Postill of Georgius Mancelius.- Wiesbaden: Harrassowitz 1992 (= Wolfenbütteler Forschungen; 54); Pentti Laasonen: Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia.- Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1977 (= Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia; 103).

⁴ Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhand. Daraus die Vnchristliche Abbrennung der Sommerpahlschen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer/ wegen des Vnchristlichen vnd heydnischen Aberglaubens gegeben Von Johanne Gutsclaff/ Pomer. Pastorn zu Vrbs in Lieffland. Gedruckt zu Dorpt in Lieffland/ bey Johan Vogeln/ der Kö-

kundlichen und sprachwissenschaftlichen Literatur gut bekannt ist. Es sei hier zunächst eine kurze Übersicht über den Inhalt des Buches gegeben und auf die Aspekte verwiesen, aufgrund derer es früher Beachtung gefunden hat.

Zunächst sollen jedoch einige Worte über den Autor verloren werden, dessen Biographie der estnische Historiker Arvo Tering ausführlich untersucht hat.⁵ Johannes Gutsclaff war in den Jahren 1641–1656 Pastor der Gemeinde Urbs (Urvaste), die sich im südöstlichen Teil Estlands befindet. Er stammte aus Deutschland, genauer aus Pommern und hatte an der Greifswalder und der Leipziger Universität studiert. Spätestens 1639 kam er nach Estland, denn im Mai dieses Jahres wurde er an der Academia Gustaviana immatrikuliert. Schon im nächsten Jahr disputierte er und trat spätestens 1641 das Pfarramt zu Urbs an. Wegen der Kriegereignisse verließ Gutsclaff im Jahre 1656 seine Gemeinde und begab sich nach Reval, wo er im darauffolgenden Jahre an der Pest starb.

Außer dem *Kurtzen Bericht* hat Gutsclaff später eine Grammatik der südestnischen Sprache verfaßt und veröffentlicht⁶ sowie das Alte Testament ins Südestnische übersetzt.⁷ Darüber hinaus sind von ihm auch einige Trauergedichte, darunter ein estnischsprachiges, erhalten geblieben.⁸ So steht Gutsclaff hinsichtlich seiner kulturellen Wirkung und seiner Werke in einer Reihe mit den hiesigen Pastoren und Gelehrten des 17. Jahrhunderts wie zum Beispiel Heinrich Stahl, dem Verfasser eines *Hand- und Hausbuches* (1632–39) und der ersten Grammatik der estnischen Sprache, Heinrich Göseken, dem Übersetzer der Bibel und Autor

nigl. Vniversität Buchdrucker/ im Jahr 1644. – Der *Kurtze Bericht* ist eine der wenigen von der Druckerei der Academia Gustaviana veröffentlichten Schriften, deren Verfasser nicht zur Universität gehörte. Vgl. Arvo Tering: Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsclaffi kohta [Ergänzungen und Präzisierungen über Johannes Gutsclaff]. – In: Keel ja Kirjandus 1 (1979), S. 26–30, hier S. 29.

⁵ Tering: Lisandusi ja täpsustusi (Anm. 4).

⁶ Johannes Gutsclaff: *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam* [...]. – Dorpat: Johannes Vogel 1648. Neue Ausgabe und Übersetzung ins Estnische in: Johannes Gutsclaff: *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest, Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe [Grammatische Betrachtungen über die estnische Sprache. Übersetzt und zusammengestellt von Marju Lepajõe]. – Tartu: Tartu Ülikool 1998 (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised [Veröffentlichungen des Lehrstuhls für estnische Sprache bei der Universität Tartu]; 10), S. 12–246.

⁷ Johannes Gutsclaff wurde als Verfasser des vom Literaturmuseum der Estnischen Akademie der Wissenschaften verwahrten Manuskripts lange in Frage gestellt. Auch dieses Problem ist von Tering geklärt worden: Arvo Tering: Lisandusi ja täpsustusi (Anm. 4), S. 29–30.

⁸ Villem Altoa, Aino Valmet: 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhu-luule [Die (estnischen) Gelegenheitsgedichte des 17. und des beginnenden 18. Jahrhunderts]. – Tallinn: Eesti Raamat 1973, S. 51–52.

eines deutsch-estnischen Wörterbuches, sowie Johann Forselius, der über die volkstümlichen Bräuche der Esten berichtete.

Kurz nachdem sich Gutsclaff in Urbs niedergelassen hatte, brach ein ernsthafter Streit zwischen dem Gutsbesitzer Hans Ohm zu Sommerpahlen (Sõmerpalu) und den örtlichen Bauern aus. Durch häufige Fröste und Regen war es in zwei aufeinander folgenden Jahren zur Mißernte gekommen. Die Bauern schrieben die Schuld jedoch der Wassermühle zu, die der Gutsbesitzer kurz zuvor am Fluß Võhandu erbaut hatte. Nach dem Glauben der Bauern war der Fluß heilig, und jede Störung des Wasserlaufs sollte schlechtes Wetter verursachen. Der Konflikt führte dazu, daß die Mühle im Sommer 1642 durch die Bauern zerstört wurde. Zur Bestrafung der Aufsässigen wurde Militär herbeigeholt. Durch diesen Konflikt sah sich Johannes Gutsclaff als *pastor loci* veranlaßt, den *Kurtzen Bericht* über das Ereignis und dessen Ursachen zu verfassen.⁹

Diese Schrift ist heute eine Rarität. Schon im 18. und 19. Jahrhundert wurde immer wieder auf die Seltenheit des Buches verwiesen.¹⁰ Am Anfang des 20. Jahrhunderts waren nur drei Exemplare bekannt, die in den

⁹ Sowohl über das Niederbrennen der Mühle als auch über die dem Brand vorangegangenen Ereignisse berichtet Gutsclaff im vierten Kapitel seines Traktats *Kurtzer Bericht* (Anm. 4), S. 29–42: »Von Erbauung vnd Verbrennung der Sommerpahlischen Mühlen«.

¹⁰ Zum Beispiel ist es Friedrich Konrad Gadebusch nicht gelungen, sich ein Exemplar zu beschaffen. Bei der Beschreibung des Buches bzw. dessen Inhalts war er lediglich auf Berichte und Vermutungen angewiesen. Friedrich Konrad Gadebusch: *Livländische Bibliothek*. Bd. I–III. – Riga: Hartknoch 1777, Bd. I, S. 472. Fast alle früheren Forscher merken an, daß sie das Buch nur durch irgendeinen glücklichen Zufall einsehen konnten. 1884 schreibt der estnische Folklorist Mihkel Veske: »Dies ist ein berühmtes, in wissenschaftlichen Büchern alter Zeit oft erwähntes Buch, zugleich aber ein sehr seltenes Buch. In Tartu habe ich vergeblich nach ihm gesucht, und habe auch nicht erfahren, wo es es noch gibt oder ob es überhaupt noch zu bekommen ist. Endlich bin ich auf die Spur gekommen, daß von ihm ein Exemplar in Tallinn, in der Bibliothek der Estländischen Literarischen Gesellschaft verwahrt wird, und ein zweites in der Universitätsbibliothek Göttingen in Deutschland.« vgl. Mihkel Veske: *Vanad ohvrikohad*. – In: *Oma Maa. Teaduste ja juttude ajakiri* 1 (1884), S. 13–16, 40–43; hier S. 13–14. Im 17. Jahrhundert gehörte ein Exemplar der Bibliothek der St. Olai Kirche. »Verzeichnüs derer Bücher, so von der alten Revalschen Bibliothec, sent Ao. 1552. überblieben, und ietzo, in S. Olai Kirche, annoch vorhanden sind.« Manuskript in der Estnischen Akademischen Bibliothek (V 48 053). Aus den Revaler Inventarverzeichnissen des 17. Jahrhunderts geht hervor, daß das Buch auch in einigen Privatbibliotheken vorhanden war: Im Nachlaßinventar von Melchert Kamp und seiner Frau vom Jahre 1658 wird es mit dem Titel »Vnterricht von der Bäche Wõhhandu in 8vo« angegeben. (Tallinner Stadtarchiv [TLA], Bestand [B.] 230, Verzeichnis [Verz. 1], Nummer [Nr.] Bt 11, Blatt [Bl.] 97); im Nachlaßverzeichnis (1665–1686) von Cornelius Murrer als »Gutsclaf, Bericht von ein Bach« angegeben (TLA, B. 166, Verz. 1, Nr. 462, Bl. 45).

Universitätsbibliotheken von Helsinki und Göttingen sowie in der Bibliothek der Estländischen Literarischen Gesellschaft in Reval verwahrt wurden. Das letztgenannte Exemplar ging um 1918 verloren,¹¹ doch im Jahre 1935 gelang es dem Stadtarchiv Tallinn, ein Exemplar vom *Kurtzen Bericht* zu erwerben. So ist in Estland auch heutzutage – soweit bekannt – nur ein Exemplar vorhanden, welches im Tallinner Stadtarchiv verwahrt wird.¹²

Der Bericht von Gutsclaff gilt bis heute als die einzige Quelle über den Vorfall von 1642 in Sommerpahlen – es sind keine weiteren Dokumente zu dieser Episode bekannt. Er ist eine der wenigen veröffentlichten zeitgenössischen Studien über die Weltanschauung der estnischen Bauern im 17. Jahrhundert. Einen besonderen Wert hat das im Buch aufgeführte estnischsprachige Donnergebet, das Gutsclaff von einem als »Donnerpfaffe«

¹¹ Valik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. Välja andnud Albert Saareste ja Arno Raphael Cederberg. Vihk 1. [Eine Auswahl von älteren Zeugnissen der estnischen Schriftsprache. Hrsg. von A. Saareste und A. R. Cederberg. H. 1].- Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus 1927 (= Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised [Veröffentlichungen der Akademischen Gesellschaft für Estnische Sprache]; 16), S. 99; Eesti Biograafiline Leksikon [Estnisches Biographisches Lexikon], Tartu: Loodus 1926-29, S. 115.

¹² Der *Kurtze Bericht* wird heute im Bestand des Revaler Ratsarchivs aufbewahrt: TLA, B. 230, Verz. 1, Nr. Htr. 35; im Gesamtverzeichnis der Handbibliothek des Stadtarchivs Tallinn von 1930-1937 steht der nachfolgende, den *Kurtzen Bericht* betreffende Vermerk: »Gekauft am 9. Dezember 1935 von Herrn O. Moeller für 12 Kronen«; siehe auch: Übersicht über die Tätigkeit der Stadtverwaltung Tallinn von 1935/36, X aastakäik [10. Jahrgang] (1936), S. 85. Möglicherweise handelte es sich beim Verkäufer um Otto Moeller, den Architekten und Sohn des ehemaligen Archivars der Öselschen Ritterschaft, von dem der Estnische Archivrat im Jahr 1933 mehrere, im Laufe der Zeit in den estnischen Archiven und Bibliotheken gestohlene Archivalien beschlagnahmte. (Eesti Riigiarhiiv/Estnisches Staatsarchiv, B. 1014, Verz. 1, Nr. 81, Bl. 1-2, 25). Es ist nicht ausgeschlossen, daß es sich bei dem *Kurtzen Bericht*, den das Stadtarchiv von O. Moeller kaufte, um dasselbe Exemplar handelte, das früher der Bibliothek der Estländischen Literarischen Gesellschaft gehört hatte. Über die Aufbewahrungsorte dieses raren Buches geben einige Veröffentlichungen irreführende Auskünfte. Zum Beispiel schreibt Johan Köpp im Jahre 1959, daß sich ein Exemplar in der Bibliothek der Estländischen Literarischen Gesellschaft befindet. Vgl. Johan Köpp: Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. [Die Kirche und das Volk. Vom geistigen Werdegang des estnischen Volkes].- Lund: Eesti Vaimulik Raamat 1959. Noch in der zweiten Hälfte der 70er Jahre war man der Meinung, daß in Estland kein einziges Exemplar vom *Kurtzen Bericht* erhalten geblieben sei. Vgl. Heldur Niit: Kadunud ja jälle leitud [Verschwunden und wieder aufgefunden].- In: Keel ja kirjandus 11 (1981), S. 683. – Laut Nachrichten von Vello Helk wird ein Exemplar auch in der Dänischen Königlichen Bibliothek aufbewahrt: Vello Helk: Estica-trükiseid Kopenhaagenis ja mujal [Estica-Drucke in Kopenhagen und anderswo].- In: Tuna 2000 (2), S. 61-71, hier S. 69.

bekanntem Bauern aufgeschrieben hat.¹³ Dieses ist, soweit bekannt, die älteste Aufzeichnung eines Donnergebets aus dem Gebiet Estlands. Außerdem werden von Gutsblaff zahlreiche estnische Orts- und Personennamen sowie vereinzelt Sätze in estnischer Sprache festgehalten.¹⁴

Die oben erwähnten, man kann sagen, allgemein bekannten Aspekte stehen, wohl unterschiedlich akzentuiert, in allen dem *Kurtzen Bericht* gewidmeten Abhandlungen im Vordergrund. Die früheren Autoren sind am meisten für den sozusagen historischen Kern interessiert gewesen – die Beschreibung des Aberglaubens und das dadurch verursachte Ereignis.¹⁵ Später, mit dem Aufstieg des estnischen Nationalbewußtseins und der estnischen Forschung sind die im Buch aufgeführten estnischsprachigen Ausdrücke sowie das Donnergebet als sprachliche und religionsgeschichtliche Denkmäler von besonderem Wert beachtet worden. Seit dem Anfang unseres Jahrhunderts ist das Gebet wiederholt neu publiziert und veröffentlicht worden.¹⁶ Außerdem wurden im *Kurtzen Bericht* An-

¹³ Kurtzer Bericht (Anm. 4), S. 362-363.

¹⁴ Ebd. S. 18-23, 34, 258, 262. Dazu siehe Näheres: Lea Kõiv: Haruldane eesti keel haruldases trükises [Rares Estnisch in einer raren Druckschrift].- In: Raamatukogu 2 (1995), S. 11-13.

¹⁵ So wunderte man sich: »Welche Blindheit, welche Greuel!«- In: Christian Friedrich Scherwinzky: Etwas über die Ehsten besonders über ihren Aberglauben.- Leipzig: im Schwickertschen Verlage 1788, S. 41; und man fand, daß die Esten, im Vergleich zu anderen europäischen Völkern, die nach und nach zum Christentum übergetreten sind, am längsten am Aberglauben ihrer Verfahren festhielten.- In: ders.: Eine Mühle, die Ursache von Misswachs und Aufruhr. Aus der Geschichte des Ehstnischen Aberglaubens.- In: Karl Gottlob Sonntag: Das Russische Reich, oder Merkwürdigkeiten aus der Geschichte, Geographie und Naturkunde aller der Länder, die jetzt zur Russischen Monarchie gehören. Bd. I-II.- Riga: Hartknoch 1792, Bd. II (1792), S. 129-137, hier S. 129. Herman Kellgren schätzt die Beschreibung der Flußverehrung hoch ein als wertvolles Vergleichsmaterial bei der Erforschung der Religionsgeschichte anderer finnisch-ugrischer Völker. Vgl. Herman Kellgren: Om den heliga bäcken Wöhhand i Liefland.- In: Suomi 1849 (1850), Nr. 10, S. 79-92, S. 80. Mihkel Veske schreibt: »Wir bekommen hier ein festes Zeugnis dafür, wie mächtig der heidnische Glaube noch vor 240 Jahren war, wie er Menschen zu einem großen Verbrechen treiben konnte, wie nach dieser vollbrachten bösen Tat die abergläubischen Gedanken noch weiterlebten, obwohl es deutlich zu sehen war, daß die Säuberung des Flusses das schlechte Wetter nicht verbessert hatte! Darüber hinaus erhalten wir hier einige wichtige Nachrichten über den alten Glauben. Wir haben gesehen, was ein heiliger Hain war und wie er als heilig verehrt wurde.«- In: Veske: Vanad ohvrikohad (Anm. 10), S. 42. Auf Gutsblaff geht auch die Beschreibung der Flußverehrung im bekannten Nachschlagewerk über die deutsche Mythologie zurück: Jacob Grimm: Deutsche Mythologie. Bd. I-II. Zweite Ausgabe.- Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung 1844, Bd. I, S. 565.

¹⁶ Kivid ja Killud [Steine und Splitter]. Zusammengetragen von Villem Reiman.- Tartu: Postimees 1907, Erster Teil (= Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused [Ver-

haltungspunkte für die Präzisierung der biographischen Daten Gutslauffs gefunden.¹⁷ Einhellig wird Gutslauffs Gewissenhaftigkeit bei der Widerlegung des Aberglaubens anerkannt. Man hat festgestellt, daß die seelische Erziehung der estnischen Bauern ihm sehr am Herzen lag.¹⁸ Die Verfasserin des vorliegenden Beitrages hat ihrerseits darauf hingewiesen, daß das Buch, das in der Forschung bereits seit Jahrhunderten als Quelle über den Volksglauben der Esten bewertet worden ist, darüber hinaus interessante Einblicke in die geistige Welt der Deutschen jener Zeit gewährt. Sie hat auch einige Beobachtungen über die Darstellungsweise Gutslauffs im Vergleich zu anderen zeitgenössischen Autoren angestellt.¹⁹

Also ist der *Kurtze Bericht* einerseits schon häufig und relativ ausführlich behandelt worden und kann daher schon als besonderes Phänomen unter den Druckschriften des 17. Jahrhunderts gelten.²⁰ Jedoch wür-

handlungen der Gesellschaft für Estnische Literatur]; 1), S. 8-9; Jaan Ruus: Pikkeri palve [Donnergebet].- In: Eesti Kirjandus (1914), S. 17-20; Tõnu Sander: Eesti kirjanduse lugu [Geschichte der estnischen Literatur], Bd I-II.- Tartu: Roht 1918, Bd. II, S. 53; Matthias Johann Eisen: Eesti mütoloogia [Estnische Mythologie], Tartu: Bergmann 1919, S. 181; Valik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi (Anm. 11), S. 99; Eesti kirjanduse ajalugu viies köites [Geschichte der estnischen Literatur in fünf Bänden].- Tallinn: Eesti Raamat 1965, Bd. I, S. 139; Sulev Vahtre, Helmut Piirimäe: Meie kaugem minevik [Unsere ältere Vergangenheit].- Tallinn: Valgus 1983, S. 196-197.

¹⁷ Tering: Lisandusi ja täpsustusi (Anm. 4), S. 29.

¹⁸ Scherwinzky: Etwas über die Ehsten (Anm. 15), S. 27. »Aus Gutslauffs Werk kann man sehen, daß er ein guter und gerechter Mensch, für seine Zeit ein kluger Mann war. Zu den Bauern war er freundlich, und es scheint, daß diese viel Vertrauen zu ihm hatten. Der Bauer Wihtla Jürgen aus Erastvere vertraut ihm ein heidnisches Gebet an. Er erteilt ihnen keine rauhen, bösen Worte, sie tun ihm leid, weil sie noch ungebildet, dumm sind; seinen eigenen Stand und andere Stände ermahnt er aber an mehreren Stellen mit strengen, scharfen Worten.« Veske: Vanad ohvrikohad (Anm. 10), S. 14. »Gutsloff war kein gestrenger lutherischer Strafprediger, sondern vielmehr ein geduldiger Erklärer, dessen Aufrichtigkeit, Ernst und Interesse an der Weltanschauung der Bauern u. a. durch die Aufzeichnung und Veröffentlichung des Donnergebets zum Ausdruck kommt, denn selbst die mündliche Wiedergabe heidnischer Worte war aus der Sicht des orthodoxen Luthertums in jener Zeit eine Sünde.« Vgl. Tartu Ülikooli ajalugu 1632-1982 [Geschichte der Universität Tartu 1632-1982]. Hrsg. von Helmut Piirimäe. Bd. I-III.- Tallinn: Eesti Raamat, Valgus 1982, Bd. I, S. 260.

¹⁹ Lea Kõiv: Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsloff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefflandt Wöhhandta [...].- In: Lotman: Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil (Anm. 3), S. 85-105.

²⁰ Außer den obenerwähnten ist noch zu nennen: Lauri Vahtre: Tõestisündinud lugu pühast jõest [Eine wahrhaftige Geschichte vom heiligen Fluß].- In: linGua Plus 3 (1990), [nicht paginiert]. Die Novelle der finnisch-estnischen Schriftstellerin Aino Kallas: Die Rache des Heiligen Flusses. Pyhän Joen kosto.- Hel-

de eine weitere Betrachtung des Buches unter einigen zuvor angedeuteten Gesichtspunkten zu einer tieferen und systematischeren Kenntnis desselben beitragen und zugleich das Gesamtbild vom Schrifttum des 17. Jahrhunderts erweitern. Aus diesem Grund soll im folgenden versucht werden, den *Kurtzen Bericht* in den Kontext seiner Zeit einzuordnen. Dabei sollen sowohl die für das Zeitalter typischen Momente als auch Besonderheiten, durch welche sich Gutsclaffs Werk von anderen zeitgenössischen Schriften abhebt, festgestellt werden.

Zunächst sei auf den Inhalt des Buches eingegangen. Der Pastor Gutsclaff hat seine Schrift *Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandu* laut seiner eigenen Aussage »Aus Christlichem Eyfer/ wegen des Vnchristlichen vnd Heydnischen Aberglaubens« verfaßt.²¹ Recht kurz, nur auf dreizehn Seiten, berichtet er über die Brandstiftung der Sommerpahlenschen Mühle sowie die diesem Vorfall vorangegangenen Ereignisse. Das eigentliche Ziel des Buches ist, den Aberglauben bloßzulegen, die Anhänger des falschen Glaubens zu belehren und zum richtigen Christentum zu bekehren sowie »allen Ständen« Hilfe zur Bekämpfung des Aberglaubens zu leisten.

Darumb wil einem jeden wahren Christen obligen vnd gebühren/ sich nach seinem Stande solchem schändlichen Aberglauben mit Ernste zuwider setzen/ welches ich mit lehren vnd vnterrichten/ straffen vnd warnen/ dräwen vnd trösten/ schriftlich vnd mündlich/ meinem Lehrstande nach muß verrichten.²²

Zu Beginn stellt Gutsclaff seinem Leser den »Feind« – den Aberglauben in der Umgebung des Vöhandu-Flusses – ausführlich vor. Zu diesem Zweck beschreibt er genau die Lage des Flusses, indem er die einzelnen Haushalte sowie die Gewässer nennt, die Berührung mit dem Fluß haben. Er weiß zu berichten, daß der Fluß in den Peipussee (Peipsi järv) mündet und in Rußland angeblich weiter bis zur Stadt Pleskau (Pihkva, Pskov) fließt, anderen Angaben zufolge jedoch bis nach Narva. Der Fluß sei reich an Fisch, biete aber auch günstige Möglichkeiten für den Bau von Wassermühlen und sei zum Rudern und Baden gut geeignet.²³ Um der Flußverehrung nachzugehen, ließ sich Gutsclaff durch estnische Bauern über die Bräuche und Ansichten unterrichten, die mit dem Fluß zusammenhängen. Er hörte von ihnen mehrere Geschichten, die von der Heiligkeit des Flusses zeugen sollten. So erfuhr er unter anderem, daß man aus dem Hain, der die Quelle des Flusses umgibt, keinen einzigen Zweig brechen dürfe; daß die Quelle jedes Jahr gereinigt werden müsse

sinki: Otava 1930 (estn.: Tartu 1931), ist ebenfalls von Gutsclaffs Erzählung inspiriert worden.

²¹ Siehe den ausführlichen Titel des Buches (Anm. 4).

²² *Kurtzer Bericht* (Anm. 4), S. 11.

²³ Ebd., S. 19–24.

und dies »biß zur Ankunfft König Caroli seligen Andenkens aus Schweden/ nachher Dörpat/ [...]« geschehen sei. Der Wasserlauf dürfe auf keinerlei Weise gestört werden, deshalb sei es auch nicht erlaubt, Mühlen zu bauen. Falls man gegen diese Regeln verstoße, breche ein Unwetter los.²⁴ In früheren Zeiten seien insgesamt mindestens fünf Mühlen wegen Gefährdung des heiligen Flusses vernichtet worden.²⁵ Die Vorfahren der Einheimischen hätten am Fluß mit einem entsprechenden Ritual das Wetter vorhergesagt und sogar günstiges Wetter »bestellt«; man habe in älteren Zeiten sogar Kinder dem Fluß geopfert.²⁶ Noch gegenwärtig, das heißt zu Gutslaffs Zeiten, pflege man dem Donnergott am Fluß Opfer zu bringen, wozu es ein besonderes Donnergebet gäbe.²⁷ Somit gelte der Fluß bei den Bauern als ein heiliges Gewässer und werde mancherorts sogar als der »Heilige Fluß« bezeichnet.²⁸ Über den Ursprung der Flußverehrung behaupteten die Bauern, daß es ihr alter Glaube sei »Se om meye vana Vsk/ [...]«²⁹; so rede das Volk »Ninda se rahwgas kõneleb«³⁰, und daß die Eltern es ihnen beigebracht hätten »[...] / ninda need Wannambat meile opnut ommat«.³¹ Außerdem werde Gott von den Bauern mit der Flußverehrung in Zusammenhang gebracht: Er habe böses Wetter geschickt, da er sich über die Schändung des Flusses ärgerte.³² Gutslaff muß feststellen, daß der Aberglaube dank des Unwetters stark zugenommen habe und außer den Bauern auch Deutsche, unter anderen manche Angehörige der höheren Stände, ja sogar Pastoren in seinen Bann gezogen habe.

solch Geschrei hat gantz Lieffland erfüllet gehabt/ also daß von Riga an biß Narva/ Reval/ Pernaw/ etc. der Lettische Bawr über die Schwäti Vbbe/ der Ehstnische Bawr aber über die Pöha Jögge geruffen hat. Vnd nicht alleine hat diß Aergernisse den Bawrsman berührt/ sondern hat auch viele der Teutschen bethören/ vnd zwar des gemeinen Mannes den mehrertheil/ auch etzliche im hohen Stande vnnd Ansehen: Schande ist es daß ich bekennen muß/ daß auch Pastores, die der Gemeine Christi mit heilsamer Lehre vorstehen sollen/ sich nicht geschewet haben/ diesen schändlichen Paganismum zu defendieren.³³

²⁴ Ebd., S. 6, 11-14, 19-29, 257-258, 269.

²⁵ Ebd., S. 278-283.

²⁶ Ebd., S. 24-28, 209-210, 212.

²⁷ Ebd., S. 362-364.

²⁸ Ebd., S. 17, 19, 27.

²⁹ Ebd., S. 266.

³⁰ Ebd., S. 258.

³¹ Ebd., S. 266.

³² Ebd., S. 129, 377.

³³ Ebd., S. 17-18. Sogar die Russen – das Nachbarvolk – die als besonders abergläubisch gelten, wunderten sich über die Ausbreitung des Heidentums bei den Esten. Ebd., S. 382-383.

Viele von ihnen hätten früher kaum etwas über den Fluß gewußt, jedoch seien sie nunmehr noch eifrigere Anhänger des nichtigen Aberglaubens als selbst manche Bauern.³⁴ Dies habe wiederum das Ansehen des falschen Glaubens bei den Bauern weiter erhöht.³⁵

Im Anschluß an die Vorstellung des ›Hauptprotagonisten‹ seiner Schrift setzt sich Gutslaff mit den eigentlichen Ursachen der ungünstigen Witterung auseinander. Er macht klar, daß das Wetter jeweils von der Lage der Gestirne und ihrer gegenseitigen Wirkung bestimmt wird. Wie alles in der Welt, so hängt aber auch das jeweilige Wetter vom Willen Gottes ab.³⁶ Letztendlich entscheidet Gott, ob er die von den Himmelskörpern verursachten Auswirkungen, die zum Unwetter führen können, abwendet oder nicht.³⁷ Gutslaff gibt zu, daß eine der Ursachen für das schlechte Wetter tatsächlich beim Fluß Vöhandu steckt: Die Flußverehrung ist ja an sich bereits ein schwerer Verstoß gegen das erste Gebot.³⁸ Obwohl Gott einen solchen Aberglauben sicher nicht dulden könne, ist das laut Gutslaff doch nicht der einzige Grund für die göttliche Strafe.³⁹ Auch die Israeliten wurden nicht nur wegen der Sünden Davids, sondern vielmehr wegen ihrer eigenen Laster von der Pest betroffen.⁴⁰

Gutslaff entfernt sich im folgenden nach und nach vom Thema der Flußverehrung. Er wendet seine Aufmerksamkeit einem allgemeinen Problem zu, indem er sich über die Trägheit und Fahrlässigkeit der Esten wie auch Deutschen in Sachen des christlichen Glaubens und der Kirche beschwert. Sein Augenmerk gilt dabei der Position des Pastors in der Gesellschaft sowie dem problematischen Verhältnis zwischen den Geistlichen und den weltlichen Herren. Den letzteren wirft er vor, daß sie ihr Patronatsrecht bei der Wahl der Pastoren mißbräuchten und sich um das materielle Wohl der Kirche nicht ausreichend kümmerten.⁴¹ Auf der anderen Seite bleibt auch die Geistlichkeit von seiner Kritik nicht verschont, da »im Geistlichen Stande Lehrer vnd Prediger so kalt vnd nachlässig sind gewesen bey diesem blinden Volke in lehren vnd predigen/ [...]«.⁴² Gutslaff klagt, daß er, wohin er seinen Blick auch richten würde, überall auf Verletzungen der zehn Gebote stoße. Für die Aufzeichnung aller Übel gäbe es in einem Buch nicht genügend Platz.⁴³ Er hält fest,

³⁴ Ebd., S. 356.

³⁵ Ebd., S. 284-287.

³⁶ Ebd., S. 301; 240-244.

³⁷ Ebd., S. 304.

³⁸ Ebd., S. 172, 381.

³⁹ Ebd., S. 183-184.

⁴⁰ Ebd., S. 183-184, 191-192.

⁴¹ Ebd., S. 179-182.

⁴² Ebd., S. 178.

⁴³ Ebd., S. 333-345; 381-384; »Wenn ich nun wolte alle Sünden die heutiges Tages hin vnd her im schwange gehen/ beschreiben/ wie sie begangen werden:

daß »ein jeder in seinem Stande an diesem Aberglauben der Bawren schuldig« ist. Das alles habe dazu beigetragen, daß »die armen Bawren keine rechte gründliche Vnterrichtung von Christlichen Glauben haben können vnd bleiben dahero in diesem ihrem Heydenthumb«. ⁴⁴ So habe der »Wegen defectibus aller Stände« aufgebrachte Gott keinen Grund gehabt, das vom Saturn und Jupiter bewirkte kalte Wetter abzuwenden. ⁴⁵

Jedoch hängt mit dem Fluß Vöhandu noch etwas Gefährliches zusammen, was die Entstehung und das Anhalten des schlechten Wetters mit begünstigt hat. Es ist derjenige, den das Wort Gottes wie folgt beschreibt:

er sey ein Fürste der in der Lufft herrsche: Ein Fürst vnd Gewaltiger/ nemblich ein Herr der Welt/ der in der Finsternisse dieser Welt herrschet: Ein starcker Gewapneter/ der seinen Pallast vewahret. ⁴⁶

Schon im ersten Kapitel beginnt Gutsclaff mit der Zerlegung der Fragen, wie der »Teuffel Gottes Intention bey dessen Wercken« widerstrebe, welches auch geschehe »bey diesem Aberglauben«:

So were sie [Vöhandu] zu allerhand Mühlwercken sehre bequeme/ wenn nicht der leidige Teuffel solchen Nutz vnd Gebrauch dieser Bäche den accolis oder Anwohnenden mißgönnete/ dahero er ihnen hat eingebildet/ daß alsdenn flugs Vngewitter entstehe/ wenn diese Bäche werde mit Mühlen/ fischwehren oder dergleichen verpfahlet oder verunreiniget. ⁴⁷

Die Bauern meinten, daß der Teufel vielleicht im Fluß wohnte: Einmal während eines Krieges sei aus dem Fluß ein Jüngling gestiegen, der einen blauen und einen gelben Strumpf anhatte, worauf die verfeindeten Truppen, die bis dahin stillstanden, aufeinander prallten. ⁴⁸ Derselbe Teufel werde von den Bauern jetzt als Urheber des launischen Wetters verdächtigt.

Unter Berufung auf die Heilige Schrift weist Gutsclaff nach, daß der Teufel unmöglich im Fluß Vöhandu wohnen kann, denn Gott habe ihm die Hölle als Wohnsitz zugewiesen. ⁴⁹ Ebenso wird von Gutsclaff die Be-

So würde solches ein sonderbahres Buch werden/ vnd würde diß Büchlein gar zu weitleufftig machen.« Ebd., S. 333-334. Deshalb beabsichtige er, in Zukunft sogar einen gesonderten Traktat zu diesem Thema zu schreiben. Ebd., S. 182.

⁴⁴ Ebd., S. 180-181, 182.

⁴⁵ Ebd., S. 182, 347-348.

⁴⁶ Ebd., S. 216.

⁴⁷ Ebd., Register der Capittel vnd der Sachen/ die in diesem Büchlein vorlauffen, S. 23-24.

⁴⁸ Ebd., S. 28, 115 und 173.

⁴⁹ Ebd., S. 199-200.

fürchtung der Einheimischen widerlegt, daß der Teufel im Fluß »sein Werck« habe. Den Teufel ziehe ein kaltes lebloses Gewässer gar nicht an; er fühle sich zum Menschengeschlecht hingezogen.⁵⁰ Besonders leicht würden dem Netz seiner »Lügen« »Vngläubige, Schwachgläubige, die da im Glauben schläfferisch oder nachlässig sind«, verfallen.⁵¹ Eben der Teufel pflanze in Menschen den Aberglauben an. Besonders erfolgreich sei er in dieser Sache in den Zeiten des Heidentums gewesen, als er im griechischen Delphi sogar eine eigene »hohe Schule« unterhalten habe. Aus näherer Vergangenheit erinnert Gutsblaff an die bekannte Geschichte vom Vertrag zwischen Doktor Faustus und dem Teufel.⁵² Jetzt wolle sich der Teufel durchsetzen, indem er den Menschen den Aberglauben einflößt und dazu mehrere »Lügen« über den Fluß Vöhandu einsetzt.⁵³

Bei der Bedrängung der Menschen, unter anderem bei ihrer ›Beladung‹ mit der Flußverehrung werde der Teufel durch den Neid getrieben, den er dem Menschen als von Gott besonders Begünstigtem gegenüber sowie Gott dem Allmächtigen gegenüber spürt. Er sei bestrebt, die Menschen der von Gott gegebenen Vorteile, wie zum Beispiel des günstigen Mühlengewässers Vöhandu, zu berauben. Ebenfalls versuche er, Gottes Ansehen bei den Menschen zu verderben, indem er den falschen Eindruck erweckt, daß das Wetter nicht von Gott, sondern von dem Fluß oder der Mühle oder von ihm selbst bestimmt wird.⁵⁴ Jedoch handelt der Teufel samt seinem irdischen »Gesindlein (Zauberer, Zauberhexen, Beschwerer, Banntuchmacher, Hartmacher)«⁵⁵ – nur mit Gottes Genehmigung und darf den ihm gesetzten Rahmen nicht überschreiten.⁵⁶ Auch zur Änderung des Wetters habe Gott dem Teufel gewisse Möglichkeiten eingeräumt, so daß er mit göttlicher Zustimmung ein irgendwo vorhandenes kaltes Wetter an einen anderen Ort ›transportieren‹ kann. Andererseits könne er bei den Menschen den Anschein von einem Wetter er-

⁵⁰ Ebd., S. 201, 213.

⁵¹ Ebd., S. 219.

⁵² Ebd., S. 206-207.

⁵³ Ebd., S. 11-15. Gutsblaff führt diese »Lügen« an: Das ungünstige Wetter sei die Folge des Mühlenbaues, der den Fluß verunreinigt und seinen Wasserlauf gestört habe; vor etlichen Jahren sei an derselben Stelle auch eine Mühle gewesen, die ebenfalls von den Bauern zerstört worden sei, worauf das schöne Wetter wiederkehrte; die Mühle von Hans Ohm liefere viel mehr Mehl als die anderen Mühlen – dies sei ein Zeichen von der Besonderheit der Mühle; nach der Zerstörung der Ohmschen Mühle sei der Fluß mit der Absicht wieder verunreinigt worden – deshalb werde auch das Wetter nicht besser. Also vermittelt Gutsblaff Meinungen der Einheimischen zu den Gründen für das Anhalten des schlechten Wetters auch nach dem Niederbrennen der Mühle.

⁵⁴ Ebd., S. 371-378.

⁵⁵ Ebd., S. 207.

⁵⁶ Ebd., S. 215, 217-219.

wecken – den falschen Regen hervorrufen oder ähnliches.⁵⁷ Er sei aber nie in der Lage, selbst Wetter zu gestalten: So wie der Fluß Vöhandu und andere Schöpfungen Gottes, könne der Teufel nichts vollbringen, wofür Gott selbst zuständig ist.⁵⁸

Durch das harte Wetter und die Herausforderung der Menschen durch den Teufel wolle Gott erreichen, daß die Menschen daraus eine Lehre ziehen und sich bessern; die bereits Frommen würden die gerechte göttliche Strafe erkennen und in ihrem Glauben noch fester werden; die Unschlüssigen würde dieser Prüfstein letztendlich entweder auf die richtige oder aber die falsche Bahn bringen.⁵⁹ Deswegen empfiehlt Gutsloff, anstatt den Schildbürgern (»Die Herren von Schilde«) gleich, die das Licht im Sack ins Zimmer zu tragen suchen, die Mühle und Hans Ohm anzugreifen, besser das Augenmerk auf die wahren Ursachen des bösen Wetters, und zwar auf den Aberglauben und die teuflische Verführung, zu richten.⁶⁰ Um diese wahren Ursachen zu beseitigen, mahnt er jeden zur Buße: man soll nicht den Fluß oder die Quelle reinigen, sondern sich selbst.

Es wird Gotte nicht gedienet mit eusserlicher Reinigunge vnseres eigenen Leibes/ welcher doch ein Tempel Gottes ist. [...] Vielweniger wird ihme gedienet mit der Reinigunge dieser nichtigen leblosen Bäche. Ist nun vnser Hertze reine/ so ist vns auch alles rein/ vnd also ist vns auch diese Bäche rein/ wenn sie schon so sehre verstawet würde/ daß das Wasser seinen lauff nicht haben könnte. Ist aber vnser Hertze nicht rein: So ist vns auch diese Bäche nicht reine/ vnd wenn es auch möglich were/ daß sie mit einem Haaren Siebe durchgezogen vnd gereinigt were/ also/ daß auch kein Sandeskörlein darin zu sehen/ vnd das Wasser klärer als ein Christall were. Darumb saget Paulus. Den Vnreinen/ vnd Vngläubigen ist nichts rein.⁶¹

Nur diejenigen, die Buße getan haben, halte Gott des guten Wetters würdig.⁶² Gutsloff prüft sorgfältig, was man aus der heiligen Schrift über den Fluß Vöhandu und die Einstellung der Menschen zu dem Fluß herauslesen kann. Er findet, daß das Wort Gottes nicht verbietet, die Gewässer im Interesse der Menschen anzuwenden. Im Gegenteil, der Bau von Mühlen ist eine Gott gefällige Tat, denn der Mensch ist berufen und ausgewählt worden, das von Gott Geschaffene zu verwalten.

⁵⁷ Ebd., S. 246–247.

⁵⁸ Ebd., S. 239, 245.

⁵⁹ Ebd., S. 225–229.

⁶⁰ Ebd., S. 174.

⁶¹ Ebd., S. 167, 169–170.

⁶² Ebd., S. 347.

Nun hat aber der liebe Gott nirgends in seinem Worte nicht verboten auff dieselbe Bäche Mühlen vnd Fischwehren zu bawen/ [...] ⁶³ Mehret euch/ vnd füllet die Erden/ vnd machet sie euch vntherthan/ vnd herrschet über Fische im Meer/ vnd über Vogel vnther Himmel/ vnd über alles Thier das auff Erden krecht. ⁶⁴

Allen Gewässern der Welt ist ja jeweils ein bestimmter Zweck gegeben worden. Selbst das Tote Meer, wo es keine Fische gibt, ist doch irgendwie nützlich. Es würde Gott eben verärgern, wenn man seine Anweisungen nicht befolgt, zum Beispiel auf den Bau der Mühle verzichtet. ⁶⁵ Außerdem pflegt Gott laut der Bibel die Menschen vor einer seinem Willen widersprechenden Tat durch verschiedene Zeichen und Omen zu warnen. Bestimmt wäre es bei der Mühle in Sommerpahlen nicht anders gewesen; eine Warnung ist aber im gegebenen Falle unterblieben. ⁶⁶ Nach dem »Buch der Weisheit« kann der Fluß Vöhandu also keineswegs als ein einzigartiger, geschweige denn heiliger Fluß angesehen werden.

So gedencket auch dessen die gantze H. Schrift/ vielweniger die Heiligen Zehen Gebote/ weder explicite noch implicate mit keinem einzigen Buchstaben/ es kan vnd mag auch zu keinem vnther den heiligen Zehen Geboten gezogen werden/ ohne daß es eine Abgöttereie/ vnd also wieder das erste Gebot Gottes ist/ sich auff diese Bäche etwas zu bawen fürchten/ [...] Derohalben ist es kein schändliches vnbilliges noch vnrechtes Werck/ eine Mühle auff die Wöhhanda bauen. Vnd also hat auch die Bäche nicht mit der That Gott bewogen/ diß Land der Mühle halber böse Wetter zuschicken. ⁶⁷

Hätte Gott tatsächlich ein Gewässer auszeichnen wollen, so wäre seine Wahl wohl eher auf ein Gewässer des heiligen Landes – das Rote Meer, den Fluß Jordan oder aber den See Genezareth oder den Teich Bethesda – gefallen. ⁶⁸

Somit läßt schon die Heilige Schrift, die höchste Autorität des 17. Jahrhunderts, nicht bezweifeln, daß der Fluß Vöhandu keinen Einfluß auf die Witterung nehmen kann. Folglich gilt dies auch für den betreffenden Fall. Ungeachtet dessen hält Gutsblaff es für notwendig, zur Verstärkung seiner Argumentation noch die gesunde Vernunft, die menschliche Erfahrung sowie die Logik heranzuziehen.

Solches hat man nicht alleine aus Sprüchen heiliger Schrift zuersehen [...], sondern es bezeuget solches auch die Vernunft nebst der Erfahrung [...].

⁶³ Ebd., S. 97-98.

⁶⁴ Ebd., S. 105.

⁶⁵ Ebd., S. 103.

⁶⁶ Ebd., S. 109-112.

⁶⁷ Ebd., S. 120-121.

⁶⁸ Ebd., S. 113-114.

So muß man hierinne die gebürliche Mittel an die Hand nehmen/ dadurch man die Warheit oder die Vnwarheit in einem jeden dinge erfahren kan/ vnd also muß man besehen/ ob die Leute/ die diß reden/ die Warheit reden oder nicht. Dieselben Mittel sind aber diese: Der Augenschein/ die Vernunfft/ vnd eine richtige Folge oder Schluß in einem Syllogismo.⁶⁹

Dazu ermutigt ihn wiederum die Bibel, der zu entnehmen ist, daß Gott dem Menschen »eine vernünfftige Seele [gegeben hat], [...] also dass der Mensch auch verborgene natürliche Sachen kan erforschen vnd erkennen lernen.«⁷⁰

Indem Gutsclaff auf die schwachen Stellen bei der Flußverehrung hinweist, regt er die Menschen, die in der Umgebung des Flusses wohnen, zum Nachdenken über ihre eigenen unmittelbaren Erfahrungen im Zusammenhang mit diesem Gewässer an.⁷¹ Er selbst sei mehrmals durch den Fluß geritten, habe seinen Pferd ebenda getränkt sowie die von den Abergläubischen gefangenen Fische gegessen, ohne daß er dabei etwas Böses erlebt hätte.⁷² Wäre der Fluß die Ursache des schlechten Wetters, müßte das Wetter seit jeher schlecht gewesen sein, und zwar seit es den Fluß gibt. Wäre das schlechte Wetter auf die Verunreinigung des Flusses und die Störung seines Wasserlaufes zurückzuführen, müßte das schlechte Wetter seit 20 Jahren andauern, seit der Zeit, als der Fluß zum letzten Mal gereinigt wurde. Warum klagen die Menschen nur über das Wetter der zwei letzten Jahre? Es sei schon immer vorgekommen, daß Schutt, Reisig oder ähnliches in den Fluß fällt oder ein Pferd oder ein Ochse sich da entleert. Dabei hätte kaum jemand gedacht, daß solche Sachen böses Wetter hervorrufen können. Gutsclaff erwähnt das außerordentlich ungünstige Wetter von 1601, das Mißernte und Hungersnot zur Folge hatte. Er erinnert daran, daß es damals keine Mühle in Sommerpahlen gab. Niemand habe jenes Mal den Fluß für den Urheber des Übels gehalten. Ebenso habe es »irgend vor drey hundert vnd dreysig« Jahren, in drei aufeinanderfolgenden Jahren strengen Frost gegeben (»wie Baltzer Rusow meldet in andern theil seiner Lieffländischen Chroniken«).⁷³ Das habe eigene Gründe gehabt, ebenso wie das schlechte Wetter in Pommern, Gutsclaffs Heimat, im Jahre 1632.⁷⁴ Wenn bereits der kleine Fluß Vöhandu das Wetter beeinflusst, so kann man fragen, warum die anderen Gewässer der Welt es nicht tun? Selbst wenn das schlechte Wetter vom Vöhandu hergerührt hätte, kann es sich unmöglich auf diejenigen Gebiete ausgedehnt haben, die zum Fluß gegen den Wind gelegen waren. Au-

⁶⁹ Ebd., S. 302, S. 259.

⁷⁰ Ebd., S. 57.

⁷¹ Ebd., S. 235, 270.

⁷² Ebd., S. 261–263.

⁷³ Ebd., S. 186, 275.

⁷⁴ Ebd., S. 277.

Ber dem könne der kleine Fluß kaum Regen und Kälte auf einem so großen Territorium verursachen. Falls die Sommerpahlische Mühle das Wetter ändern kann, sollte dasselbe auch für andere Mühlen und sonstige Bauten gelten, die am Fluß liegen. So etwas sei aber nicht bekannt. Niemand greife zum Beispiel die Brücken an. Die Brücke als im Vergleich zur Mühle kleinerer Bau könnte ja kleinere Änderungen des Wetters bewirken.⁷⁵ Gutsblaff erinnert noch daran, daß es vor dem Brand der Mühle auch schöne Tage gegeben habe, sogar eine ganze Woche lang. Nach dem Niederbrennen der Mühle sei das Wetter wider Erwarten gar nicht besser geworden.⁷⁶ Die Strafe der Natur bzw. des Schöpfers für den Mühlenbau hätte eigentlich nur die Beteiligten betreffen müssen – den Hans Ohm sowie die Erbauer der Mühle. Nun suchte aber die Katastrophe alle in Livland heim und befiel außerdem Schweden, Finnland und Rußland, wo kaum jemand von dem Fluß Vöhandu und der Mühle gehört hatte. Man darf einem angeblich alten Glauben nicht trauen, wenn die eigenen Augen das Gegenteil sehen.

Der Alten ihre Glaube vnd Lehre/ können nicht wahr machen/ was wir vor sichtbaren Augen vnwahr befinden. Nun sehen wir es ja mit sichtbaren Augen/ daß die Wöhhandu alles leidet/ was andere Wasser leiden/ vnd giebet kein einiges Merckzeichen/ daß sie etwas nicht leiden wolle.⁷⁷

Mit Hilfe der Astrologie und den Kalendern von David Herlicius⁷⁸ und Laurentius Eichstadius⁷⁹ zeigt Gutsblaff auf den Tag genau die Zusammenhänge zwischen der Bewegung der Gestirne und der Witterung von 1641 bis 1642.⁸⁰ Die wissenschaftlichen Erkenntnisse gelten für den Fluß Vöhandu auch im allgemeinen: wenn er tatsächlich zum Wetterwechsel beigetragen hätte, wäre dies den Gelehrten längst aufgefallen, und sie hätten sich mit dem Phänomen auseinandergesetzt. Da der Fluß aber bei Gelehrten keine Beachtung gefunden hat, sind die Erfindungen des ungebildeten bäuerlichen Verstandes nach Gutsblaffs Meinung unangebracht.

⁷⁵ Ebd., S. 260.

⁷⁶ Ebd., S. 57.

⁷⁷ Ebd., S. 266.

⁷⁸ David Herlicius – ein zu seiner Zeit berühmter Medicus, Astronomus, Historicus und Poet (geb. 1557), studierte in Wittenberg, Leipzig und Rostock; wirkte lange Zeit in Stargard, starb dort im Jahre 1630. Vgl. *Grosses Vollständiges Universal Lexicon, Aller Wissenschaften und Künste*, [...] Bd. I-XXXIII.-Halle, Leipzig: Zedler 1732-51, Bd. XII (1735), Sp. 1700-1701.

⁷⁹ Laurentius Eichstadius – Stadtphysicus in Stettin, starb im Jahre 1660.- *Grosses Vollständiges Universal Lexicon* (Anm. 78), Bd. VIII (1734), S. 471.

⁸⁰ Kurtzer Bericht (Anm. 4), S. 319-328.

Dass aber die Lieffländische Bäche Wöhhandasolte böses Wetter wircken/ wenn eine Mühle darauff erbawet wird: Dasselbe hat bisshero noch kein Menschlicher Witz vnd Verstand erkennen können/ wird auch von demselben nimmermehr gut geheissen oder bestetiget werden. Der Bawren verstand der dieses vorgibt/ ist nicht ein rechtmessiger Verstand/ sondern ein Gebrechen des Verstandes/ der dasselbe vorgiebt/ was er noch nie recht erforschet hat: Darumb muss man denselben alhie nicht ansehen/ sondern der Gelarten vnd der Naturkündiger Gezeugniss oder Erkänntnisse suchen.

Was also gelarte vnd verstendige Leute verstehen vnd wissen/ oder erforschet daß ist in der Natur dem Verstande offenbahr/ vnd ein solches ist auch dieses/ daß keine Bäche von Natur wegen einiger Mühlen könne böse Wetter machen.⁸¹

Um ganz sicher zu sein, betrachtet Gutschlaff auch das Verhältnis zwischen dem Teufel und dem Fluß unter logischen Gesichtspunkten. Obgleich bereits aus der heiligen Schrift hervorgeht, daß Gott dem Teufel die Hölle als Wohnsitz zugewiesen hat, erklärt Gutschlaff es noch mit Hilfe der Logik:

so ist der Teuffel ein geist/ der da vnvergänglich ist/ nicht stirbet/ oder kein Ende nimpt: Darumb muß er auch einen vnvergänglichen Orth zu derselben/ Wohnung vnd derselbe Orth nehme endlich seiner Natur nach ein Ende: Wor wolte doch denn der arme Teuffel bleiben?⁸²

Er erwägt sogar die Möglichkeit, daß der Teufel wirklich im Fluß wohnen sollte, wie manche Bauern es glauben:

Wenn nun der Teuffel in derselben seine eigentliche Wohnung hette: Wo würde er denn bleiben am Jüngsten Tage? [...] Gott der Herre aber wird dem Teuffel nicht eine newe Wohnung schaffen/ ohne die die er ihme schon zubereitet hat/ [...] Darumb so würde der Teuffel gantz ohne Wohnung bleiben welches die Versehung Gottes des Schöpfers nicht zugibt.⁸³

Um die Angst vor dem Teufel zu widerlegen, appelliert er unter anderem auch an die menschliche Erfahrung:

Denn es wird bey dieser Bäche gänzlich kein sonderbahres Werck des Teuffels gespüret. Es ist auch nimmer bey Menschen dencken etwas sonderbahres bei dieser Bäche gemercket worden. Man hat auch keinen Nachricht/ daß in alten Zeiten etwas sich dabey solte zugetragen haben.⁸⁴

⁸¹ Ebd., S. 59, 61-62.

⁸² Ebd., S. 202.

⁸³ Ebd., S. 202-203.

⁸⁴ Ebd., S. 209.

Gutsblaff findet auch, daß der Teufel diesmal keine Möglichkeit gehabt habe, das schlechte Wetter von einer anderen Stelle nach Livland zu bringen. Wo hätte er denn ein solches Wetter finden können: das Wetter der nördlichen Territorien hätte nicht ausgereicht, um Livland, Finnland, Schweden und Teile Rußlands zu versorgen. In Ägypten oder Indien kommt kaltes Wetter aber nicht vor, wie »Diodorus Siculus schreibet«. Weiter südlich käme der Südpol in Frage; er liege aber 1870 Meilen von Livland entfernt und auf dieser langen Strecke hätte sich das Wetter längst erwärmt.⁸⁵ Und warum sollte Gott einen derart umständlichen und langen Weg wählen, wenn er das Wetter vor Ort entstehen lassen kann?

Meistens gelingt es Gutsblaff in seinem Buch, die von ihm aufgegriffenen Themen, zumindest scheinbar, ziemlich selbstsicher bis zum Ende rational und logisch zu behandeln. Manchmal macht aber auch er selbst Zugeständnisse an den Aberglauben. So führt er den Abergläubischen zum Vergleich die Volksweisheit vor, laut welcher man bei Vollmond kein Wintergetreide säen darf, weil die Saat dann verfaulen würde. Er empfiehlt zwar, die Richtigkeit dieser Regel noch zu überprüfen, scheint aber selber an diese zu glauben, da es sich um ein Wissen handelt, das auf langer Erfahrung beruht. Den Gegnern der Mühle wirft er dagegen vor, daß sie willens seien, auf Grund eines Einzelfalles eine Regel zu verhängen.⁸⁶ Diese Äußerungen Gutsblaffs erwecken den Eindruck, als wäre ein durch die Mühle verursachter Wetterwechsel unter gewissen Bedingungen doch möglich.

Bei einigen Fällen verzichtet Gutsblaff aus Mangel an eigenen Erfahrungen auf Urteile. Zum Beispiel hat er gehört, daß der Teufel, der sich irgendwo in Mähren in den Bergen versteckt, die Wanderer mit Regen plage, sobald sie auf ihn schimpfen. Während er sonst die Grenzen des teuflischen Handelns bei den Wetterwechseln kennt, verhält er sich zu den Fähigkeiten eines »fremden« Teufels recht unsicher und tolerant: »Ob diß nun eine wahrhafftige Historia/ oder eine Lügen sey/ mügen die wissen die der Ort gewesen seyn.«⁸⁷ Eine gewisse Inkonsequenz seiner Einstellungen wird eben bei den Begebenheiten deutlich, die sich seinem »Augenschein« entziehen. Zum Beispiel erzählt er,

es soll in Deutschland auch ein Wasser sein, welches nicht vertragen könne/ dass etwas hinein geworffen werde/ sondern habe alssbald ein geprassel vnd ein grosses geräusche in sich. Die Deutschen Abergläubigen sagen/ diss sey Wasser darinne Pilatus solle ersoffen seyn.⁸⁸

Seine Meinung über dieses fremde Wasser lautet:

⁸⁵ Ebd., S. 252-254.

⁸⁶ Ebd., S. 49-52.

⁸⁷ Ebd., S. 231.

⁸⁸ Ebd., S. 288.

Wiewol ich noch nimmermehr in Deutschlandt von einem solchen Wasser gehört habe/ vielweniger einigen Menschen angetroffen der dieses selbst gesehen oder erfahren solte haben: So wil ich es doch lassen wahr seyn/ und wil es mit glauben/ dass ein solches an seinem Orthe geschehe.⁸⁹

Über den heimatlichen Fluß Vöhandu hat er dagegen ein festes Urteil:

in dieser Bäche/ in der Wöhhanda ist Pilatus nicht ersoffen: Darumb kan solches und dergleichen an der Wöhhanda nicht geschehen/ als an jenem Wasser geschiehet.⁹⁰

Nachdem Gutsclaff Bibelstellen, seine eigenen logischen Konstruktionen sowie auf menschlicher Erfahrung beruhende Argumente, wie oben beschrieben, zusammengeflochten hat, um die Flußverehrung möglichst ausführlich zu widerlegen, schließt er seine Schrift voller Hoffnung ab:

Der liebe Gott gebe seine Gnade/ daß es das Ende erreichen möge/ dahin es meinentwegen ist angesehen: Daß nemblich Gottes Reiche dadurch erbawet/ vnd des Teuffels Reiche bey vns gänzlich zerstöret werde. Amen.⁹¹

Das Thema, mit dem sich Gutsclaff befaßt, gilt im livländischen Kontext jener Zeit als recht alltäglich: Mit dem Aberglauben oder der »Abgötterey« der örtlichen Bauern wurden wohl alle hiesigen Geistlichen konfrontiert. Außer Gutsclaff haben noch manche seiner Zeit- und Amtsgenossen ausführliche Schriften zu dem selben Problem verfaßt und veröffentlicht.⁹² Neben dem Aberglauben spiegeln sich im *Kurtzen Be-*

⁸⁹ Ebd., S. 289.

⁹⁰ Ebd.

⁹¹ Ebd., S. 407.

⁹² Die bedeutendsten Schriften des 17. Jh., die vom Aberglauben in Est- und Livland handeln: Neun Außerlesen vnd Wolgegründete Hexen Predigt/ Darinnen der Terminus Magiæ oder Zauberey nach den Logicalischen terminis richtig vnd kürztlich auß Gottes Wort/ vnd andern Schribenten vnd Historien erkläret vnd außgeföhret worden/ [...] Durch M. Hermannum Samsonium [...].- Riga: Schröder 1626; Wiederlegunge Der Abgötterey vnd nichtigen Aberglaubens/ so vorzeiten auß der heydnischen Abgötterey in diesem Lande entsprossen/ vnd bißhero in gebrauche blieben. [...] Auch Deß Abergläubigen Mißbrauchs der H. Schrifft/ [...] Einfältigen vnd guthertigen Christen zur nachricht/ auch zur vermeidunge vnd abschew solches Aberglaubens einfältiglich gestellet/ Von Pavlo Einhorn/ [...].- Riga: Schröder 1627; Reformatio Gentis Letticae in Ducatu Curlandiae. Ein Christlicher Vnterricht, Wie man die Letten oder Vntutschen im Fürstenthumb Churland vnd Semgallen von ihrer alten Heydnischen Abgötterey vnd Aberglauben zum rechten Gottesdienst, wahrer Gottesfurcht, vnd ernster meidung alles Heydnischen Gottlosen wesens, bringen müge. [...] Durch Pavlvn Einhorn.- Riga: Schröder 1636 (Neudruck in: *Scriptores rerum Livonicarum*, Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. [...] Zweiter Band.- Riga, Leipzig: Eduard Frant-

richt aber auch andere damals aktuelle Fragen wider: die religiöse und moralische Disziplin bei den verschiedenen Bevölkerungsschichten, Mängel des kirchlichen Systems etc.⁹³ Gutsblaff geht zwar von den konkreten lokalen Erfahrungen aus, seine Darstellung schließt aber an eine für die lutherische Diskussion des 17. Jahrhunderts bedeutende Frage an – das Verhältnis zwischen dem Weltlichen und Geistlichen sowie die Rolle der beiden in der Gesellschaft.⁹⁴ Charakteristisch für das Zeitalter sind in Gutsblaffs Werk die Kritik der Sündhaftigkeit sowie eine hingebungsvolle Analyse der Sünden.⁹⁵ Die Gegenüberstellung der Sünden und der Ursachen der Witterung im *Kurtzen Bericht* entspricht ebenfalls der damals allgemein gültigen Konzeption.⁹⁶ Die Lasterhaftigkeit der Menschen soll

zen's Verlags-Comptoir 1848, S. 605–638; *Historia Lettica*. Das ist Beschreibung der lettischen Nation [...] Durch Paulum Einhorn/ [...], In Verlegung Jacobi Sternbachs [...]. Gedruckt durch Johann Vogeln/ der Königl. Acad. Buchdrucker, im Jahr 1649. Eine Schrift von Johann Forselius, dem Pastor zu St. Matthias in Harrien (Harju-Madise in Harjumaa) ist von Johann Wolfgang Boecler, dem Pastor zu Kusal (Kuusalu) publiziert worden: Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. [...] von Johanno Wolffgango Boeclero, [...].- Reval: Brendeken [o.J.]. (ND in: *Scriptores rerum Livonicarum* (s.o.) S. 665–680; Vom alten Volksglauben berichtet auch Georgius Mancelius. Siehe: Jānis Krēsliņš: *Dominus narrabit* (Anm. 3), S. 207–209.

⁹³ Vgl. zum Beispiel Paul Baerent: *Notizen zur Geschichte und Kulturgeschichte des 17. Jahrhunderts*.- In: *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1907*.- Riga: Häcker 1908, S. 87–98, hier S. 89ff. Das Verhältnis zwischen dem Volksglauben und dem Christentum im 17. Jahrhundert spiegelt sich farbig in den Visitationsprotokollen wieder, die im Historischen Archiv Estlands, im Schwedischen Reichsarchiv sowie in der Abteilung für Handschriften und rare Bücher der Universitätsbibliothek Tartu verwahrt werden. Sie werden übersichtlich referiert in: Johan Köpp: *Kirik ja rahvas* (Anm. 10); Uku Masing: *Saksa vaimulike ja aadli vahekorra Eestis XVII sajandil* [Über das Verhältnis zwischen den deutschen Geistlichen und dem Adel in Estland im 17. Jahrhundert].- In: *EELK* (1983), S. 23–31.

⁹⁴ Vgl. zum Beispiel Wolfgang Sommer: *Obrigkeits- und Sozialkritik in lutherischen Regentenpredigten des frühen 17. Jahrhunderts*.- In: *Daphnis* 10 (1981), H. 1, S. 113–140; Jānis Krēsliņš: *Dominus narrabit* (Anm. 3), S. 176–180, 189ff.

⁹⁵ Vgl. zum Beispiel Krēsliņš: *Dominus narrabit* (Anm. 3), S. 204–206; Samson: *Neun Außerlesen vnd Wohlgegründete Hexen Predigt* (Anm. 92), »Die Neunde vnd letzte Predigt von dem Hexen wesen«.

⁹⁶ Mit der Lasterhaftigkeit der Menschen bzw. der Gesellschaft wurde auch die Hungersnot von 1602 in Livland erklärt. Siehe: *Warhafftige [...], wol niemaln erhörte Newe Zeitung. Von dem grossen Hunger, so sich im 1602. Jar, Nur allein im Fürstenthumb Semgaln, [...], in Lyfflande zugetragen, [...]* Durch Fridrichen Engelken.- Königsberg: Osterbergers Witwe 1603 (ND in: *Scriptores rerum Livonicarum* (Anm. 92), S. 657–664, hier S. 659–660.

Gott dazu bewogen haben, auch ernsthafte Naturkatastrophen, zum Beispiel Erdbeben, zu entfesseln. Kometen, Sonnenfinsternisse und ähnliche Naturphänomene wurden als göttliche Omen gedeutet.⁹⁷ Die Himmelskörper galten an sich als göttliche Zeichen. Dementsprechend maß man allen Erscheinungen, welche mit ihnen zusammenhingen, hohe Bedeutung zu.⁹⁸ Die astrologischen und meteorologischen Erläuterungen des *Kurtzen Berichts* spiegeln den damaligen allgemeinen Wissensstand wider.⁹⁹

Erwartungsgemäß kommt Gutsclaff, wenn er den Ursachen der Flußverehrung und der allgemeinen Sündhaftigkeit nachgeht, zum damals einzig möglichen Schluß: Es sind die Ränke des Teufels. Da die ganze Welt als Schlachtfeld zwischen Ordnung und Anarchie, das heißt zwischen Gott und Teufel dargelegt wurde,¹⁰⁰ konnte keine weltanschauliche Gedankenführung den Teufel umgehen.

Im konstruktiven Teil des *Kurtzen Berichts* bietet Gutsclaff ebenfalls bekannte traditionelle Mittel zur Bekämpfung des Aberglaubens und des Teufels an: Am wirksamsten sind eine auf die Frömmigkeit und Gottesfurcht gezielte »Reform« jedes einzelnen Menschen¹⁰¹ sowie die damit verbundene Harmonie aller Gesellschaftsschichten und ihre kollektive Verantwortung.¹⁰² Nichts Ungewöhnliches ist auch der Aberglaube, der in Gutsclaffs Schrift in seinen eigenen Äußerungen hier und da zum Vorschein kommt: Zum Beispiel spiegeln sich Volksweisheiten auch in zeitgenössischen landwirtschaftlichen Handbüchern wider, die den Ackerbau betreffen.¹⁰³

⁹⁷ Chr. A. Berkholz: M. Hermann Samson: Rigascher Oberpastor. Superintendent von Livland. Eine kirchliche Skizze aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts.- Riga: Götschels Buchhandlung 1856, S. 146-149; Laasonen: Johannes Gezelius vanhempä ja suomalainen täysortodoksia (Anm. 3), S. 463 und 465.

⁹⁸ Vgl. zum Beispiel Erkki Kouri: Der Einfluss der deutschen Gebrauchsliteratur in Finnland im 17. Jahrhundert: Die Vorlagen von Ericus Ericis Postille.- In: ders.: Historiakirjoitus, politiikka, uskonto.- Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto 1990 (= Studia Historica Jyväskyläensia; 42), S. 505-518, hier S. 512.

⁹⁹ Vgl. Tartu Ülikooli ajalugu (Anm. 18), Bd. I, S. 225; Laasonen: Johannes Gezelius vanhempä ja suomalainen täysortodoksia (Anm. 3), S. 463-465.

¹⁰⁰ Vgl. zum Beispiel Krēsliņš: Dominus narrabit (Anm. 3), S. 173, 175-176, 183-184 und 189.

¹⁰¹ Ebd., S. 172 und 199-212. Vgl. auch Sommer: Obrigkeits- und Sozialkritik in lutherischen Regentenpredigten (Anm. 94), S. 137.

¹⁰² Die Betonung der sogenannten Dreiständeharmonie und der kollektiven Verantwortung ist für die Lehren jener Zeit sehr typisch. Dazu vgl. Kouri: Der Einfluß der deutschen Gebrauchsliteratur (Anm. 98), S. 514; Krēsliņš: Dominus narrabit (Anm. 3), S. 176-180; Sommer: Obrigkeits- und Sozialkritik in lutherischen Regentenpredigten (Anm. 94), S. 123.

¹⁰³ Taube: Die Arbeiten des Rigaer Buchdruckers Gerhard Schröder (1625-1657) (Anm. 2), S. 808.

Im Kampf gegen den Aberglauben und den Teufel zieht Gutsclaff, gleich den anderen lutherischen Theologen des 17. Jahrhunderts, die Bibel als höchste Autorität zur Hilfe.¹⁰⁴ Die meisten Zitate sowie ein großer Teil des Materials zur Veranschaulichung der Argumente stammen aus der heiligen Schrift. Zur theoretischen Ausrüstung Gutsclaffs gehören ferner, ganz im Sinne der zeitgenössischen Ausbildung, die »großen Heiden«.¹⁰⁵ Die im Buch aufgeführten Exempel für die Beziehungen des Teufels zu den Weissagern wie auch das Faust-Motiv zählen zur Klassik der dämonologischen Literatur.¹⁰⁶ Flüchtig wird im *Kurtzen Bericht* auch die wichtigste theologische Kontroverse jener Zeit angesprochen: Gutsclaff bezeichnet die Berichte der Katholiken über ihre Verdienste um die Bekehrung der hiesigen Heiden zum Christentum als Verdrehungen der »papistischen Lügner« und meint, daß sein *Kurtzer Bericht*, in dem das Überleben des heidnischen Glaubens dokumentiert wird, den »Papisten« den Mund schließen sollte.¹⁰⁷ Das Problem des Katholizismus war für den Autor des *Kurtzen Berichts* aber nicht akut, so daß er keinen Anlaß hatte, von sich aus eine diesbezügliche Polemik zu eröffnen.¹⁰⁸

Gutsclaff selbst nennt seine umfangreiche Abhandlung über die Flußverehrung »Tractätlein«. Auf der anderen Seite kann der *Kurtze Bericht* auch nach den Kriterien der damaligen Predigtliteratur betrachtet werden. Auch in Details wendet Gutsclaff traditionelle Mittel an: Um die Aussagekraft des Textes zu erhöhen, bedient er sich der Frage-und-Antwort-Form sowie der Antithese. Zu demselben Zweck dienen die für die zeitgenössische Polemik kennzeichnenden kategorischen Beurteilungen, wenn es um verwerfliche Dinge geht.¹⁰⁹ Die im Schrifttum des 17.

¹⁰⁴ Auch bei Gutsclaff gilt die Beurteilung von J. Krēsliņš: »Scripture is not just a book of dogma, but also a book about the world. By quoting extensively, the preacher not only provides scriptural proof for the locus under discussion, but at the same time demonstrates that the world view which he is sharing with his listeners can be extracted from a careful reading of Scripture.« (Krēsliņš: Dominus narrabit (Anm. 3), S. 172).

¹⁰⁵ Er weist zum Beispiel auf Diodor, Hesiod, Vergil und andere hin.

¹⁰⁶ Vgl. Samson: Neun Außerlesen vnd Wohlgegründete Hexen Predigt (Anm. 92), »Die Erste Hexen Predigt«, »Die Ander Hexenpredigt«.

¹⁰⁷ *Kurtzer Bericht* (Anm. 4), S. 16-17.

¹⁰⁸ J. Krēsliņš bemerkt, daß die theologische Polemik, die in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts besonders heftig wurde, für den einfachen Gläubigen keine große Bedeutung hatte. Wie der kurländische Superintendent G. Mancelius in seiner *Lettischen Postille* ist auch Gutsclaff vor allem über die allgemeine unchristliche Führung der Bauern besorgt. Vgl. Krēsliņš: Dominus narrabit (Anm. 3), S. 196.

¹⁰⁹ Zum Beispiel »nichtiges Aberglauben, teuffelisches Werck, gröbere Fantasieye vnd nichtigere Einbildung«, »vngereimtes ding, vngereimte vnd erlogen Pfratzen, vngereimte thorheit«, »verdechtige vnd vntüchtige Zeugen«, »vngeweißtes offenbahres Heydnisch Werck«. *Kurtzer Bericht* (Anm. 4) S. 72, 265, 279 und 364.

Jahrhunderts überaus beliebten farbenprächtigen Vergleiche und markigen Metaphern sind im *Kurtzen Bericht* nicht allzu häufig, jedoch begegnen hier einige zutreffende und zugleich bekannt anmutende Ausdrücke.

Wie feine angenehme fette Braten sind ihme/ dem Teuffel/ die die aus den Christen also fänget vnd verblendet. – Ich muß mich wahrlich verwundern/ daß diese Vhrsachen bey den Abergläubigen in ihrem Vnverstande etzliche Zentner schwer geachtet werden: Die doch nicht ein halbes Quintlein wegen/ [...]. – Diese Antwort were auff der Abergläubigen ihrer Seiten mit keinem Golde zu bezahlen.¹¹⁰

Aufgrund dieser Charakteristiken kann der *Kurtze Bericht* den vielen pädagogisch-religiösen Schriften des 17. Jahrhunderts zugeordnet werden, die alle im Grunde genommen auf ein- und dasselbe Schema zurückzuführen sind. Jedoch birgt der oben beschriebene konventionelle Rahmen des *Kurtzen Berichts* mehrere Besonderheiten in sich, die vor dem allgemeinen Hintergrund des damaligen Schrifttums auffallen und besondere Beachtung verdienen.

Bereits das Ereignis, das den Anlaß zum Buch gegeben hat, gibt zu denken – das Niederbrennen einer Mühle durch Bauern. Ohne dem spektakulären Vorfall die Bedeutung absprechen zu wollen, muß festgestellt werden, daß diese Bedeutung doch eine lokale war: In einem kleinen Ort spielte sich ein Interessenkonflikt zwischen den örtlichen Bauern und dem örtlichen Gutsbesitzer ab. Nur besonders wichtige politische Ereignisse, Schlachten etc. wurden in jener Zeit, zumindest in Est- und Livland, in gesonderten Druckschriften behandelt. In der Tat muß die Krise in Sommerpahlen laut Gutsclaff sehr ernst gewesen sein.¹¹¹ Dafür spricht auch die Tatsache, daß der Besitzer der Mühle, Hans Ohm, an der Veröffentlichung so stark interessiert war, daß er die beträchtlichen Unkosten für die Herausgabe der umfangreichen Schrift übernommen hat.¹¹² Noch zwei Jahre nach dem Konflikt sagt er dramatisch, daß sein Leben auf dem Sommerpahlischen Gute nicht mehr gesichert und auch seine neue Mühle gefährdet sei.

So verbleibet dennoch heutiges Tages der Rumor vnd dass Geplärre so bald als ein wenig widerwertig Wetter entstehet/ dass meine Mühle nach dem ich sie wieder auffzubawen angefangen/ dessen eine Vrsache sey. Darumb sie sich dann auch wol dürffen vernehmen lassen/ dass dieselbe nicht alleine wiede-

¹¹⁰ Kurtzer Bericht (Anm. 4) S. 366–367 und 257. Dasselbe Quentlein-Zentner-Motiv wird zum Beispiel auch von H. Samson benutzt: »ein Quentlein Gunst hat ihm mehr gegolten, denn ein Centner Gerechtigkeit.« Berkholz: M. Hermann Samson (Anm. 97), S. 164.

¹¹¹ Siehe das in Anm. 34 nachgewiesene Zitat.

¹¹² Kurtzer Bericht (Anm. 4), Vorrede.

rumb solle verstöret/ sondern auch ich selbst nebest meinem armen Weib vnd Kindern jämmerlich ermordet werden. Ob es sich nun schon anlassen möchte/ als hette ich mich an solchen Rumor vnd Geschrey nicht zu kehren. So stehet mir die schon verübete Gewalt vnd Abbrennung der vorigen Mühle vor Augen. Es beweget mich auch nicht wenig/ dass viele Leute/ dieses wegen sehr widerliche discursen führen/ auch theils mit mir armen Manne selbst geführt haben, dadurch ich destomehr bestürzt vnd durch das gemein Geschrey in grosse Furcht gesetzt werde.¹¹³

Daß die Befürchtungen des Gutsbesizers begründet waren, wird auch von Gutsclaff bestätigt. Er bemerkt, daß

die Aergernisse dieses Aberglaubens so sehre groß geworden, dass in wehrendem unzeitigem Gewitter jederman seiner Sünden vergessen und nur über diese Mühle geschryen hat.¹¹⁴

Um so mehr muß man darüber staunen, daß dieser ernsthafte Vorfall in anderen Quellen nicht erwähnt wird. Also gibt es keine Möglichkeit, das von Gutsclaff aufgezeichnete vergleichend aus anderer Perspektive zu betrachten.¹¹⁵ Immerhin muß das Niederbrennen der Mühle von Hans Ohm ein für die estländischen Verhältnisse außerordentlicher Anlaß zu einem Buch gewesen sein.

¹¹³ Ebd.

¹¹⁴ Kurtzer Bericht (Anm. 4), S. 17.

¹¹⁵ Leider sind die Dokumente des Dorpater Landgerichts (Eesti Ajalooarhiiv/ Estnisches Historisches Archiv (EAA), B. 914) aus dieser Zeit nicht erhalten geblieben. Zu den Kompetenzen des Landgerichts gehörten die von den Bauern begangenen Delikte. Überraschenderweise ist auch im Visitationsprotokoll der Gemeinde Urbs vom 01.01.1643 von Võhandu keine Rede, obwohl die Frage nach den Erscheinungsformen des Aberglaubens dort ausdrücklich gestellt wird. EAA, B. 1187, Verz.1, Nr. 54, S. 38. Auch die überwiegend im Schwedischen Reichsarchiv, unter Livonica II verwahrten Archivalien, die sich auf die in diesem Zusammenhang wichtigen Personen (Hans Ohm, Johannes Gutsclaff) beziehen, geben keine Auskunft über die dramatischen Vorfälle von 1642. In den Archivquellen findet man aber einige Informationen, die Gutsclaffs Beschreibung vom Fluß Võhandu und dessen Umgebung ergänzen. Eine Beschreibung der Besitzungen des Gutes Sommerpahlen begegnet in den Akten der livländischen Landrevision von 1638. Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala I, kaguosa [Livländische Landrevision von 1638, Estnisches Siedlungsgebiet I, südöstlicher Teil].- Tartu: ENSV Riigi Keskarhiiv 1941, (= ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused; 1 (7)), S. 146-150. Im selben Dokument werden die Namen von den Bauern und Bauernhöfen angeführt, welche auch in Gutsclaffs Buch vorkommen. Ebd., S. 47 und 151. Im Lettischen Historischen Archiv wird ein Inventarverzeichnis von Sommerpahlen aus dem Jahre 1644 aufbewahrt. Es gibt einen detaillierten Überblick über das Eigentum des Gutsbesizers Hans Ohm. Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Lettisches Historisches Archiv), Riga, B. 109, Verz. 2, Nr. 447, Bl. 13ff.

Obwohl das Buch von einer lokalen Episode veranlaßt wurde, ist sein Hauptthema – der Aberglaube – von größerer, allgemeiner Bedeutung. Während andere Autoren jener Zeit – Hermann Samson, Paul Einhorn, Johann Forselius – den Aberglauben breiter, in seinen verschiedensten Erscheinungsformen umreißen,¹¹⁶ konzentriert sich Gutsclaff auf einen Sonderfall desselben und streift andere nur kurz. Dabei behandelt er sein Thema auf besondere Weise. Er begnügt sich nicht damit, den Aberglauben und dessen Verbreitung zu registrieren, sondern geht beharrlich dem Ursprung der Flußverehrung und ihren verschiedenen Ausdrucksformen in Vergangenheit und Gegenwart nach. Er vertieft sich in die Gedankenwelt der Abergläubischen und vermittelt ihre Ansichten. Er hält es für notwendig, die Überzeugungen der Bauern kennenzulernen, um die Wurzeln des Aberglaubens herauszufinden. Bei der Widerlegung des Aberglaubens setzt er sich zum Ziel,

auff alles Einbringen der Widersprecher richtig antworten/ vnd denn weiter was ein jeder frommer Christ von diesem Aberglauben halten/ auch von dem Vngewitter wissen sol/ nach meiner wenigkeit hinzusetzen.¹¹⁷

Er tritt in eine bemerkenswert ausführliche Diskussion des lokalen Aberglaubens ein. Obgleich die Flußverehrung auch für Gutsclaff ein »nichtiges, teuffelisches Werck« etc. ist, behandelt er sie als ein ebenbürtiges Gegenüber, dessen Argumente ernst zu nehmen sind. Um möglichst gründlich zu sein und dem Gedankengang des Lesers voranzugehen, setzt er außer den Exempeln aus dem alltäglichen Leben alle möglichen Gegenargumente ein (»Sie mögen aber vielleicht sagen [...], Weiter mag man alhie sagen [...], Alhie möchte man vielleicht sagen [...]«). Bei der Betrachtung der Gründe der Flußverehrung gibt Gutsclaff die Erklärungen der Bauern wieder und erwägt diese sorgfältig. Der Genauigkeit wegen werden sie an mehreren Stellen als estnischsprachige Zitate gebracht. Oft nennt er die Bauern, seine Gesprächspartner, mit den Namen (»Sulpapaap, Kihtzike Tihdt, Wichtla Jürgen, Lettuiske Michel«).

Der obenerwähnte Paul Einhorn gibt dagegen nur seine kurzen Urteile bekannt:

Es mag aber davon gehalten werden was da will/ so ists ein stück eines Heydnischen Aberglaubens/ [...]; Es ist aber an sich ein böser Aberglaube/ so der Teuffel dem Menschen eingebildet/ [...].¹¹⁸

¹¹⁶ Siehe Anm. 92.

¹¹⁷ Kurtzer Bericht (Anm. 4), S. 44.

¹¹⁸ Einhorn: Wiederlegunge Der Abgötterey vnd nichtigen Aberglaubens (Anm. 92), S. 6, 16.

Einhorns Einstellung zur Sache kommt im folgenden Zitat klar zum Ausdruck:

Was sie [die Letten] eigentlich für Feste gehabt, vnd wie sie die begangen, davon hat man jetzt keinen eigentlichen nachricht vnd ist nur gut, das man von denselben nichts wissen mag, denn es ist besser von solchem Teuffelischen Wesen nichts wissen, alss desselben eigentlichen Nachricht haben.¹¹⁹

Für die Wurzeln des Aberglaubens interessiert er sich meistens dann, wenn er der Meinung ist, daß dieser aus der Antike übernommen wurde. Er gibt zwar zu, daß die eine oder andere Überzeugung in seiner Heimat Kurland weit verbreitet ist, geht aber nicht auf den lokalen Glauben, sondern den der Antike ein.¹²⁰ Dasselbe ist auch für Hermann Samson kennzeichnend, der zwar die Zauberei und Magie in Livland analysieren will, tatsächlich aber mehr die aus der klassischen Literatur bekannten Geschichten der Antike sowie der »Zeit des Papsttums« wiedererzählt. Die Aufzeichnungen von Johann Wolfgang Boecler (bzw. von Johann Forselius) über die Sitten und Bräuche der Esten gehen über den Rahmen von Beschreibungen nicht hinaus.¹²¹ Wenn man vor diesem Hintergrund noch die Meinung berücksichtigt, daß alleine die Wiederholung eines heidnischen Donnergebets in jener Zeit als große Sünde galt,¹²² erscheint Gutsblaffs unmittelbarer Kontakt mit dem Aberglauben nach damaligen Auffassungen sogar als verwerflich. Auf jeden Fall ist ein solches Verhalten nicht üblich gewesen.¹²³

¹¹⁹ Einhorn: *Reformatio Gentis Letticae* (Anm. 92), S. 622.

¹²⁰ Siehe zum Beispiel: »Von Seelen Speisen«.- In: Einhorn: *Wiederlegunge Der Abgötterey vnd nichtigen Aberglaubens* (Anm. 92), S. 38-39, und ebd.: »Der Ander Theil. Wieder den abergläubige Mißbrauch der Heiligen Schrift«.- Riga: Schröder 1627, S. 8-9.

¹²¹ Vgl. *Scriptores rerum Livonicarum* (Anm. 92), S. 68 (Anhang zu J.W. Boecler, *Der Einfältigen Ehsten* [von Friedrich Robert Faehlmann]): »der Verfasser erschöpft aber seinen Gegenstand keinesweges, sondern bleibt nur bey der Oberfläche und die Augen fallenden Gegenständen stehn.«

¹²² Vahtre: *Tõestisündinud lugu pühast jõest* (Anm. 20); Tartu Ülikooli ajalugu (Anm. 18), Bd. I, S. 260.

¹²³ Die Rezeption Gutsblaffs ist neulich durch die Grammatik-Forscherin Marju Lepajõe ergänzt worden. Hauptsächlich in Anlehnung an die Untersuchungen von Vivian Salmon über Irland und Nordamerika betrachtet sie Gutsblaff als Missionar, der gleichzeitig als Sprachforscher fungierte, und sieht seine Tätigkeit als »praktische Missionslinguistik« in Estland. Auch geistliche Sprachforscher in anderen Ländern erlaubten sich gewisse Freiheiten hinsichtlich der Regeln des religiösen Lebens, wenn es um die Beschreibung des heidnischen Glaubens ging. Einem Missionär wurde zu diesem Zweck so manches erlaubt, was bei einem Pastor in der Heimat, im Mutterlande, als Todsünde gegolten hätte. Vgl. Marju Lepajõe: *Johannes Gutsblaffi »Grammatilised vaatlused«*.- In: *Johannes Gutsblaff: Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*

Paul Einhorn fühlt sich verpflichtet, den jungen, insbesondere aus dem Ausland gebürtigen Predigern bei der Erkenntnis und Bekämpfung des Aberglaubens zu helfen. Dabei legt er das Hauptgewicht auf die Präsentation der »richtigen Mittel« zur Widerlegung des falschen Glaubens – die einschlägigen Bibelstellen,

damit sie rechte mittel vnd gelegenheit hetten, ihre anbefohlene Vntusche Gemeine von allerley Heydnischer Abgötterey vnd Aberglauben, zur Erkändniß des einigen ewigen vnd waren Gottes, vnd seines Wesens vnd Willens zu bringen; Das soll eines jeglichen Predigers Ampt sein/ nemblich daß er die rechte vnd gesunde Lehre/ wie sie in den Schrifften der Apostel vnd Propheten gegründet/ Lehre/ vnd dagegen alles was Irrig/ Falsch/ Abgöttisch/ Abergläubig vnd Gottes deß Herren Worte zuwiedern: [...] mit rechtem grunde/ auß Gottes Worte/ verdamme/ vnnd verwerffe. In betrachtung dieses habe ich diese Arbeit auff mir genommen/ vnd so viel müglich die Abergläubigen vnd vngeleiteten finsternussen/ mit Gottes Worte/ einfältiglich gestraffet vnd wiederlegt/ damit sie durch Gottes gnade gänzlich vertrieben/ vnd von dem rechten Liechte Christo dem Herren vnd seinem Worte außgereutet werden mügen.¹²⁴

Die gleiche Ausrichtung haben auch die Schriften von Hermann Samson.¹²⁵ Gutsclaff bestimmt die »Empfänger« das heißt den Leserkreis seines Buches wie folgt:

den Unwissenden Verständigen zu einer Nachricht/ den Vnwissenden Vnverständigen zu einer Vnterricht: Dem wissenden Verständigen zu Gefallen/ vnd zur Verbesserung/ dem wissenden Vnverständigen aber zur Beschähmung.¹²⁶

In der Tat verlangte die allgemeine Gewohnheit jenes Zeitalters von den Autoren bei der Behandlung von weltanschaulichen und religiösen Problemen nicht unbedingt einen eigenen, selbständigen Blickwinkel. Professionelle Kompilationen der Heiligen Schrift, der Werke der Antike und der homiletischen Schriften waren durchaus anerkannt. Die Richtig-

(Anm. 6), S. 285–316, hier S. 294–297 und 310; siehe auch Marju Lepajõe: 350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat [350 Jahre Johannes Gutsclaffs Grammatik], in: Keel ja Kirjandus 6 (1999), S. 369–377 hier S. 375–377.

¹²⁴ Einhorn: Reformatio Gentis Letticae (Anm. 92), S. 607–608; ders.: Wiederlegung Der Abgötterey vnd nichtigen Aberglaubens (Anm. 92), Vorrede.

¹²⁵ »[...] daß ich der arme Priesterschaft mit meiner wenigen Arbeit habe wollen dienen/ damit sie aus meinen Schrifften ersehen konten/ waß die Zauberey vor ein Laster were/ vnd wie hoch sie sich dagegen mit Straffe vnnd Eyffern in ihren Ampt sollen anlassen. Ich habe sonst auch vermercket/ daß den Predigern ein Methodus art vnd weise muß fürgeschrieben werden/ wie man die einfältigen Bawren/ vom blinden Babstumb zu den richtigen wegen Gottes müge leiten vnd führen. Solcher Methodus kan vnd mag ihnen künfftig durch Gottes beystand beygebracht werden.« Samson: Neun Außerlesen vnd Wolgegründete Hexen Predigt (Anm. 92), Vorrede.

¹²⁶ Kurtzer Bericht (Anm. 4), S. 7.

keit der Ausführungen sollte jeweils durch solide Quellenhinweise gewährleistet werden.¹²⁷ Dadurch gewinnen zum Beispiel die Belehrungen von Einhorn und Samson zwar an Universalität, büßen aber in hohem Maße den Bezug auf das Örtliche ein. Beim *Kurtzen Bericht* fällt dagegen auf, daß Hinweise auf die Werke der Kirchenväter, der Reformatoren und anderer Gelehrter völlig fehlen. Neben der Heiligen Schrift hält Gutsblaff die Überzeugungskraft, die auf seinem eigenen logischen Denken beruht und an die menschliche Erfahrung appelliert, offensichtlich für wirksamer als das traditionelle »Arsenal« des lutherischen Schrifttums. Obwohl Gutsblaff in seinen Erörterungen ab und zu abschweift bzw. weite Exkurse vornimmt, kehrt er immer wieder zu seinem Hauptziel zurück: Die Haltlosigkeit eben desjenigen Aberglaubens, der in seinem heimatlichen Kirchspiel Unheil angerichtet hat, muß nachgewiesen werden. Dabei nimmt er vor allem Rücksicht auf die lokalen Verhältnisse und setzt Argumente ein, die eben in dieser Umwelt ihre Wirkung zeigen. Mit dem Empirismus, der ihm eigen ist, steht sein tiefer Respekt vor den Wissenschaften, ganz besonders vor der Naturwissenschaft, sowie vor der menschlichen Vernunft im Einklang. Sie werden von ihm gelobt:

Denn woher kommen alle die schönen philosophischen disciplinen als aus dem Verstande des Menschen: Wer kan ohne Verwunderung betrachten/ wie doch die Philosophi erstlich so ferne haben können gelangen/ dass sie die doctrinam Sphaericam oder Himmelslauff/ die Astronomiam, Astrologiam, Geometriam, vnd andere Mathematische disciplinen haben hervor gebracht/ vnd zu solcher Gewissheit gelanget seyn? Ich geschweige nun der grossen vnd wunderbahren subtilität in Metaphisicis. Ja man kann sich ja nicht ersättigen/ wenn man die lustigen vnd anmutigen Schrifften der Naturkündiger/ die den Lauff/ Vhrsprung und alles wesen aller natürlichen Dinge beschrieben haben/ anfänget zu lesen. Solches alles hat der Menschliche Verstand erforschet und erkant.¹²⁸

Aus dem Buch gewinnt man den Eindruck, daß Gutsblaffs Meinung nach nicht nur die schlechte Kenntnis der Bibel, sondern vielmehr das allgemeine Unwissen der Menschen dazu führt, daß sie die Wetterwechsel und deren Ursachen nicht richtig verstehen. Nur mit dieser Ansicht des Verfassers ist zu erklären, daß er die Zusammenhänge zwischen der Witterung und der Lage der Himmelskörper außerordentlich gründlich darlegt, wobei er Angaben der sogenannten meteorologischen Astrologie und konkrete Beispiele zur Hilfe zieht. Ohne Zweifel entspricht dies der humanistischen Haltung, die für jenes Zeitalter allgemein kennzeichnend war, zeugt aber wohl auch von der fortschrittlichen Gesinnung Gutsblaffs: Man hat die Astrologie sogar als weltliche Religion des 17. Jahrhunderts bezeichnet.¹²⁹ Obwohl jene Zeit als Periode des Durchbruches der von

¹²⁷ Kouri: Der Einfluß der deutschen Gebrauchsliteratur (Anm. 98), S. 511.

¹²⁸ Kurtzer Bericht (Anm. 4), S. 58-59.

¹²⁹ Kouri: Der Einfluß der deutschen Gebrauchsliteratur (Anm. 98), S. 512.

der Theologie unabhängigen Wissenschaft angesehen werden kann, war die Begeisterung für sogenannte freie Wissenschaften bei weitem keine Selbstverständlichkeit. Im Unterschied zu Gutsclaff halten zum Beispiel weder Samson noch Einhorn es für notwendig, das Wort Gottes mit Errungenschaften der modernen Wissenschaft in Beziehung zu bringen.¹³⁰ In den Hexenpredigten Samsons begegnet sogar eine recht skeptische Einstellung zu den Kalendern.

Denn was sie zum fundament vnd grund legen solcher Propheceyung/ das nemlich ein jeder Stern seine besondere krafft vnd wirckung habe/ dasselbe ist sehr zweiffelhafftig/ vnd findet sich davon in heiliger Schrift kein Buchstab: Wie auch die berühmste Philosophi davon nichts wissen wollen. [...] Was aber das Gewitter anlanget/ da gaffe in keinem Calender nach¹³¹

Die Betrachtung des Teufels in Gutsclaffs Werk soll ebenso gesondert hervorgehoben werden. In der Geschichtsliteratur werden gewöhnlich die Schriften von Einhorn und Samson als herausragende livländische dämonologische Werke genannt, die an europäische akademische Darstellungen dieser Art anknüpfen und zugleich Auskunft über den hiesi-

¹³⁰ Über Einhorn wird befunden, daß er theologisch hoch gebildet sei, kenne sich aber in den sogenannten freien Wissenschaften kaum aus. »Die Heilige Schrift und die Logik leiten ihn so ausschliesslich, dass ihm alles feststehend Wahrheit ist, was sie nicht verwerfen und er sich gar nicht darum bekümmert, ob es neben den Naturgesetzen bestehen könne, durch die Erfahrung bestätigt werde oder bei sorgfältiger Prüfung als Fabel erscheine. [...] Auch die bessern Quellen der einheimischen Geschichte, und diese selbst, scheinen ihm ziemlich fremd gewesen zu sein. Wenigstens zeigt er große Unsicherheit auf diesem Gebiete.« Theodor Kallmeyer: Paul Einhorn und seine Schriften über die Letten.- In: *Scriptores rerum Livonicarum* (Anm. 92), S. 653-656, S. 654. Paul Johansen meint zum Beispiel, daß es in der *Historia Lettica* nur eine Stelle gibt, die auf Russow hindeutet, vermutlich habe sich Einhorn jedoch auch dort auf irgendeine sekundäre Quelle gestützt. Vgl. Paul Johansen: Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen.- Köln, Weimar, Wien: Böhlau 1996 (= Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte; 14), S. 265. Auf die Naturwissenschaftler deutet Einhorn meistens folgendermaßen hin: »Denn/ gleich wie das Thier/ welchs Chamaeleon genant wird/ seine farben offft vnd vielfältig verändern sol/ wie die Physici vnd Naturkündiger lehren [...]«; »Vnd machet er es wie die Crocodilen: Welche/ wie die Naturkündiger melden: Wann sie einen Menschen/ oder vnvernünfftig Thier anfressen/ vorhin lauffen alß löhen sie/ biß sie ihn in dem er nachläuffet vmbbringen.« »Vom Löwen melden zwar die Physici vnd Naturkündiger/ das er vor dem rauschen der Räder am Wagen vnd vor der Hanen krehen fliehe vnd lauffe.« Einhorn: Wiederlegunge Der Abgötterey vnd nichtigen Aberglaubens (Anm. 92), Der Ander Theil, S. 34, 37 und 43.

¹³¹ Samson: Neun Außerlesen und Wolgegründete Hexen Predigt (Anm. 92), Die Achte Predigt von der Zauberey/ [...]. Erster Theil.

gen lokalen Volksglauben geben.¹³² Zu diesen zwei sollte als dritter bestimmt Gutsblaff mit seinem *Kurtzen Bericht* gezählt werden. Auch Gutsblaff geht bei seiner Analyse von der damals gültigen akademischen Auffassung vom Wesen des Teufels aus, im Unterschied zu den zwei anderen ist seine Auslegung jedoch eng mit der lokalen Materie verbunden (der Fluß Võhandu, die Flußverehrung, die Bewohner der Gegend). Indem Gutsblaff sich direkt mit der Beziehung des Teufels zum Fluß Võhandu auseinandersetzt, stellt er zugleich allgemeine Betrachtungen über die Beziehungen Gottes, des Teufels und der Menschheit zueinander an. Es ist naheliegend, daß das Teufelsbild Gutsblaffs nicht von den gelehrten Auffassungen des 17. Jahrhunderts abweicht und der Teufel von Võhandu sich gut in die allgemeine Teufels-Konzeption einfügt. So zeigt der *Kurtze Bericht*, wie die offizielle Theorie über den Teufel in bezug auf die konkreten Verhältnisse angewendet werden konnte.

Die empirische Betrachtungsweise Gutsblaffs wird, zumindest teilweise, durch den konkreten, fest umrissenen Stoff bedingt, den er behandelt – ein Fluß von lokaler Bedeutung und ein Vorfall, zu dem derselbe Fluß den Anlaß gibt. Der Seelenhirte vor Ort muß ja nach dem Gutsbesitzer Hans Ohm durch den wuchernden Aberglauben besonders hart betroffen gewesen sein. Das mag Gutsblaff dazu bewogen haben, das geistige Leben seiner Gemeinde sorgfältig zu untersuchen. Ein ähnliches Engagement entwickelte er aber auch bei seinen übrigen Aktivitäten. So verlangte die Übersetzung des Alten Testaments aus der Originalsprache ins Estnische bestimmt nicht nur gute philologische Ausbildung, sondern auch Gründlichkeit und Ausdauer.¹³³ Mit seiner estnischen Grammatik gilt Gutsblaff als der erste ernstzunehmende Theoretiker der estnischen Sprache.¹³⁴ Auch bei diesem Werk kamen ihm seine Intuition sowie direkte Kontakte mit estnischen Bauern zugute.¹³⁵ Sein einziges überliefertes estnischsprachiges Gedicht trägt deutliche Merkmale der Erlebnisdichtung, was bei der estnischsprachigen Lyrik des 17. Jahrhunderts sonst

¹³² In diesem Zusammenhang sind Einhorn's *Widerlegung Der Abgötterey* (Anm. 92) und Samson's *Neun Außerlesen vnd Wolgegründete Hexen Predigt* (Anm. 92) erwähnt worden. Ülo Valk: *Eesti rahvausu kuradi-kujutelm kristliku demonoloogia ja rahvusvahelise folkloori kontekstis: ilmumiskujud* [Das Teufels-Bild des estnischen Volksglaubens im Kontext der christlichen Dämonologie und der internationalen Folklore: Erscheinungsformen].- Diss. phil. Tartu 1994, S. 12.

¹³³ Tering: *Lisandusi ja täpsustusi* (Anm. 4), S. 30. Lepajõe weist darauf hin, daß die Übersetzungen direkt aus dem Hebräischen und Aramäischen nicht alleine als Zeugnisse von Gutsblaffs Begabung und Interesse für Sprachen anzusehen sind: Bei Bibelübersetzungen war die Wahl der Ausgangssprache um die Mitte des 17. Jahrhunderts Gegenstand einer heftigen Polemik. Vgl. Lepajõe: *Johannes Gutsblaffi »Grammatilised vaatlused«* (Anm. 123), S. 307.

¹³⁴ Lepajõe: *350 aastat Johannes Gutsblaffi grammatikat* (Anm. 123), S. 370.

¹³⁵ Dies.: *Johannes Gutsblaffi »Grammatilised vaatlused«* (Anm. 123), S. 305.

selten ist. Es enthält zwar traditionsgemäß Betrachtungen zur Überlegenheit des Göttlichen dem Menschlichen gegenüber, daneben kommen aber auch Motive des irdischen Lebens zur Geltung. Ein realistisches Genrebild wird für den bedeutendsten Teil des Gedichts gehalten.¹³⁶ Also scheint es, daß Gründlichkeit, Empirismus und Lebensnähe zu den Wesenszügen Gutslauffs gehörten.

Zusammenfassend kann man feststellen, daß Johannes Gutslauffs *Kurtzer Bericht* tiefere und vielfältigere Einblicke in das geistige Leben Estlands im 17. Jahrhundert ermöglicht als die anderen bekannten estländischen Druckschriften jener Zeit. Auf den *Kurtzen Bericht* als einen einzigartigen Vermittler der Überzeugungen des estnischen Bauern wurde man bereits im 18. Jahrhundert aufmerksam. Seitdem hat man Gutslauffs Traktat eben unter diesem Gesichtspunkt beachtet. Wenn man den *Kurtzen Bericht* jedoch im Ganzen betrachtet, gewinnt er im Gesamtbild des Schrifttums des 17. Jahrhunderts weiter an Bedeutung. Einerseits gilt er als Beispiel für eine Schrift, die sich korrekt an die Schreibmethode und die lutherische Lehre jener Zeit hält. Auf der anderen Seite bietet der *Kurtze Bericht* trotz seines orthodoxen Rahmens wohl mehr selbständige Gedanken, als es bei religiös und pädagogisch ausgerichteten estländischen Schriften des 17. Jahrhunderts sonst üblich ist.

¹³⁶ Alttoa, Valmet: 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule (Anm. 8), S. 14; Villem Alttoa: Uusi laule ja luuletajaid XVII sajandist [Neue Lieder und Dichter aus dem 17. Jh.]- In: Keel ja Kirjandus (1967), H. 10, S. 599-602, hier S. 602.

Kokkuvõte

Saksamaalt Taga-Pommerist pärit Johannes Gutsloff (? – 11. märts 1657) on tuntud lõunaesti keele grammatika ja sõnastiku koostajana (*Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Dorpat, 1648*), Vana Testamendi tõlkijana (pooleli jäänud töö käsikiri on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumis), rahvausu ja loodusnähtuste kirjeldajana-analüüsijana (*Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhande. Dorpt, 1644*) ning ühe eestikeelse leinaluuletuse (1652) autorina. Varaseimad dokumenteeritud faktid Gutsloffi eluloost on immatrikuleerimine Greifswaldi ülikooli 1632. ja Leipzigi ülikooli 1634. aastal. Kolmekümneaastase sõja tõttu kodumaalt pagedes jõudis Gutsloff Liivimaale, kus ta immatrikuleeriti 1639. aastal *Academia Gustaviana* usuteaduskonda. Disputeerinud 1640. aastal sealsamas, sai temast 1641. aastal Lõuna-Eestis Urvaste kihelkonna pastor. Vene-Rootsi sõja puhkedes 1656. aastal põgenes Gutsloff perega Tallinna, kus suri järgmisel aastal katku. Johannes Gutsloff on tuntud pastorite-estofiilide esiisa: Eesti kultuuriloos on tähtis koht ka tema pojal Eberhardil ja tolle poegadel Eberhard ja Heinrich Gutsloffil.

Johannes Gutsloffi kaasaeg – 17. sajandi esimene pool ja keskpaik – oli Eesti ajaloos pöördeline periood. Pärast Eesti ühendamist Rootsi riigi koosseisu kuulus Eesti esmakordselt ajaloos üheainsa valitseja võimu alla. Rootsi ülemereprovintside poliitika – kesk võimu positsioonide tugevdamise ja provintside tihedama integreerimise püüdlused – kandis kõige varem vilja kiriku ja hariduse vallas: 1630.–40. aastatesse langes luterliku kirikusüsteemi ülesehitamine, Tallinna gümnaasiumi ja Tartu ülikooli avamine ning trükitegevuse algus Eesti alal. Need protsessid põhjustasid vajaduse suure hulga haritlaste – ülikooli professorite, kooliõpetajate ja pastorite järele. Sellega on seletatav tõsiasi, et suur osa Eesti 17. sajandi tuntumatest haritlastest olid Kolmekümneaastase sõja jalust Saksamaalt rahulikumat elu- ja tööpaika otsima läinud sakslased, kellel oli Rootsi Läänemereprovintside valitseva nõudluse tõttu lihtne tööd leida. Neil asjaoludel sattus Eestisse ka Johannes Gutsloff.

Tänu oma ülalpool mainitud kirjatöödele kuulub Johannes Gutsloff 17. sajandi Eesti vaimse eliidi hulka. Tema vaimulikukarjäär seevastu jäi õige tagasihoidlikuks, piirdudes vaid

provintsi äärealal asuva Urvaste kihelkonna hingekarjase ametiga. Seetõttu on mõistetav, et Gutsloffi isik on Eesti kultuuriloos alati rohkem tähelepanu pälvinud kirjamehena kui vaimulikuna. Artikkel “Johannes Gutsloff Urvastes” üritab Gutsloffi tundma õppida tema igapäevases miljöös ning täiendada seeläbi tema senist “klassiku-imagot” argiste ja inimlike dimensioonidega. Gutsloffi argipäev on iseloomulik näide ühe pastori elust sõdadest kurnatud maanurgas luterliku kiriku “kasvuraskuste” aegu, ristiusukauge ja eklektilise ilmavaatega põlisrahva keskel: sellesse kuulusid alalised olmemured ja neist tulenenud konfliktid patroonidega. Üldiselt hakkab Gutsloffi kui Urvaste kirikuõpetaja tegevuses aga silma sihipärasus ja läbimõeldus: ta üritas ise kiirendada enda pastoriks kinnitamise protsessi; hoolitses talle sobilike töö- ja elutingimuste kujundamise eest; hingeharija ametiks valmistudes õppis ta põhjalikult tundma kihelkonna olusid ning koostas neid arvesse võttes koguduse-elu eeskirjad. Näib ka, et Gutsloffi ja tema koguduse mõjukate liikmete vahel oli kirikuasjades üksmeelt enam, kui seda tolleaegsete pastorite ja patroonide suhetes tavaliselt. Nõnda võiks arvata, et Gutsloff oli oma kogudusele isiksusena üldiselt vastuvõetav.

Mõned inimsuhted olid pastor Gutsloffil aga nii sassis, et neid tuli lahti harutada varauusajale tüüpilistel *Injurien*-protsessidel. Nii võib Gutsloffi ajastule iseloomulikult sõnaohtra “kohtukirjanduse” kaudu jälgida tema ellusuhtumist ja tõekspidamisi, sest konkreetsetest juhtumitest ajendatud arutlused arenesid sageli eritlusteks, mis vahendavad Gutsloffi vaateid elule üleüldse. Gutsloffi vastaste kaebustes ilmnevad omakorda tolleaegse ühiskonna ootused pastori ameti suhtes. Gutsloffi kohtuprotsessidest ilmneb, kuidas kirikuõpetajale “kohase” ja “mittekohase” piiritlemine muutus aktuaalseks eelkõige konfliktide korral ning süüdistused pastorile kohatus käitumises võisid üle kasvada koguni väideteks tema – muidu nähtavasti lugupeetud kirikuõpetaja – sobimatusest ametisse.

Igapäevase elu korraldamine ja hulk kohtuprotsesse nõudsid Gutsloffilt palju aega ja energiat. Ometi leidis Gutsloff oma pingelises rutiinis võimalusi kahe mahuka raamatu koostamiseks ning aastatepikkuseks tõlkimistööks. Eesti keele grammatika autorina ja piibli tõlkijana on Gutsloff Heinrich Stahl, Heinrich Gösekeni, Joachim Rossihniuse ja Reiner Brockmanni kõrval üks eesti kirjakeele loojatest. Ilmne on, et inspiratsiooni oma vaimutööks, mis ületas kaugelt ühe pastori igapäevased kohustused, ammutas Gutsloff just elust eestlaste keskel. Selle ilmekas tunnistus on *Kurtzer Bericht* – üksainus „kohaliku tähtsusega” ebausuilming andis talle alust põhjalikuks ja üldistavaks, kuid samas lokaalse ainesega tihedalt seotud analüüsiks. Sellisena on *Kurtzer Bericht* kaasaegses kontekstis ainulaadne teos. Teisalt näitab

raamat Gutsloffi põhjalikkust ja argumentatsioonilusti. Just tänu traktaadile *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liffland Wöhhand* on Gutsloffi koht Eesti kultuuriloos mitmekülgsem kui teiste kaasaegsete vaimulike-kirjameeste oma. See 1644. aastal *Academia Gustaviana* trükikojas ilmunud raamat on üks väheseid ning ühtlasi kõige põhjalikum Eesti talupoegade maailmavaate käsitlusi varauusajal. *Kurtzer Bericht* on kõige enam tuntud seal vahendatud eestikeelse piksepalve tõttu (vanim eestikeelse piksepalve üleskirjutus Eesti alalt) ja ainsa allikana 1642. aastal Võhandu jõe ääres toimunud veskipõletamise kohta kohalike ebausklilike talupoegade poolt. Intsidendist ajendatuna analüüsib Gutsloff selle põhjuseks olnud uskumust.

Neid, võib öelda *Kurtzer Bericht*’i üldtuntuks saanud aspekte korratakse pea kõigis Eesti 17. sajandi kultuuriloo käsitlustes. Samal ajal on aga osa Gutsloffi traktaadi sõnumist – Võhandu jõe pühadust väitva uskumuse põhjendamatus tõestamine – olnud kaua aega unustuses. Niisamuti on jäänud varju veel mõned raamatus kajastuvad teemad nagu näiteks sakslaste ebausklilikkus. Samas on ühekülgne huvi, mis täheldatav *Kurtzer Bericht*’i puhul, omane Eesti varauusaegse kirjasõna uurimisloole üldisemalt: sealt on hoolega ammutatud eesti keelt, rahvast ja maa ajalugu kajastavat teavet ning pealiskaudsemalt suhtunud ülejäänusse.

Käesolevas magistritöös esitatud kahes *Kurtzer Bericht*’i käsitlevas artiklis on traktaati analüüsitud senisest erinevast vaatenurgast. 1998. aastal ilmunud „Einblick in die geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsloff. “Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefflandt Wöhhand” näitab, et esiteks on *Kurtzer Bericht* silmapaistev demonoloogiline käsitus – kogu Võhandu lugu on seletatud jumala ja kuradi vahelise alalise võitluse kontekstis. Teiseks on raamat kõnekas allikas mitte ainult eestlaste, vaid ka Liivimaa sakslaste ebausklilikkuse ja elukommete kohta. Kolmandaks on Gutsloffi mahukas “õpetus” ebausust tänuväärne aines autori lähenemisviisi tundma õppimiseks, mis omakorda võimaldab teha järeldusi ta hariduse, ellusuhtumise ja silmaringi kohta.

2003. aastal ilmunud artikkel „Johannes Gutsloffs *Kurtzer Bericht*. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts” toestab varasemas kirjutises esitatud tähelepanekuid üksikasjalikumate näidetega nii Gutsloffi enda kui ka temaga kõrvutatud autorite tekstidest. Samuti on toodud välja veel mõningaid raamatus kajastuvaid, Gutsloffi kaasajal aktuaalseid teemasid (sotsiaalsed vahekorrad, vaimulike ja ilmalike seisuste roll ühiskonnas jm). Ühtlasi on selles põhjalikumalt süvenetud „õpetusse”,

uurides, kuidas Gutsloff ebausust kirjutab ning miks kirjutab ta just nii. Sel eesmärgil on Gutsloff'i traktaati püütud paigutada kaasaegse luterliku ortodoksia ajastu kirjasõna konteksti – kuivõrd järgib *Kurtzer Bericht* toleaegeid reegleid ning millisel määral ja millises seoses ilmneb seal autori isikupära. Võrdlus teiste Eesti (ja Läti) põlisrahvaste uskumusi käsitlenud autoritega näitab, et kui Gutsloff on ennekõike analüüsija, siis teised (Johann Forselius, Paul Einhorn, Herman Samson) piirduvad peamiselt kirjeldaja rolliga. Rahvausu lahkamisel esindab *Kurtzer Bericht* küll igati kaasaegset lähenemisviisi, kuid sisaldab samal ajal autori iseseisvat mõtet (inimlikku loogikat, elukogemust ja teadmisi nn vabadest teadustest) suuremal määral, kui seda on märgata teistes samalaadset ainet käsitlevates kirjatöödes. Seega on alust pidada Gutsloff'i pidada üheks omanäolisemaks 17. sajandi Eestist tuntud kirjameheks.

Johannes Gutsloff and his „Kurtzer Bericht vnd Vnterricht“

Summary

Johannes Gutsloff (? – March 11, 1657) from Pomerania, Germany, is known as the compiler of the Southern Estonian grammar and dictionary (*Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*, Dorpat, 1648), the translator of the Old Testament (the unfinished manuscript is in the Estonian Literary Museum), the collector and analyser of folk beliefs and natural phenomena (*Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta*, Dorpat, 1644), and the author of a mourning poem (1652) in Estonian. The earliest documented facts on Gutsloff's biography include his matriculation at Greifswald University in 1632 and at Leipzig in 1634. Fleeing from the Thirty Years' War, Gutsloff reached Livonia where he was matriculated at the Department of Theology at *Academia Gustaviana* in 1639. Having disputed there in 1640, Gutsloff became pastor in Urvaste parish in South Estonia in 1641. Upon the outbreak of Russo-Swedish war in 1656, he fled together with his family to Tallinn where he died of plague next year. Johannes Gutsloff is the forefather of a well-known Estophile family of pastors: his son Eberhard and sons of the latter Eberhard and Heinrich are important figures in Estonian cultural history.

Johannes Gutsloff lived in the pivotal period of Estonian history – in the first half and the middle of the 17th century. After Estonia had been annexed to Sweden, it was, for the first time in its history, subdued to one power. The policies of Sweden – attempts to strengthen the positions of the central power and the close integration of provinces – were in its overseas provinces fruitful first in church and education: the 1630s-40s mark the establishment of the Lutheran church organisation, the opening of a gymnasium in Tallinn and a university in Tartu and the beginnings of printing in Estonia. These are all processes needing a number of educated people – university professors, school teachers and ministers. This explains the fact why most of the best-known Estonian literati of the 17th century were Germans who had left their homeland engaged in the Thirty Years' War looking for a more peaceful place to work and live – the demand in the Swedish Baltic provinces made it easy for them to find an appointment. These were the circumstances that brought Johannes Gutsloff to Estonia.

Thanks to his above-mentioned publications, Johannes Gutsclaff belongs to the intellectual elite of the 17th century Estonia. His career as a clergyman, however, remained rather modest, confined only to the ecclesiastical office in Urvaste parish on the margins of the province. Therefore it is but natural that more attention has been paid to Gutsclaff as a man-of-letters than him as a minister, even though the more mundane aspects of his life are also of significance in an integral person and the daily life was to give him impulses for his written exercises. Besides, his life as a minister has a wider meaning: Gutsclaff was one of those ordinary ministers materializing the Swedish Lutheran policy in Livonia.

The article “Johannes Gutsclaff as *pastor loci* in Urvaste” tries to get acquainted with Gutsclaff in his daily milieu, complementing his present image of a classic by more mundane and human dimensions. Gutsclaff’s daily life is a characteristic example of a pastor’s life in the land battered by wars, the Lutheran church being in “the awkward age” and amid the indigenous people who are rather detached from Christianity replaced by an eclectic world view. As most of the then pastors in Livonian rural congregations, Gutsclaff experienced constant troubles in life and consequent conflicts with members and patrons of his congregation. With regard to the latter, Gutsclaff occasionally confronted persons from Swedish high society (e.g. Bielke and the Tott). In general Gutsclaff’s activities as a minister are characterised by their determination and well-considered plan: he tried to quicken the process of his nomination to the post; he took care to have his working and living conditions suitable for him; while preparing to become a pastor, he thoroughly acquainted himself with the conditions of his parish and, based on that, prepared regulations for the congregational work. It seems that mutual understanding between Gutsclaff and the influential members of his congregation were better than usual between the pastors and patrons at that time. So, one may conclude that Gutsclaff was by and large accepted by his congregation also as a person.

However, some of Gutsclaff’s personal relations with others were so complicated that these had to be settled at the *Injurien*-processes typical of the Early Modern Era. Characteristic to the period, court documents reveal discussions on disputable questions in detail. So Gutsclaff’s verbose „court literature” gives us an overview of his ideas and convictions for arguments stemming from particular cases, phenomena or people sparked off distinctions reflecting Gutsclaff’s views to life in general. The complaints of Gutsclaff’s opponents, in return, tell us about the expectations of a then congregation toward its pastor – what was considered „proper” or „improper”. Gutsclaff’s life shows how the line between the two was of

significance mostly in case of conflicts. Court allegations against the pastor's improper behaviour grew eventually into claims of Gutsclaff's – by and large a seemingly respected minister – unsuitability to the position.

Gutsclaff's life in Urvaste seems to confirm the personal traits attributed to him by his work – diligence, entrepreneurial spirit, thoroughness and an inclination to view social phenomena within a broader context than just his everyday life. Even the tenacity (stubbornness?) revealed by Gutsclaff in his court cases, could be seen as the same consistency that is apparent in his creative work: his tireless translation of the Bible and his meticulousness in uprooting Estonians' superstition in *Kurtzer Bericht*.

Daily life and numerous law suits consumed a lot of Gutsclaff's time and energy. The more one should value the fact that Gutsclaff, in his dire routine, managed to compile two bulky books and translate for years. As the author of the Estonian Grammar, Johannes Gutsclaff – alongside with Heinrich Stahl, Heinrich Göseken, Joachim Rossihnius and Reiner Brockmann – is one of the creators of the Estonian literary language. But due to his treatise *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandu* Gutsclaff's role in Estonian culture, if compared to the others, is more versatile. This book, published in 1644, is one of the few and at the same time the most thorough study of the world view of Estonian peasants in the Early Modern times. The book is best known for its Estonian prayer to the lightning (the oldest written document of the prayer in Estonian recorded in Estonia) and as the only source of the 1642 mill-burning at the Võhandu River by local superstitious peasants. On the occasion of the incident, the author describes the belief that had caused it. These aspects of *Kurtzer Bericht* of more or less general knowledge are repeated in almost all the studies of the Estonian 17th century culture. At the same time a part of the treatise, moreover, the part taking up most of the book – arguments proving the beliefs associated with the Võhandu River to be groundless – has been neglected for a long time. So, Estonian cultural studies know well Gutsclaff's „brief notice“ – the description of the case and the folk beliefs – but do not know Gutsclaff's „instruction“ – the reasons to see the beliefs of Võhandu as groundless. There are a few more less-known subjects in the book. The one-side interest that can be observed in case with *Kurtzer Bericht* can be observed in the research history of the Estonian Early Modern texts in general: these have been mostly sources for information on the Estonian language, the Estonian people and the history of the country while all the rest of their content has deserved only a superficial study.

In the two articles on *Kurtzer Bericht* presented in this thesis the treatise has been analysed from a less traditional angle with a special emphasis on „the instruction“, the author’s way of writing and his reasons for that. The earlier of the articles, the 1998 *Einblick in die geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsclaff. “Kurtzer Bericht und Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandu“* sums up the observations made in „rereading the old book“. These give every reason to value the treatise for more reasons than just as a source for the superstitions of Estonians living at the Võhandu and an incident caused by it. First, *Kurtzer Bericht* is remarkable as a treatise on demonology – the whole of the case has been explained in the context of the perpetual strife between God and Devil. Secondly, the book is a telling source of superstitions and customs of not only Estonians but also of Livonian Germans. Thirdly, the bulky „instruction“ by Gutsclaff is a rewarding material to analyse the reasoning as well as ideas of its author enabling, in its turn, to draw conclusions about his educational background and life experience. Comparing Gutsclaff to other authors writing on the beliefs of Estonian (and Latvian) indigenous population, one can say that Gutsclaff is first and foremost an analyser while the others (Johann Forselius, Paul Einhorn, Herman Samson) limit their tasks to description.

The 2003 article *Johannes Gutsclaffs Kurtzer Bericht. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts* is in its essence the continuation and an enlargement of the former. The statements of the initial article have been supplemented here by more detailed examples of Gutsclaff as well as of authors he has been compared with. A few additional subjects, significant for the period and discussed in the book, have been added (social relations, the social status of the clergy and the laymen, et al). Now the treatise is viewed within the context of its contemporary texts from the age of the Lutheran orthodoxy – how does *Kurtzer Bericht* follow the rules of its age and how much or why does its author reveal his individuality. These discussions rely on the studies dedicated to the history of the 17th century ecclesiastical or secular literature of nearby regions (Finland and Latvia), or on studies of Early Modern cultural history in general. So both the articles on *Kurtzer Bericht* treat the book as a rich source for analysing Gutsclaff as a person and a writer, giving us this way supplementary information on the Early Modern Estonian literary history. At the same time one is once and again convinced by the fact that even a supposedly well-known text can tell us many a new things if faced to new questions.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

- f 1187 Eestimaa evangeelimi luteriusu konsistoorium
- f 1270 Urvaste kogudus
- f 914 Tartu Maakohus
- f 278 Liivimaa kindralkuberner

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

- f 1014 Eesti Arhiivinõukogu
- f 3587 Hengo Tulnola isikuarhiiv

Läti Ajalooarhiiv (LVVA)

- f 109 Tartu õuekohus
- f 233 Liivimaa ülemkonsistoorium
- f 7349 Liivimaa kindralkuberner
- f 4038 Riia Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi käsikirjade kogu

Rootsi Riigiarhiiv (SRA)

Livonica II (Liivimaa ülemkonsistoorium)

- vol. 376 Protokollid ja kontseptid 1640–1683
- vol. 377 Kontseptid 1633–1649
- vol. 392 Kohtuotsused 1636–1692
- vol. 401 Kirjad 1635–1695
- vol. 402 Supliigid 1639–1647
- vol. 404 Supliigid 1669–1672
- vol. 423 Kohtuasjad 1643–1644
- vol. 424 Kohtuasjad 1645–1649 (1656)
- vol. 430 Kohtuasjad 1669
- vol. 643 Mitmesugused aktid
- vol. 700 Mitmesugused aktid

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

- f 166 Tallinna Vaeslastekohus
- f 230 Tallinna Magistraat
- f 236 Oleviste kogudus
- f 88 Tallinna Linnaarhiiv

Tallinna Ülikooli (TLÜ) Akadeemiline Raamatukogu (Baltika osakond).

Verzeichnüs derer Bücher, so von der alten Revalschen Bibliothec, sent Ao. 1552. überblieben, und ietzo, in S. Olai Kirche annoch vorhanden sind. V–2901.

TRÜKITUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Zweyter Band. Bearbeitet von Johann Friedrich v. Recke und Karl Eduard Napiersky. Mitau: Steffenhagen, 1829.

Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. Nachträge und Fortsetzungen. Unter Mitwirkungen von C. E. Napiersky, bearbeitet von Theodor Beise. Bd. 1. Mitau: Steffenhagen, 1859.

Altof, Kaja. Übersetzer geistlicher Literatur in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Die Bibelübersetzung und ihr Einfluss auf die estnische Geschichte. Hrsg. von Karl Heinz Borck. (Studienreihe Baltische Seminare, Bd. 1). Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, 1996, lk 15–34.

Alttoa, Villem. Uusi laule ja luuletajaid XVII sajandist. – Keel ja Kirjandus 1967, nr 10, lk 599–602.

Alttoa, Villem; Valmet, Aino. 17. ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat, 1973.

Baerent, Paul. Notizen zur Geschichte und Kulturgeschichte des 17. Jahrhunderts. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1907. Riga: Häcker, 1908, lk 87–98.

Beise, Theodor. Beitrag zur Geschichte der ältesten Universität Dorpat. Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. 8, H. 1, Riga: Kymmell, 1855, lk 146–191.

Berkholz, Christian August. M. Hermann Samson, Rigascher Oberpastor, Superintendent von Livland. Eine kirchliche Skizze aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Riga: Verlag von Edmund Götschel's Buchhandlung, 1856, lk 54–81.

Buchholz, Arend. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888. Festschrift der Buchdrucker Rigas zur Erinnerung an die vor 300 Jahren erfolgte Einführung der Buchdruckerkunst in Riga. Riga: Müller, 1890.

Decisiones mille et sex casuum con scientiae e diversis theologorum scriptis collectae, contractae, & in brevitatem redactae, ac juxta ordinem locorum theologorum positae. Das ist Kurtze und richtige erörterung Ein Tausend und Sechs Gewissens Fragen, auff vielerley in Theologischen Schulen, Predigtampte und Consistorien fürfallenden Sachen und zutragenden wichtigen fällen, Auss vielen Hochgelahrter Theologen Schrifften, Consilien, Belehrungen Urtheilen und Abscheiden Zusammen gezogen und nach einem richtigen Methodo der Artikeln unser Christlichen Lehre ordentlich verfasset. Durch M. Ludovicum Dunte Diener Göttliches Worts in Revall. Lübeck: Martinus Janovius, 1643.

Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten, [...] von Joh. Wolffgango Boeclero, [...] Reval: Brendeken, 1684.

Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe. Hrsg. Mati Laur, Enn Küng, in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. (Nordistica Tartuensia, 13). Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, 2005.

Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Hrsg. von Martin Ottow, Wilhelm Lenz. Köln, Wien: Böhlau, 1977.

Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit und Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11). Stockholm: Centre for Baltic Studies, Stockholm Univ., 1993.

Disputatio Theologica De autoritate et origine SS. Scripturae Quam Sub Praesidio Andreae Virginii... publica disquisitioni submittit Johannes Gutslavus majori, hora consensu. Dorpati, 1640.

Dülmen, Richard van. Der ehrlose Mensch. Unehrlichkeit und soziale Ausgrenzung in der Frühen Neuzeit. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1999.

Eesti Biograafiline Leksikon. Tartu: Loodus, 1926–1929.

Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toimetanud Arne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.

Eesti Kirjanduse Biograafiline Leksikon. Toimetanud Endel Nirk ja Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.

Eesti raamatu kronoloogia. Koostanud Tiiu Reimo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000.

Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Näitus Tallinna raekojas 26. aprill – 3. september 2000. Artiklid ja kataloog. Koostanud Lea Kõiv, Mare Luuk, Larissa Petina, Tiiu Reimo, Urve Sildre. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2000.

Eestikeelne raamat 1525–1850. Estnisches Buch 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia. I osa). Tallinn: [Teaduste Akadeemia Kirjastus], 2000.

Eesti kirjanike leksikon. Koostanud Oskar Kruus ja Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, 2000.

Einwohnerverzeichnisse von Hinterpommern nach den Steuererhebungen von 1655 und 1666. Bearbeitet von Werner von Schulmann. Köln, Graz: Böhlau, 1966.

Eisen, Matthias Johann. Eesti mütoloogia. Tartu: Ed. Bergmann, 1919.

Elias, Otto-Heinrich. Der Baltische Raum als europäische Geschichts- und Kulturlandschaft. Politische Voraussetzungen und geistige Tradition. – Europäische Dimensionen deutschbaltischer Literatur (vt kirjet allpool), lk 15–30.

Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Koostanud Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.

Europäische Dimensionen deutschbaltischer Literatur. Hrsg. von Frank-Lothar Kroll. (Literarische Landschaften 6). Berlin: Duncker & Humblot, 2005.

Frank, Michael. Ehre und Gewalt im Dorf der Frühen Neuzeit. Das Beispiel Heiden (Grafschaft Lippe) im 17. und 18. Jahrhundert. – Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit (vt kirjet allpool), lk 320–338.

Friedlaender, Ernst. Aeltere Universitäts-Matrikeln II. Universität Greifswald. (Publikationen aus den k. Preußischen Staatsarchiven, 25). Teil I (1456–1645). Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1893.

Gadebusch, Friedrich Konrad. Livländische Bibliothek, Bd. I–III. Bd. I. Riga: Hartknoch, 1777.

Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Livland. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke, 1929.

Grimm, Jacob. Deutsche Mythologie Bd. I–II. Zweite Ausgabe. Bd. I. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung, 1844.

Grosses Vollständiges Universal Lexicon, Aller Wissenschaften und Künste, [...] Bd. I–XXXIII. Bd. XII. (1735). Halle, Leipzig: Zedler, 1732–1751.

Grünfeldt, Peeter. Teateid möödunud sajandi alult. – Kunst ja Kirjandus 1936, nr 43.

Gutslaff, Johannes. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhand. Daraus die Vnchristliche Abbrennung der Sommerpahlischen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer / wegen des Vnchristlichen vnd heydnischen Aberglaubens gegeben Von Johanne Gutslaff / Pomer. Pastorn zu Vrbs in Lieffland. Gedruckt zu Dorpt in Lieffland / bey Johan Vogeln / der Königl. Vniversität Buchdrucker / im Jahr 1644.

Gutslaff, Johannes. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam Dorpat: Johannes Vogel, Acad. Typogr., 1648.

Gutslaff, Johannes. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õpetooli toimetised, 10). Tartu: Tartu Ülikool, 1998.

Göseken, Heinrich. An- und Vorrede an den günstigen Leser. Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus. Reval: Adolph Simon, 1660.

Haarmann, Harald. Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, Bd. I (Fenno-Ugrica, Bd. 2). Hamburg: Buske, 1976.

Hasselblatt, Cornelius. Die Entwicklung der estnischen Schriftsprache unter deutschem Einfluß. Die Bibelübersetzung und ihr Einfluss auf die estnische Geschichte, lk 56–69.

Handbuch der personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven. Bd. 7. Reval–Tallinn. Hrsg. von Sabine Beckmann und Martin Klöker unter Mitarbeit von Stefan Anders. Hildesheim, Zürich, New York: Olms-Weidmann, 2003.

Helk, Vello. Estica-trükised Kopenhaagenis ja mujal. – Tuna 2000, nr 2, lk 61–71.

Helk, Vello. Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit 1559–1710. (Beiträge zur Schulgeschichte, 2. Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 1). Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1989.

Historia Lettica. Das ist Beschreibung der lettischen Nation [...] Durch Paulum Einhorn / [...], In Verlegung Jacobi Sternbachs [...]. Gedruckt durch Johann Vogeln / der Königl. Acad. Buchdrucker, im Jahr 1649.

Isberg, Alvin. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia, 12). Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1968.

Jakobson, Carl Robert. Kolm isamaakõnet. II. Võitlemised Eesti vaimupõllul. St. Peterburg: 1870.

Jaanson, Ene-Lille. Die Buchdruckerei der Universität Dorpat im 17. Jahrhundert. Druckereiwesen und Buchproduktion in Dorpat und Pernau 1631–1710. – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998, Bd. 2, lk 873–890.

Jaanson, Ene-Lille. Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000.

Joachim Rossihnius. Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und –Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman. (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 19). Jurjew (Dorpat), 1898.

Johansen, Paul. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte, 14). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996.

Jõgi, millel on hing. – Kaja, 1933, nr 185.

Jürjo, Indrek. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004.

Kallas, Aino. Pyhän Joen kosto. Helsinki: Otava, 1930.

Kallmeyer, Theodor. Paul Einhorn und seine Schriften über die Letten. – *Scriptores rerum Livonicarum* (vt kirjet allpool), lk 653–656.

Kelch, Christian. Liivimaa ajalugu. Tõlkinud Ivar Leimus. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2004.

Kellgren, Herman. Om den heliga bäcken Wöhhanda i Liefland. – *Suomi* 1849 (1850), nr 10. Helsingfors: Finska Litteratur-Sällskapet, 1850, lk 79–92.

Kiivit, Joan. Über das Verhältnis der deutschen Geistlichen und des Adels in Estland, insbesondere im 17. Jahrhundert. [1996]. (Tõlge Uku Masingu artiklist “Saksa vaimulike ja aadli vahekorra Eestis XVII sajandil”. Vt kirjet allpool.).

Kirchen-Gesetz und Ordnung / So der Grossmächtigste König und Herr / Herr Carl / der Eilffte / Der Schweden / Gothen und Wenden König / etc. Im Jahr 1686 hat verfaßen und Im Jahr 1687 im Druck ausgehen und publiciren lassen. Stockholm / gedruckt bey Joh. S. Eberdt.

Kivid ja Killud. Kogunud Villem Reiman. Esimene osa. (Kirjanduse Seltsi Toimetused, nr 1). Tartu: Postimees, 1907.

Klöker, Martin. Reiner Brockmann und der Revaler Dichter- und Gelehrtenkreis im frühen 17. Jahrhundert. Magisterarbeit zur Erlangung des *magister artium*. Osnabrück, 1993.

Klöker, Martin. Literarische Kultur in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit*. Bd. 2. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998, lk 822–841.

Klöker, Martin. Gibt es eine “baltische” Literatur? Deutsche Literatur der Frühen Neuzeit in Estland und Lettland. – *Literatur und Sprache. Ausländische Literatur und Spracherwerb durch Bibliotheken. Literature and Language. Foreign Literature and Language Skills by and with Libraries. Proceeding des internationalen Seminars 1999 / of the international seminar 1999*. Deutsches Bibliotheksinstitut; Bibliothekarische Auslandsstelle, [2002], lk 167–178.

Klöker, Martin. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). *Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit*. Teil 1: Darstellung; Teil 2: Bibliographie der Revaler Literatur. Drucke von den Anfängen bis 1657. Max Niemer Verlag, 2005.

Kouri, Erkki. Der Einfluss der deutschen Gebrauchsliteratur in Finnland im 17. Jahrhundert: Die Vorlagen von Ericus Ericis Postille. – Erkki Kouri. *Historiakirjoitus, politiikka, uskonto*. (Studia Historica Jyväskyläensia, 42). Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto, 1990, lk 505–518.

Krēsliņš, Jānis. Dominus narrabit in scriptura populorum. A Study of Early Seventeenth-century Lutheran Teaching on Preaching and the *Lettische Langgewünschte Postill* of Georgius Mancelius. (Wolfenbütteler Forschungen, 54). Wiesbaden: Harrassowitz, 1992

Kõiv, Lea. Haruldane eesti keel haruldases trükises. – Raamatukogu 1995, nr 2, lk 11–13.

Kõiv, Lea. Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsclaff. *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta.* – Kirik ja kirjasõna Läänemereregioonis 17. sajandil. The Church and Written Word in the Baltic Sea Region in the 17th Century. Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert. Koostanud Piret Lotman. (Acta bibliothecae nationalis estoniae VII. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised VII.). Tallinn, 1998, lk 85–105.

Kõiv, Lea. Johannes Gutsclaffs „Kurtzer Bericht“. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Hrsg. von Klaus Garber und Martin Klöker. (Frühe Neuzeit, 87). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003, lk 375–406.

Kõiv, Lea. Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimulma: Johannes Gutsclaff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta. – Kleio. Ajaloo ajakiri. Tartu: Kleio, 1997, nr 2, lk 9–15.

Kõpp, Johan. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat, 1959.

Kõpp, Johan. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937.

Laanekask, Heli. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis, 14) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.

Laasonen, Pentti. Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia, 103). Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1977.

Lakkakorpi, Laila. Beobachtungen über den Wortschatz in dem Werk „Kurtzer Bericht und Unterricht von der falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta“ von Johann Gutsclaff. Helsinki: Helsingin Yliopisto, 1963 (magistritöö).

Lemm, Robert Arthur von. Dorpater Ratslinie 1319–1889 und das Dorpater Stadtamt 1878–1918. Marburg-Lahn: Herder-Institut, 1960.

Lepajõe, Marju. Johannes Gutsclaffi *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam* tõlge. (Diplomitöö.) Tartu, 1985.

Lepajõe, Marju. Johannes Gutsclaffi "Grammatilised vaatlused". – Johannes Gutsclaff. *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe.* (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 10). Tartu: Tartu Ülikool, 1998, lk 285–388.

Lepajõe, Marju. 350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat. – Keel ja Kirjandus 1998, nr lk 369–377.

Lepajõe, Marju. Latin Poetry in Seventeenth-Century Estonia Mare. – *Balticum – Mare nostrum. Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. Edited by Outi Merisalo and Raija Sarasti-Wilenius. (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia Sarjaser. B nide-tom. 274). Acts of the Helsinki Colloquium 16–21 August, 1992. Helsinki: Academia scientiarum Fennica, 1994, lk 87–95.

Lepajõe, Marju. On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia. – *Erudition and eloquence: the use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. Acts of a colloquium held in Tartu, 23–26 August, 1999. Edited by Outi Merisalo and Raija Sarasti-Wilenius. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2003, lk 157–170.

Lepajõe, Marju. Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest. – Reiner Brocmann. Teosed. Koostanud ja toimetanud Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa, 1993, lk 41–48.

<http://www.libris.kb.se/index.jsp>.

Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala I, kaguosa. (ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused, 1 (7)). Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1941.

Lill, Anne. Latin at the University of Tartu (Dorpatum) in the Seventeenth Century. – *Mare Balticum – Mare nostrum. Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800)*, lk 97–105.

Lill, Anne. Neo-Latin carmina gratulatoria and the classical tradition in the occasional poetry at the Academia Dorpatensis (1632–1636). – *Erudition and eloquence: the use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)*, lk 171–186.

Lotman, Piret. Heinrich Stahls *Leyen Spiegel: eine jahrhundertelang schweigende Predigtsammlung*. – *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit*, lk 363–374.

Lotman, Piret. Veel kord Heinrich Stahli Ingerimaal kirjutatud katekismusest. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 8, lk 541–547.

Lotman, Piret. In Estland und im Ingermanland geschriebene Katechismen von Heinrich Stahl. – Kirik ja kirjasõna Läänemereregioonis 17. sajandil, lk 134–154.

Lotman, Piret. Ingermanlands kyrkliga utveckling från superintendenturens inrättande till svensk-ryska kriget 1640–1657. – *Stat – kyrka – samhälle (vt kirjet allpool)*, lk 87–137.

Lotman, Piret. A Lutheran pastor in an orthodox land: Heinrich Stahl converting Russian orthodox population in Ingermanland 1641–1656. – Starptautiska konference Latviešu gramata un biblioteka: 1525–2000, 8.11.2000–11.11.2000, Riga: materialu krajums. International Conference The Latvian Book and Libraries: 1525–2000, 8.11–1.11.2000, Riga: Latvijas Nacionāla biblioteka, Latvijas Bibliotekaru biedrība, 2000, lk 159–161.

Lundström, Ernst Hjalmar J. Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede fran rigas intagande 1621 till freden I Oliva 1660. Uppsala-Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.B., 1914.

Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 8 (15)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002.

Masing, Uku. Lisandeid XVII sajandi kirjandusloole: Georg Müller. – Keel ja Kirjandus 1977, nr 1, lk 27–36.

Masing, Uku. Saksa vaimulike ja aadli vahekorraest Eestis XVII sajandil. – EELK Aastaraamat 1983, lk 23–31.

Masing, Uku. Somnium umbrae. – Vanema kirjakeele lood. Koostaja Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 1999, lk 135–239.

Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummal Ue Sädusse Sanna mis Pärast Issanda JEsusse Kristusse Sündmist pühast Ewangelistist ja Apostlist on ülleskirjutud, ja nüüd Ma Keel üllespantud Tallinnas. Tallinn: J. C. Brendeken, 1715. Faksiimiletrükk: Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2004.

Merkel, Garlieb Helwig. Eestlaste esiaeg. Mälestusesammas papi- ja rüütlivaimule. Esimene anne. Peterburi: Ühiselu, 1909.

Napiersky, Karl Eduard. Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland. H. 2. Lebensnachrichten von den livländischen Predigern, mit litterärischen Nachweisen. Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn, 1850.

Neun Außerlesen vnd Wolgegründete Hexen Predigt / Darinnen der Terminus Magiæ oder Zauberey nach den Logicalischen terminis richtig vnd kürztlich auß Gottes Wort / vnd andern Schribenten vnd Historien erkläret vnd außgeföhret worden / [...] Durch M. Hermannum Samsonium [...], Riga: Schröder 1626.

Niit, Heldur. Kadunud ja jälle leitud. – Keel ja kirjandus 1981, nr 11, lk 683.

Pahtma, Leino. Heinrich Stahli „Käsi- ja koduraamatust”. – Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse (vt kirjet allpool), lk 57–90.

Pahtma, Leino. Heinrich Stahl 17. sajandi 1. poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos. Magistritöö. Tartu, 1998.

Paucker, Hugo Richard. Ehistlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval, 1849.

Paul, Toomas. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetustest kuni 1999. aastani. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised, 72). Tallinn: Emakeele Selts, 1999.

Paul, Toomas. Rootsi aja kirjandusloo uurimisest. – Emakeele Seltsi Aastaraamat 2000, nr 46. Tartu, 2001, lk 224–241.

Piirimäe, Helmut. The Use of the Estonian Language during the Swedish Rule. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert, lk 367–382.

Pitsahl, Harald C. Pühajõe mäss ja Tarvastu lossi viimsed päevad. Tallinn: Nauding, 1929.

Puksov, Friedrich. Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoda. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised, 9). Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing, 1932.

Pöldvee, Aivar. Die Gründung der Volksschule in Estland in den 1680er und 1690er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert, lk 285–292.

Pöldvee, Aivar. Das Schulmeisterseminar von Forselius – eine unikale Schule im ganzen schwedischen Königreich? – Kirik ja kirjasõna Läänemereregioonis 17. sajandil, lk 155–183.

Pöldvee, Aivar. Kyrklig folkundervisning i Estland och Livland 1675–1695. Centralmaktens politik och det lokala initiativet. – Stat – kyrka – samhälle, lk 185–282.

Pöldvee, Aivar. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimal 17. sajandi viimasel veerandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil, lk 81–155.

Raag, Raimo. Henricus Stahell: Geistlicher und Sprachkodifizierer in Estland. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit, lk 337–362.

Raik, Katri. Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, 8). Tartu, 2004.

Rauch, Georg von. Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. (Schweden und Nordeuropa. Heft 5). Essen: Essener Verlagsanstalt, 1943.

Redlich, May. Lexikon deutschbaltischer Literatur: eine Bibliographie. Köln: Wissenschaft und Politik, 1989.

Reformatio Gentis Letticae in Ducatu Curlandiae. Ein Christlicher Vnterricht, Wie man die Letten oder Vnteutschen im Fürstenthumb Churland vnd Semgallen von ihrer alten Heydnischen Abgötterey vnd Aberglauben zum rechten Gottesdienst, wahrer Gottesfurcht, vnd ernster meidung alles Heydnischen Gottlosen wesens, bringen müge. [...] Durch Pavlvn Einhorn, Riga: Schröder 1636.

Reiner Brocman. Teosed. Koostanud ja toimetanud Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa, 1993.

Reiman, Villem. Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Tartu: K. A. Hermann, 1890.

Robert, Kyra. Tallinna 17. sajandi trükised. – Kyra Robert. Raamatutel on oma saatus. Kirjutisi aastaist 1969–1990. Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia], 1991.

Robert, Kyra. Boktryckarna i Tallinn på 1600-talet. – Den estniska boken genom seklerna. Bokhistoriska uppsatser, utgivna av Endel Annus och Esko Häkli. (Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja / Helsingfors univeritetsbiblioteks skrifter / Publications of the Helsinki University Library, 57). Helsingfors: Helsingfors universitetsbibliotek 1995, lk 31–51.

Robert, Kyra. Christoph Reusner der Ältere. Revals Erstdrucker im 17. Jahrhundert. – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit, lk 814–821.

Robert, Kyra. Nicolaus Specht ja tema raamatupärand. – Bibliotheca Revaliensis Ad. D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Tallinna Oleviste raamatukogu. Artiklid ja näituse kataloog. Koostanud Lea Kõiv, Mare Luuk, Tiiu Reimo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2002, lk 63–67.

Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. Toimetajad Leino Pahtma, Helina Tamman. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998.

Ross, Kristiina. Arnold Kask ja kirjakeele ajaloo tulevik. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 11, lk 788–792.

Ross, Kristiina. Baltisaksa pastorid ja eesti keel. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 4, lk 225–230.

Ross, Kristiina. Bible Translation as Mediator of Hebrew Impact on Target Languages: The Estonian Bible Translation by Johannes Gutsclaff. – Nordisk Judaistik / Scandinavian Jewish Studies 2000, Vol. 21, No. 1–2, lk 123–130.

Ruus, Jaan. Pikkeri palve. – Eesti Kirjandus 1914, lk 17–20.

Saard, Riho. Eesti kirikuajaloo bibliograafia. Viron kirkkohistorian bibliograafia. Bibliographie der estnischen Kirchengeschichte (1918–1997). Helsingi: Helsingi ülikool, 1998.

Sainio, Matti A. Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1632–1656. (Årsböcker i Svensk undervisningshistoria, 141). Stockholm: Fören. för sv. Undervisningshistoria, 1978.

Sander, Ojar. Nicolaus Mollyn, der erste Rigaer Drucker. Sein Schaffen in Riga von 1588 bis 1625. – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum. Bd. II, lk 786–799.

Sander, Tõnu. Eesti kirjanduse lugu. II jagu, Kunstluule: Eesti kunstkirjanduse algusest Hornungini. Tartu: G. Roht, 1918.

Scherwinzky, Christian Friedrich. Etwas über die Ehsten besonders über ihren Aberglauben. Leipzig: Schwickert, 1788.

Scherwinzky, Christian Friedrich. Eine Mühle, die Ursache von Misswachs und Aufruhr. Aus der Geschichte des Ehstnischen Aberglaubens. – Das Russische Reich, oder Merkwürdigkeiten aus der Geschichte, Geographie und Naturkunde aller der Länder, die jetzt zur Russischen Monarchie gehören, von Karl Gottlob Sonntag, Oberpastor an der Jacobs-Kirche zu Riga. Zweiten Bandes Erster Theil. Riga: Hartknoch, 1792

Scholz, Friedrich. Die Literaturen des Baltikums: ihre Entstehung und Entwicklung. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990.

Scriptores rerum Livonicarum, Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. [...] Zweiter Band. Riga, Leipzig: Eduard Frantzen's Verlags-Comptoir, 1848.

Seppel, Marten. Peatoidusehädad Liivimaal 1629–1700. – Tuna 2004, nr 3, lk 25–36.

Sommer, Wolfgang. Obrigkeits- und Sozialkritik in lutherischen Regentenpredigten des frühen 17. Jahrhunderts. – Daphnis, Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur. Hrsg. v. Martin Bircher u.a. Band 10, Heft 1. Amsterdam: Editions Rodopi B.V. 1981, lk 113–140

Stat – kyrka – samhälle: den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utgiven av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. Studia Baltica Stockholmiensia 21). Stockholm University, 2000.

Tallinna Linnavalitsuse tegevuse ülevaade, 1935/36. X aastakäik. Tallinn: Vaba Maa, 1936.

Talve, Ilmar. Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni Tartu: Ilmamaa, 2004.

Tartu ülikooli ajalugu I–III. 1632–1982. I köide (1632–1798). Koostanud Helmut Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982.

Taube, Meta. Die Arbeiten des Rigaer Buchdruckers Gerhard Schröder (1625–1657). – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum. Bd. II, lk 801–812.

Tering, Arvo. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsclaffi kohta. – Keel ja Kirjandus 1979, nr 1, lk 26–30.

Teriing, Arvo. Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil, lk 27–79.

Tohver, Liisi. Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes. – Eesti Kirjandus 1935, nr 1, lk 6–24.

Tormis, Veljo. Pikse litaania. Folkloorile põhinev Ain Kaalepi tekst [1974].

Toth, Szilard. Lisandusi Johannes Gutsblaffi grammatika ning piiblitõlke keele ja kirjaviisi kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat 2000, nr 46. Tartu, 2001, lk 242–255.

Trauer-Klagen, über die Todesfälle des Herrn, Johann-Eberhard von Bellingkhaussen Ehgemahls Fr. Margaretha von Zöge, und Töchterleins Fr. Christina-Elisabetha von Bellingkhaussen Dorpt: Johann Vogel, 1652.

Treiman, Richard. Püha jõgi ja Osula veski hävitamine. – Elu 1935, nr 92.

Usin, A. Pühajõe muistse kättemaksu mälestuseks. – Elu 1936, nr 74–76.

Vahtre, Lauri. Tõestisündinud lugu pühast jõest. – LinGua Plus 1990, nr 3.

Vahtre, Sulev; Piirimäe, Helmut. Meie kaugem minevik. Tallinn: Valgus, 1983.

Valik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. Välja andnud Albert Saareste ja Arno Raphael Cederberg. Vihk I. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised, XVI), Tartu: Postimees, 1927.

Valk, Heiki. Eesti 13.–17. sajandi rahvausundi allikatest, uurimisseisust ja probleemidest. – Estland, Lettland und westliches Christentum. Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus. Eesti-saksa uurimusi Baltimaade kirikuloost. Hrsg. Siret Rutiku, Reinhart Staats. Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998, lk 75–102.

Valk, Ülo. Eesti rahvausu kuradi-kujutelm kristliku demonoloogia ja rahvusvahelise folkloori kontekstis: ilmutuskujud. (Doktoritöö). Tartu 1994.

Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Hrsg. Klaus Schreiner und Gerd Schwerhoff. (Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit. Norm und Struktur, 5). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1995.

Veske, Mihkel. Vanad ohvrikohad. – Oma Maa. Teaduste ja juttude ajakiri, väljaannud Dr. M. Weske Tartu: Mattiesen, 1884, lk 13–16, 40–43.

Võrumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. (Eesti: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, 2; Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne, 7). Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.

Viiding, Kristi. Gustav II Adolf – Schöpfer oder Vernichter? – Erudition and eloquence: the use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800), lk 187–199.

Viiding, Kristi. Das Porträt eines liv- und kurländischen orthodoxen Theologen (Georg Mancelius) anhand der ihm gewidmeten Geleit- und Begrüßungsgedichte. – Orthodoxie und Poesie. Hrsg. von Udo Sträter. (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie (LStRLO). Hrsg. von Udo Sträter und Günther Wartenberg.). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt GmbH, 2004, lk 37–46.

Viiding, Kristi. Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656. (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis.) Tartu, 2002.

Warhafftige [...], wol niemaln erhörte Newe Zeitung. Von dem grossen Hunger, so sich im 1602. Jar, Nur allein im Fürstenthumb Semgaln, [...], in Lyfflande zugetragen, [...] Durch Friderichen Engelken, [...] Königsberg: bey Georgen Osterbergers Wittwen 1603. – *Scriptores rerum Livonicarum*, lk 657– 664.

Webermann, Otto Alexander. Deutschbaltische und estnische Literatur. – Baltische Hefte 7, Hannover-Döhren: von Hirschheydt, 1960/1961 H. 1 (1960), lk 17–28.

Westrén-Doll, August. Die schwedische Zeit in Estland und Livland. – Baltische Kirchengeschichte. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956, lk 87–109.

Wiederlegung Der Abgötterey vnd nichtigen Aberglaubens / so vorzeiten au] der heydnischen Abgötterey in diesem Lande entsprossen / vnd bißhero in gebrauch blieben. [...] Auch Deß Abergläubigen Mißbrauchs der H. Schrift / [...] Einfältigen vnd guthertigen Christen zur nachricht / auch zur vermeidung vnd abschew solches Aberglaubens einfältiglich gestellet / Von Pavlo Einhorn / [...], Riga: Schröder 1627.

Witte, Henning. *Diarium biographicum in quo scriptores seculi post natum Christum XVII. Gedani: Praecipui*, 1688–1691.

Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebenzehnten Jahrhunderts aus den Jahren 1600–1606. Mit einer Einleitung von W. Reiman. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 15). Jurjew (Dorpat), 1891.

Zur Mühlen, Heinz, von. Kirche und Bildungswesen zu schwedischer Zeit. – Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. Von Gert von Pistohlkors. Berlin: Siedler, 1994.